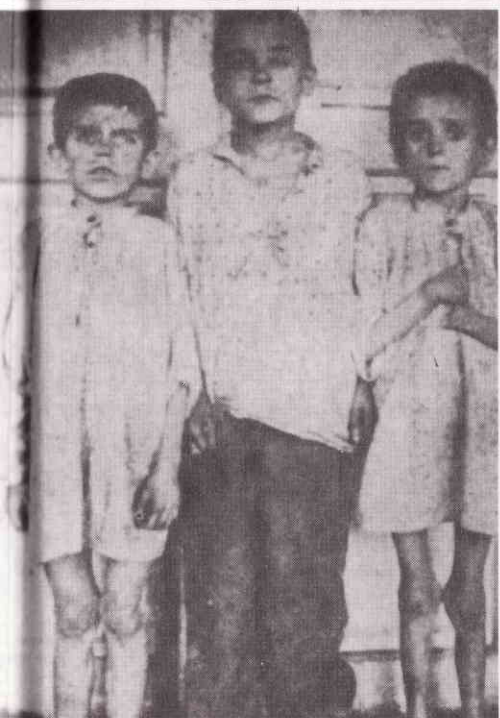
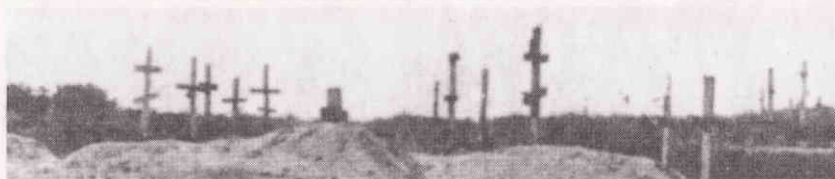


# Голод 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД: МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ, ОЧИМА СВІДКІВ



**СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ**



**Станіслав Кульчицький**

**ГОЛОД 1932–1933 рр.  
В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД:  
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ,  
ОЧИМА СВІДКІВ**

Київ  
Наш час  
2008

**Кульчицький, С. В.**  
К90 Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів,  
очима свідків / С. В. Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 239 с.  
ISBN 978-966-1530-19-4

Книга складається з двох розділів. У першому Голодомор 1932–1933 рр. висвітлено на основі документів, а в другому — головним чином через розповіді людей, які пережили його. Несхожі між собою види джерел подають картини Голодомору, що збігаються навіть у деталях. Обидві картини відповідають формулюванням Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р.

ББК 63.3(4УКР)615

СКАНУВАННЯ  
ANDRIYDM

<b>ВСТУП</b> .....	5
<b>Розділ 1. ГОЛОДОМОР ЯК ГЕНОЦИД: ДОКАЗОВА БАЗА</b> .....	10
<b>Геноцид як політико-правова категорія</b> .....	10
Суть питання .....	10
Перші спроби визначення Голодомору як геноциду ..	12
Політизація проблеми Голодомору .....	16
<b>Як осмислювали Голодомор</b> .....	23
Мовчазний терор .....	23
Прорив мовчання .....	28
Зусилля української діаспори .....	32
Позиція радянських істориків .....	36
Конфлікт усередині покоління .....	48
Дискусії з російськими вченими .....	52
Позиція дослідників Заходу .....	59
<b>Ідеологічний вимір геноциду</b> .....	63
Про природу радянської влади .....	63
Гасла Російської революції .....	66
«Позбутись селянства!» .....	72
<b>Соціально-економічний вимір геноциду</b> .....	77
Мета й вектор соціально-економічних перетворень ..	77
«Ліквідація куркульства як класу» .....	82
«Запаморочення від успіхів» .....	85
Криза колгоспного ладу .....	89
<b>Національний вимір геноциду</b> .....	91
Сталінський вищир .....	91
Національність чи громадянство? .....	92
Кремль і громадяни України .....	95
Повертаючись до визначення геноциду .....	99

<b>Розділ 2. ЯК ЦЕ БУЛО</b> .....	106
«Чорна Іліада» українського народу .....	106
Два обличчя радянської влади .....	113
Комуністична програма більшовиків .....	124
Примусова колективізація .....	137
Наростання кризи .....	152
Дії Молотова і Кагановича в УСРР .....	168
Загибель української Кубані .....	180
Новорічна телеграма вождя .....	192
Блокада .....	209
Причини Голодомору очима свідків .....	218
<b>ПІСЛЯМОВА</b> .....	226
<b>ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК</b> .....	234

## ВСТУП

Видавництво «Наш час» публікувало в 2007–2008 рр. книгу автора «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення». Вона є підсумком 20-річної дослідницької праці в цій темі і на великому фактичному матеріалі розкриває загадку Голодомору. Маючи можливість підготувати ще одну книгу для цього видавництва, автор використав в ній інші публікації останніх років у скороченому і доопрацьованому вигляді, з урахуванням нової літератури про Голодомор<sup>1</sup>.

Ця книга складається з двох частин. У першій частині фактичний матеріал аналізується під кутом зору формулювань Конвенції ООН про геноцид. Політика кремлівських можновладців досліджується за трьома аспектами: ідеологічним, соціально-економічним і національним. У другій частині Голодомор показано очима людей, які пережили його. Тут зіставляються з документальною базою розповіді емігрантів з Радянського Союзу, які свідчили перед комісією Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Особлива цінність цих розповідей зумовлена характером опитування (застосовувалася наукова методика *oral history*, опрацьована в американських університетах) і часом запису (свідчили люди, які були вже дорослими під час голоду).

У науковому обігу є тепер два видання свідчень перед комісією Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. —

<sup>1</sup> Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Голод 1932–1933 гг. в Украине как геноцид. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 220 с.; Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу // Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Вип. 2. — Одеса: Негошіант, 2008. — С. 15–50; (укр. і англ. мовами); Передмова // Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т. — Т. I. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 10–81.

оригінальне (опубліковане Дж. Мейсом у Вашингтоні в 1990 р.) і повторне (опубліковане у Києві в 2008 р.). Видання мають різну пагінацію, і тому доцільно посилатися на індекс документа, який складається з ініціалів інтерв'юера в латиниці (LH, SW та ін.) і порядкового номера записаного свідчення.

Співробітники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького Л. М. Бур'ян та І. Е. Рікун вивчали бібліографію Голодомору впродовж багатьох років. За їхніми даними, кількість публікацій на цю тему, що з'явилися в світі за 1932–2008 рр., доходить до 15 тис. Здавалося б, цього досить, щоб кожний зрозумів, що трапилося в радянській Україні на початку 30-х років. Справді, під зливою публікацій мало хто наважується стверджувати, що голоду не було. Однак ця трагедія для багатьох ще залишається ірраціональною, незрозумілою, загадковою.

У цій книзі читачі знайдуть аргументацію, яка доводить докорінну відмінність українського Голодомору від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр., що був викликаний авантюристичною політикою «підхльостування» під час першої п'ятирічки. Голод як наслідок безрозмірних хлібозаготівель спостерігався в усіх зерновиробляючих регіонах країни, у тому числі і в Україні. Можна навіть підкреслити, що в Україні голод був найтяжчий, тому що держава особливо тиснула на республіку — виробника основної маси експортної зернової продукції. Але Голодомор мав вагомою додатковою причиною не конфіскацію хліба — навіть суцільну, а вилучення наявних у селянських садибах нехлібних продовольчих запасів вже після конфіскації. Ця терористична акція не мала стосунку до політики форсованої індустріалізації, що призвела до голоду як в сільській місцевості, так і в містах багатьох регіонів. Вивчаючи джерела з історії Голодомору, автор виявив ретельно приховану і замасковану під хлібозаготівлі акцію, причиною якої було бажання генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна перешкодити протестним виступам голодуючого українського селянства, що загрожували йому особисто втратою влади. Йому особисто...

У полеміці, яка два десятки років розгортається між прибічниками і противниками ставлення до Голодомору як до геноциду українського народу, я зайняв особливу позицію, суть якої викладено у наведених вище тезах. Ці тези, на мою думку, найточніше відбивають те, що трапилося в Україні на початку 30-х років.

Справді, до певного моменту український голод нічим не відрізнявся від загальносоюзного, і з аргументацією противників його трактування як геноциду українців треба (до цього моменту) погоджуватися. Загальносоюзний голод був викликаний намаганнями Кремля у найкоротші строки розв'язати два взаємопов'язаних завдання: по-перше, реалізувати комуністичну програму РКП(б) 1919 р. і, по-друге, побудувати у відсталій, переважно аграрній країні високорозвинуту важку індустрію, здатну забезпечити багатомільйонну армію необхідною кількістю артилерії, танків, літаків та іншого озброєння. Ці завдання були взаємопов'язані в тому сенсі, що надвисокі темпи індустріального будівництва могли досягатися лише в умовах цілковитого контролю держави за виробництвом і споживанням народногосподарської продукції. Цим треба пояснювати прагнення Кремля перетворити дрібних товаровиробників в аграрному секторі економіки у працівників, які по команді виготовляли б в одержавлених комунах потрібну для індустріалізації продукцію. Коли комунізація селянства зірвалася, держава змушена була залишити йому певну частку землі і засобів виробництва у вигляді присадибного господарства. Сталін вважав, що за цю поступку селяни зобов'язані були працювати в громадському господарстві колгоспів без оплати. Впродовж трьох років держава вилучала у новостворених колгоспах і в одноосібних господарствах мало не всю зернову продукцію. Це призвело до неорганізованого, але дружного саботажу праці в громадському господарстві колгоспів, а внаслідок цього — до глибокої економічної кризи, яка проявилася передусім в голоді, що охопив більшість регіонів країни. Лише після цього, у січні 1933 р. в Кремлі визнали право власності колгоспів на свою продукцію і обмежилися її вилученням на користь держави у певному, наперед визначеному відсотку.

Сталінська політика «підхльостування», яка практикувалася у сільському господарстві в 1930–1932 рр. у формі безрозмірних хлібозаготівель, мала своїм наслідком голодну смерть багатьох сотень тисяч радянських громадян як в сільській місцевості, звідки викачували хліб, так і в містах, частину населення яких позбавляли централізованого постачання, тому що зерно відправлялося на експорт. Можна по-різному оцінювати цю політику в сучасних дискусіях про Голодомор як геноцид. По-своєму точно її оцінили радянські дипломати сталінської доби, під впливом яких з Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. були усунуті соціальні групи (в переліку людських груп, на які поширюється розгляд питання про геноцид).

Успіхи в індустріалізації СРСР, так само, як наступні перемоги на фронтах Великої Вітчизняної війни досягалися великою кров'ю. Керівники комуністичної партії і радянської держави не стояли за ціною, домагаючись цих успіхів. Рано чи пізно, але такій політиці треба давати оцінку під кутом зору формулювань про геноцид. Але для цього доведеться змінювати сучасний текст відповідної Конвенції ООН. Тому, якщо ми хочемо продовжити дискусію про Голодомор як геноцид, не можна обмежуватися хлібозаготівлями, які були причиною загальносоюзного, в тому числі й українського голоду. Якщо ми хочемо пояснити самі собі і всьому світу жахливу відмінність у рівні смертності між двома українськими на дві третини за складом населення регіонами (УСРР і Кубань) та рештою регіонів європейської частини СРСР, то треба шукати поряд з хлібозаготівлями ще одну вагому причину. Вона є, і для неї Й. Сталін і В. Молотов придумали цілком офіційну назву в репресивному радянському законодавстві: *натуральні штрафи*. У тих, хто не виконував хлібозаготівельних планів, заготівельники конфісковували в порядку натурального штрафування нехлібні продовольчі запаси.

Натуральне штрафування практикувалося в різних регіонах як каральний захід, що мав «стимулювати» хлібозаготівлі. Слід вияс-

нити, чому сталінський уряд застосував його одномоментно, у січні 1933 р. на всій території двох українських регіонів.

При цьому потрібно звернути увагу на одночасність (січень 1933 р.) і протилежність реагування Кремля на економічну кризу в масштабі цілого і частини цілого. В усій країні були запроваджені державні закупівлі хліба податкового характеру, що означало визнання права власності колгоспів на вироблену ними продукцію. Натомість в українських регіонах поряд з цим була здійснена репресивна акція у вигляді конфіскації наявних запасів продовольства.

Десятикратно більші у порівнянні з противником людські втрати сталінських полководців у Великій Вітчизняній війні можна виправдовувати прагненням здобути перемогу. Загибель сотень тисяч громадян внаслідок політики безрозмірних хлібозаготівель з наступним викиданням зерна на світовий ринок можна виправдовувати прагненням модернізувати країну, аби вона була здатна в майбутньому протистояти агресії з боку сусідніх держав. Та чи можна виправдати вилучення нехлібного продовольства, здійснюване під маскувальним прикриттям хлібозаготівель? Тут немає мови про потребу в модернізації, навіть офіційна лексика цієї акції (натуральне штрафування) пов'язана з процесом репресування. Тут немає мови про загальносоюзну політику, оскільки такому реверсуванню була піддана територія, населення якої складалося переважно з українців. Ось у таку площину треба переводити дискусію між прибічниками і противниками розгляду Голодомору як геноциду. У такій площині ця дискусія розглядатиметься в цій книзі.

## Розділ 1. ГОЛОДОМОР ЯК ГЕНОЦИД: ДОКАЗОВА БАЗА

### Геноцид як політико-правова категорія

#### Суть питання

Завданням істориків має бути доведення наукового, а юристів і державних службовців — правового і політичного висновків про те, що Голодомор являв собою геноцид. Усі ми разом зобов'язані домогтися від міжнародного співтовариства правової оцінки голоду 1932–1933 рр. в Україні як дії, передбаченої Конвенцією ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Це — наш моральний обов'язок перед пам'яттю мільйонів полеглих від терору голодом наших співвітчизників. Полеглих не від голоду, а від терору голодом!

12 жовтня 2005 р. в Інституті Антоніо Грамші (Рим) відбувся науковий семінар на тему: «Сталін, радянський голод 1931–1933 рр. і український Голодомор». Директор інституту проф. Сільвіо Понс і декан факультету політичних і адміністративних наук Неаполітанського університету проф. Андреа Граціозі, які були ініціаторами семінару, поставили на розгляд італійських русистів та українців тільки одне питання: чим відрізнявся український Голодомор 1932–1933 рр. від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. в усьому Радянському Союзі (включаючи й Україну), а також від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1932 р. в радянських республіках, за винятком України? Така пос-

тановка питання мала на меті виявити, чи існують переконливі наукові аргументи для того, щоб розглядати Голодомор як геноцид українського народу.

Склад іноземних учасників семінару в Римі був обмеженим: я представляв Україну, а Олег Хлевнюк — Росію. Слід вказати, що представник російської сторони більш відомий на Заході, ніж у Росії або в Україні, тому що його основні монографії опубліковані тільки англійською мовою. Він працює в Державному архіві Російської Федерації, має науковий ступінь доктора наук і по праву вважається неперевершеним знавцем джерельної бази сталінського періоду історії СРСР.

Слід подякувати тим історикам на Заході, які взяли близько до серця проблему, що стосується тільки нас. 10 листопада 2003 р. була опублікована Спільна заява 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. У ній немає визначення української трагедії як геноциду, хоч у поданому МЗС України проекті документа воно було. 25 листопада того року газета «День» (Київ) опублікувала інтерв'ю з постійним представником України при ООН Валерієм Кучинським щодо роботи над цим документом. Але в ньому немає відповіді на те, чому дипломати багатьох країн чітко дали зрозуміти українським колегам, що вони не готові включити до документа слово «геноцид». Відповідь пролунала на семінарі в Інституті А. Грамші: українська сторона тоді не надала Третьому комітету ООН доказів того, що радянський режим знищував українців. Подані документи свідчили, що у 1932–1933 рр. в Україні загинули від голоду мільйони людей. Але це було відомо й раніше.

За авторитетним твердженням О. Хлевнюка, документи радянських архівів не містять прямої відповіді на запитання про те, чому були знищені мільйони українських селян. Я теж багаторазово стверджував у минулому, що у нас є вичерпна документальна база для відповіді на запитання, ЯК селян знищували, але немає документів про те, ЧОМУ їх нищили. Виконавці злочинів Кремля потребували інструкцій, і вони відклалися в архівах. Але Сталін

нікому не мусив доповідати, ЧОМУ він застосував терор голодом, якщо вжити термін, уперше використаний англійським дослідником Робертом Конквестом.

Переконлива відповідь на питання про мотиви злочину можлива тільки в ході комплексного аналізу багатьох документів. У 2005 р. «Український історичний журнал» опублікував статті одного з кращих на Заході знавців національної політики КПРС професора Кьольнського університету Герхарда Зімона і вже згаданого Андреа Граціозі, в яких аналізується сталінський терор голодом. Використовуючи висновки своїх зарубіжних і вітчизняних колег, а також власний досвід роботи над проблемою українського Голодомору, я хочу зробити спробу відповісти на запитання про те, чому Сталін нас нищив. Це особливо важливо, тому що Голодомор лише в останню чергу слід розглядати як історичну проблему. Насамперед він є глибокою і незагоюваною раною на тілі народу. І вона не загоїться, доки ми не зрозуміємо, якими були до Голодомору і якими стали після нього.

### *Перші спроби визначення Голодомору як геноциду*

Ототожнення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні з геноцидом натрапляє насамперед на термінологічні труднощі. Тому розгляд поставленої проблеми слід починати з термінології.

Термін «геноцид» (народовбивство) уперше застосував польський адвокат Рафаель Лемкін у книзі «Правителі країн Осі в окупованій Європі» (Axis Rulers in Occupied Europe), яка вийшла друком у 1944 р. Цим словом Лемкін назвав суцільне винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території. Маючи на увазі саме таке значення терміна, Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 р. резолюції визначила: «Відповідно до норм міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці мають бути піддані покаранню»<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет, 1990. — К., 1992. — С. 66.

Оскільки масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їх повторення залишалася актуальною, Організація Об'єднаних Націй визнала за необхідне внести поняття геноциду у міжнародне право. Це створювало юридичну базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, в тому числі з боку осіб, наділених за конституцією вищою владою. 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН односторонньо прийняла «Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього». У статті I Конвенції проголошувалося: «Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи здійснений він у мирний або воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення». Стаття II подавала визначення геноциду: «дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, д) насильницька переміщення дітей з однієї людської групи в іншу.

Конвенція була прийнята голосами 56 наявних тоді членів Генеральної Асамблеї ООН і запропонована для ратифікації або приєднання до неї. Вона набула сили з 12 січня 1951 р., тобто на 90-й день після того, як у Генерального секретаря ООН були задепоновані перші 20 актів про ратифікацію або приєднання. Відтоді ця Конвенція стала інструментом попередження геноциду. Дієвість її істотно зростає після завершення «холодної війни».

Сформульовані у цьому документі юридичні норми не давали 100-відсоткової гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду. Цілком відповідав їм лише Голокост часів Другої світової війни: нацисти або знищували євреїв там



і тоді, де і коли їх знаходили, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне, Конвенція й була розроблена по свіжих слідах Голокосту. Випадки масового знищення людей, які мали місце до Голокосту, не завжди ідентифікувалися як геноцид й через іншу причину. Фахівці правової науки не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції: закон не має зворотної дії.

Голод 1932–1933 рр. був у СРСР забороненою темою. Керівники державної партії наважилися розповісти на XX з'їзді КПРС (1956 р.) про сталінський терор, спрямований передусім проти компартійно-радянської номенклатури та інтелігенції, але приходили до останньої можливості терор голодом у колективізованому селі. Лише після того, як українська діаспора домоглася створення в Конгресі США комісії з розслідування подій 1932–1933 рр. в Україні, сталінське табу на згадування голоду було скасоване.

Очолювана Дж. Мейсом комісія Конгресу США не мала доступу до радянських архівів і працювала здебільшого з емігрантами, які пережили колективізацію та голод, а після Другої світової війни опинилися у Північній Америці. Звичайно, очевидці Голодомору не могли розібратися у хитросплетеннях сталінської політики, але інстинкт жертви підказував їм, що радянська влада мала намір фізично знищувати їх. Комісія Дж. Мейса відтворила на основі сотень свідчень реальну картину подій і у квітні 1988 р. подала Конгресу США остаточний звіт.

Здійснювані в Україні з 1988 р. опитування підтверджували зафіксовану Дж. Мейсом тенденцію: згадуючи події більш ніж піввікової давнини, свідки Голодомору відчували намір властей покарати голодною смертю «саботажників» хлібозаготівель. Окремі документи, які випадково збереглися в архівах, підтверджують наявність такого відчуття у людей, які переживали голод. Анонімний лист, що надійшов у серпні 1933 р. до редакції газети «Комуніст» з Полтави і належав, судячи за змістом і стилем, людині з вищою освітою, навіть претендував на певне узагальнення сталінської національної політики: «Фізичне знищення української нації, висна-

ження її матеріальних і духовних ресурсів є одним з найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму»<sup>3</sup>.

Комісія Конгресу США назвала голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом<sup>4</sup>. Але це визначення базувалося не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору. Крім того, ця комісія покликана була встановити факти (з чим вона блискуче справилася), а не давати їм правову оцінку. Тому після завершення її роботи українські організації Північної Америки вирішили звернутися до юристів. З ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом проф. Джейкоба Сандберга. Представники північноамериканської діаспори звернулися до визначних правознавців, громадський і науковий статус яких служив в очах світової громадськості достатньою підставою об'єктивності їхніх суджень.

У листопаді 1989 р. комісія Дж. Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами — примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч «традиційному українському націоналізму». Отже, юристи побачили в Голодоморі не тільки прагнення Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невластивий йому спосіб життя, а й виокремили в терорі національну складову. Голодомор в Україні був кваліфікований більшістю її членів як геноцид.

*Комісія Сандберга визначила, що принцип незастосування зворотної сили законів може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. лише формально. Юристи вказали, що цей принцип належить до карного права, а Конвенція перебуває поза його рамками, тому що*

<sup>3</sup> *Гриневич Л.* Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 429.

<sup>4</sup> У пункті № 16 основних висновків комісії записано: Joseph Stalin and those around him committed genocide against Ukrainians in 1932–1933 (Йосип Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців в 1932–1933 рр.). Див.: Report to Congress Commission on the Ukraine Famine // Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. — Washington, 1988. — P. VII.

не виносить вироків. Вона лише спонукає держави до співробітництва у попередженні й засудженні геноциду.

Звертаючись до тих, хто заперечував ідентифікацію Голодомору із злочиним геноцидом тільки на підставі відсутності терміну «геноцид» до Другої світової війни, Міжнародна комісія юристів поставила запитання: чи можливо було у довоєнні часи вільно знищувати, в цілому або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу? Відповідь була очевидною. З усієї наведеної аргументації випливав вердикт: «Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права»<sup>5</sup>.

Цей вердикт базувався на доступних комісії фактах. Однак юристи з властивою їм прискіпливістю заявили, що дослідження Голодомору має бути продовжене, щоб підтвердити висновок про геноцид іншими фактами, тобто зміцнити його джерельну основу.

### *Політизація проблеми Голодомору*

Ми пам'ятаємо, наскільки суспільно важливою була тема голоду 1932–1933 рр. на переламі 80-х і 90-х років. Вона допомагала людям позбуватися стереотипів і переосмислювати історію радянського періоду. Ця тема стала гострою зброєю в руках тих, хто боровся за незалежність республіки. *Смертні вироків для мільйонів громадян України приходили з-за її меж.*

Здавалося, що після здобуття незалежності проблема Голодомору цілком перейде у підпорядкування істориків. Справді, історики почали вивчати її системно й різнобічно. Але ця проблема стала популярною й на політичній арені. Кожна з протиборствуючих сторін вилучала з наукових праць про голод 1932–1933 рр. потрібні факти, ігноруючи зміст у цілому. Жодна з них не спромоглася переконати іншу у своїй правоті, тому що нікого не цікавила істина.

<sup>5</sup> Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет, 1990. — С. 72–73, 76.

А результат змагань між політиками всіх напрямів та науковцями неважко було передбачити. Перші повсякчасно користувалися засобами масової інформації, формуючи громадську думку, а голос других не доходив до суспільства, затухаючи у мізерних тиражах книг і брошур.

Давайте уважно прислухаємося до того, що сказав довголітній політв'язень, народний депутат України і голова Асоціації дослідників голодоморів Левко Лук'яненко на науковій конференції 15 листопада 2002 р.: «Тепер членами Асоціації дослідників голодоморів в Україні та іншими вченими зібрана велика кількість документів, що доводять: Москва навмисно спланувала і здійснила голодомор в Україні, щоб приборкати національно-визвольний рух, зменшити кількість українців та розбавити український етнос московитами, і тим запобігти в майбутньому боротьбі українців за вихід із-під влади Москви»<sup>6</sup>.

Здавалося б, ці слова повторюють процитований вище висновок анонімного листа до редакції газети «Комуніст», який тепер вже можемо обґрунтувати документально. Насправді, однак, між ними якісна відмінність. Анонім з 1933 р. цілком справедливо і обґрунтовано покладав вину за український Голодомор на вождів більшовицької партії. Л. Лук'яненко, маючи на руках усі документи, надані сучасною історичною наукою, неправомірно розширює опанований вождями більшовиків Кремль до розмірів Москви, а російський народ презирливо називає «московитами».

«Осадження» панівної в СРСР нації у національних республіках (особливо в республіках Балтії і в Україні) не було винаходом одного Сталіна. Ця політика справді мала на меті підсікти під корінь національно-визвольний рух. Але переселенці з числа росіян (військовослужбовців, технічної і гуманітарної інтелігенції, кваліфікованих робітників) не задумувалися над стратегічними

<sup>6</sup> Лук'яненко Левко. У листопадові жалобні дні // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. — К., 2003. — С. 14.

планами Кремля. Не задумувалися над ними й русифіковані українці, які зазнавали асиміляції (почасти стихійної, почасти свідомо спрямовуваної) впродовж століть, а не десятиліть. Як же могли реагувати мільйони так званих «московитів» безпосередньо в Україні на Голодомор в інтерпретації Л. Лук'яненка? Через безвідповідальні дії людей, які турбувалися тільки про власну політичну кар'єру, трагічне минуле почало роз'єднувати, а не об'єднувати громадян України. Ми повною мірою відчули це під час президентських виборів 2004 р. Свій внесок у роздмухування міжнародних суперечностей зробила й протилежна сторона. На парламентських слуханнях, скликаних у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 12 лютого 2003 р., подав голос керівник Компартії України Петро Симоненко. Він уже не міг заперечувати голоду 1932–1933 рр., тому що його наявність підтвердив В. Щербицький у 1987 р. Проте, як і його попередники, П. Симоненко назвав першою причиною голоду посуху, а другою — викривлення у хлібозаготівлях на місцях — в районах та областях. Політбюро ЦК ВКП(б) і радянський уряд, за версією Симоненка, засудили викривлення і зажадали притягнення винних до кримінальної відповідальності<sup>7</sup>. Так нахабно брехати можна було до відкриття архівів в добу горбачовської «перебудови».

Виникає закономірне запитання: чому представники крайніх політичних сил правого і лівого напрямів політизують проблему Голодомору, тобто обмінюються протилежними за змістом заявами, аніскільки не вірячи в них і взагалі не турбуючись про істину? Відповісти на це просто, тому що подібна ситуація склалася і з деякими іншими історичними проблемами. Ніхто не ламає списів навколо революції 1905–1907 рр., і її столітній ювілей пройшов непомітно. Інша річ — Голодомор або проблема ОУН-УПА, які входять у життєвий досвід сучасного покоління громадян України — безпосередніх учасників подій або їхніх дітей. Люди мають різні

<sup>7</sup> Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. 12 лютого 2003 р. — К., 2003. — С. 43–44.

думки про події недавнього минулого, а політики, як завжди, грають на публіку. Отже, подивимося на людей.

В суспільстві одночасно присутні представники трьох поколінь — діди з бабусями, їхні діти і діти їхніх дітей. Разом з ними живе й невелика кількість представників прилеглих поколінь, тобто прадіди і правнуки. Оцінімо життєвий досвід кожного з них.

Почну з прадідів, які народжувалися до 1920 р. включно. Це покоління ровесників ХХ століття, яке зазнало у своєму житті незліченну кількість страждань і злигоднів. На життя цього покоління припали Велика війна 1914–1918 рр., громадянські і міжнародні війни після загибелі Російської імперії, голод 1921–1923 рр., індустріалізація, колективізація і Голодомор 1932–1933 рр., Великий терор 1937–1938 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр., повоєнна розруха, включно з голодом 1946–1947.

Представники цього покоління, за винятком тих, хто до 1939–1940 рр. жив поза кордонами Радянського Союзу, були «будівниками соціалізму». Більшовики, яких В. Ленін називав «краплею в народному морі», будували свою «державу-комуну» (за визначенням, знову-таки, Леніна) разом з народом. Єдність дій партії і народу досягалася за допомогою двох крилатих фраз: «Хто не з нами — той проти нас!» і «Якщо ворог не здається, його знищують!»

Масові репресії були основним методом побудови держави-комуні. Вони тривали навіть після того, як ця держава була побудована і витримала іспит на міцність в ході радянсько-німецької війни, — аж до смерті Й. Сталіна. За допомогою репресій некерівана владою політична активність суспільства була знижена майже до нуля, після чого кремлівські вожді поставили на перший план інші методи управління — пропаганду та виховання.

Я належу до покоління тих, хто народжувався від 1921 до 1950 рр. Це вихованці радянської школи, яких не торкнулися масові репресії. Старші представники цього покоління є ветеранами Великої Вітчизняної війни і тепер заслужено користуються шаном суспільства. Як правило, їхні уявлення про минуле відмінні від

уявлень наступних поколінь, і це пояснюється не тільки зрозумілою ідеалізацією своєї молодості.

Коли з ГУЛАГу поверталися додому сотні тисяч «реабілітованих» наступниками Сталіна політичних в'язнів, Лідія Чуковська сказала свою знамениту фразу: зустрілися дві Росії — та, що сиділа, і та, що саджала. Була, однак, і третя Росія (так само — Україна, Казахстан тощо), яка не брала участі у репресіях і не зазнавала їх. Серед таких людей ставали найбільш численними представники мого покоління. Повертаючись з ГУЛАГу, наші батьки, як правило, мовчали. Мовчали, мабуть, не тільки тому, що давали при звільненні «підписку про нерозголошення». Вони боялися ускладнити життя дітям, якщо ті почали б через недосвідченість казати щось недобре про радянську владу. Врешті-решт, вони боялися й за себе, тому що в цій країні батьки відповідали за дітей, а діти — за батьків. Така відповідальність сприймалася як норма. Ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього. Нас уже не треба було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу. Ми точно знали, про що можна говорити на людях, і нам здавалося нормальним, що існують такі речі, які кожний мусить тримати в собі. Чудовою ілюстрацією до цього твердження є голод 1932–1933 рр. Всі від мала до велика знали, що він таки був, але знали й те, що про нього говорити не можна. Не можна, і крапка! Мої зарубіжні колеги, які вивчають Голодомор (а таких стає все більше), цього не розуміють. Вони знаходять пояснення в національному характері або твердять про зацькованість населення агентами КДБ. Щоб до кінця зрозуміти поведінку і спосіб мислення радянських людей, їм треба було б народитися і жити в цій країні.

Залежність громадян від радянської влади закріплювалася не тільки і навіть не стільки стандартними репресіями — знищенням або ув'язненням. Влада була роботодавцем, і майже кожній людині в разі необхідності могла «перекрити кисень», тобто позбавити її роботи. Майже кожний в разі неслухняної поведінки міг опинитися у становищі риби, викинутої на пісок.

Слід зважити й на те, що найбільш активну частину населення чекістські селекціонери ув'язнювали або знищували впродовж десяти років. Суспільство ставало конформістським внаслідок двох основних причин: по-перше, у ньому постійно зменшувалася частка протестантів, по-друге, збільшувалася через природні причини частка вихованців радянської школи.

*Виховання і пропаганда спрацьовували після припинення масових репресій через те, що радянський лад міг продемонструвати людям багато вагомих переваг над дореволюційним ладом. Він поневолював людину політично, але турбувався про мінімальний рівень її матеріального і культурного добробуту — бажала вона того чи ні. В радянські часи алкоголіки «перевиховувалися» в ЛТП, а бомжіїв практично не існувало.*

Турбота про людину, чого не розуміють антикомуністи, була не моральним обов'язком влади, а передумовою її існування. *Щоб виникнути, комуністичний лад повинен був знищити приватне підприємництво в усіх його проявах, тобто покласти на самого себе обов'язок годувати, лікувати, навчати і розважати все населення. Держава-комуна настільки радикально відрізнялася від держав, де громадяни політично вільні, що її треба вважати цивілізаційно відмінною. Ця держава навіть не приховувала відсутності у себе політичної і національної свободи в загальноприйнятому значенні. Але вона таврувала ці свободи як «буржуазну демократію» і «буржуазний націоналізм», а своїх громадян переконувала в тому, що в ній і тільки в ній існують вищі цінності — «соціалістична демократія» і «соціалістичний інтернаціоналізм».*

Свої «вагомні здобутки» комунізм демонстрував не тільки в людському вимірі, а й на рівні республік. Він дав Україні визнану міжнародним співтовариством радянську державність (член-засновник ООН!), багатократно наростив дореволюційні здобутки у промисловому розвитку, перетворив її в культурно розвинуту республіку і здійснив мрію багатьох поколінь українського народу про воз'єднання етнічних земель.

Дуже важко переконувати багатьох представників мого покоління в тому, що цивілізація, в якій вони прожили більшу частину

свого життя, побудована на крові і кістках попереднього покоління. Багато моїх ровесників не вірять а ргіогі, що радянська влада могла цілеспрямовано знищувати людей. Немало й таких, які досі вірять в те, що «вороги народу» справді існували. Постгеноцидне суспільство (визначення Джеймса Мейса) — це хворе суспільство.

Ті, хто народився між 1950 і 1980 рр., належать до третього покоління громадян України. Це покоління давно вже переважає інші за чисельністю, воно майже відтіснило своїх батьків від управління державними і суспільними справами. Між ним і попереднім поколінням не існувало бар'єру у вигляді «підписки про нерозголошення». Тому воно нерідко поділяє стереотипи і передсуди своїх батьків. Тим більше, що воно живе в добу перемін, тобто нестабільності основних життєвих підвалин.

*Коли під впливом зростаючих внутрішніх і зовнішніх навантажень держава-комуна розпалася і зникла, її замінила не соціальна держава західноєвропейського зразка, а первинний капіталізм. Цілком природно, що у багатьох представників третього покоління, так само, як у покоління його батьків, відчувається ностальгія по радянському минулому. Громадянам важко прийняти на віру твердження істориків про те, що радянський лад в ленінсько-сталінські часи міг бути побудований тільки залізом і кров'ю. Великою кров'ю...*

Все це ми повинні брати до уваги, коли хочемо переконати суспільство в тому, що терор голодом був таким же знаряддям «соціалістичного будівництва», як всі інші форми терору. Не треба скаржитися на Верховну Раду за те, що вона до 2003 року взагалі не цікавилася Голодомором. Парламент — це дзеркало суспільства. Треба радіти вже зробленому. На спеціальному засіданні 14 травня 2003 року Верховна Рада України прийняла Звернення до українського народу у зв'язку з голодом 1932—1933 рр. Голодомор визначався у ньому як геноцид українського народу. За присутності 410 обранців народу документ був прийнятий голосами лише 226 депутатів, тобто мінімально необхідною кількістю.

В четверту суботу листопада 2003 р., яка була Днем пам'яті жертв Голодомору, тільки державний канал УТ-1 присвятив 70-й

річниці цієї події 30-хвилинну програму «Дзвони народної пам'яті». Приватні телеканали в меморіальну суботу транслювали, як завжди, розважальні шоу, кінокомедії, еротіку<sup>8</sup>.

З обранням Президентом України В. Ющенко проблема Голодомору набула першорядного значення у просвітницькій і політичній діяльності державної влади. Але суспільство не може змінитися одномоментно. Тим більше, що в інформаційному просторі України панують російські засоби масової інформації, а в Російській Федерації перегляд стереотипів радянської історіографії відбувається уповільнено.

Коментуючи проект засадження дніпровських схилів у Києві калиновими кушами в пам'ять жертв Голодомору, журналістка київської газети «Сьогодні» в номері від 17 серпня 2005 р. поставила собі та своїм читачам запитання, винесене в аршинний заголовок: «А не много ли скорби для Києва?» Ця ж газета в номері від 29 вересня 2008 р. надрукувала лист 64-річної пенсіонерки Ангеліни Синявської: «Слишком много внимания этому Голодомору. На каждом углу кричат. Ведь столько лет прошло. Нужно в будущее смотреть, а не о прошлом сожалеть». Історикам вистачить роботи, щоб переконати суспільство в необхідності повернутися обличчям до проблем Голодомору.

## Як осмислювали Голодомор

### *Мовчазний терор*

Голодомор є явищем, яке важко осмислити. Адже треба знайти діям його організаторів раціональне пояснення, виявити їх логіку і політичний інтерес. В усіх інших співставних за масштабами трагедіях цього ряду логіка абсолютно прозора. Турецькі уряди і на-

<sup>8</sup> Слісаренко Ю. І. Засоби масової інформації та Голодомор — 70 років тому і сьогодні: у контексті прийняття урядових рішень // Голодомор 1932—1933 роки: Основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції. Київ, 28 листопада 2003 р. — К., 2004. — С. 189.

цисти знищували греків, вірмен і євреїв саме за те, що вони були греками, вірменами і євреями. Невже комуністи завжди нищили українців за те, що вони були українцями? Навіть якщо ми заявимо, що рядові комуністи були іграшкою в руках керівників ВКП(б), а останні, своєю чергою, — іграшкою в руках генсека (що більш-менш відповідає істині), то залишається цілком відкритим запитання: чому Сталін нас нищив саме в 1933 р.?

Відсутність переконливої відповіді на це запитання не означає, що її взагалі не може бути. Не випадково групи авторитетних фахівців — комісія Конгресу США у квітні 1988 р. і Міжнародна комісія юристів у листопаді 1989 р. зробили висновок про те, що Голодомор був геноцидом. Обґрунтування цього висновку обидві комісії залишили фахівцям. Слід подивитись, як фахівці використали наявний в їх розпорядженні час — два десятиліття.

Не так давно в Інституті історії України НАН була створена фундаментальна праця про терор і тероризм на території нашої країни в ХІХ–ХХ ст. Ми в ній постаралися розібратися в сутності державного терору та індивідуального тероризму. Судячи з назви (у перекладі з французької — жах), терор і тероризм спрямовані на демонстративність, показовість. Хтось знищується, аби показати іншим, що буде з ними, якщо вони не змінять своєї поведінки у певному питанні.

Типовим прикладом такого терору було розкуркулювання, тобто репресування певної частки селян, щоб залякуванням змусити всіх інших подати заяву до колгоспу. Критерій відбору в «куркулі» був один — рівень заможності. Заможні селяни більше, ніж інші, бажали зберегти приватну власність, яка давала їм засоби для прожиття. Однак статус незаможника не служив охоронною грамотою для тих, хто пручався. Таких незаможників репресували як «підкуркульників».

Розкуркулення як форма репресії не може бути віднесене до категорії злочинів, передбачених Конвенцією ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Воно не спрямоване на знищення «повністю або частково національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої». Щоправда, вже лунають пропозиції

доповнити Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. поняттям соціального геноциду. Соціальні групи теж зазнають жорстоких переслідувань, спрямованих на їхнє знищення. Однак досі поняття соціоциду і класоциду не є юридичним, тому не відноситься до розглядуваної нами теми.

На перший погляд, терор голодом не має показовості. Це — стрілянина на ураження по площі. Жертвами її стають не індивіди, небезпечність яких для ініціатора репресії встановлена, і не наслідок обрані «хлопчики для побиття», а вся сукупність людей на певній території, включаючи дітей і вагітних жінок. Технологічна непотрібність демонстраційних ознак в терорі голодом і його, висловлюючись мовою радянських газет, «ідеологічна незабезпеченість» (чим можна пояснити необхідність знищення дітей і вагітних жінок?) обумовили здійснення цієї репресії у мовчанні. Терор голодом — мовчазний терор.

У чому тоді його сенс? Як знайти приховану, але цілком необхідну для будь-якого терору показовість у діях влади, спрямованих на вилучення у селян не тільки хліба, а будь-якого продовольства? Відповідь на це запитання дасть змогу зрозуміти, чому Сталін нищив українських селян не завжди і не всюди (як нищили греків, вірмен, євреїв і ромів), а тільки: а) у 1932–1933 рр. і тільки, б) у двох адміністративно-політичних утвореннях, де українське населення складало більшість — УСРР і Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Починати таке дослідження потрібно з аналізу історії питання. Слід розібратися в тому, як у часі і просторі осмислювався український Голодомор.

*Не дивно, мабуть, що безпомилково і негайно в ситуації розібралися самі селяни, яких знищували за допомогою голоду. Очевидці Голодомору розповідали співробітникам Дж. Мейса, що влада цілеспрямовано нищила їх. Вони не могли довести цього документально, але відчували зловісні наміри радянської влади усім своїм єством. Не дивно, що комісія Конгресу США заявила, спираючись саме на ці твердження, що голод 1932–1933 рр. в Україні є геноцидом.*

Про загибель людей від голоду знали тільки там, де вони гинули. Засоби масової інформації мовчали. Навіть у службовій документації компартійно-радянських установ, яка мала гриф «цілком таємно», слово «голод» вживати не дозволялося. Цього правила дотримувалися і на вершині владної піраміди — у політбюро ЦК ВКП(б). Коли для влади виникла необхідність втручання — хоча б для того, щоб поховати мертвих, відповідні інструкції підлеглим давалися через «особые папки» (подібно терміну «чекіст», словосполучення «особист», «особий» відділ, «особа» тека не перекладаються на українську мову). Це робилося, мабуть, не тільки для того, щоб приховати інформацію. В будь-якому регіоні голод був секретом полішинеля. Хто-хто, а самі голодуючі про нього знали. «Особые папки» були потрібні, щоб зробити неможливими офіційні та неофіційні розмови про голод у середовищі компартійно-радянських працівників. Такі розмови між нормальними людьми привели б до природного запитання: як допомогти? А допомога якраз і не передбачалася. Замовчування голоду — один з механізмів геноциду.

*Замовчування призводило до того, що в регіонах, де терор голодом не застосовувався, уявлення про характер і масштаби голодування в Україні були розмитими навіть у людей дуже високого рангу. Ось як згадував про Голодомор Микита Хрущов, який на початку 30-х років був другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б): «Я просто не уявляв собі, як може бути в 1932 році голод на Україні? Скільки ж тоді загинуло людей? Тепер я не можу сказати. Відомості про це просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті відносно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, по-перше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися б свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися та ін.»<sup>9</sup>*

<sup>9</sup> Вопросы истории (Москва). — 1990. — № 3. — С. 62.

Цей уривок зі спогадів цілком виразний і потребує коментування тільки стосовно дати Голодомору. Перебуваючи вже на пенсії і надиктовуючи на магнітофон свої думки про пережите, Хрущов помилився з датою, що дуже показово. У першій половині 1932 р. в Україні спалахнув голод з десятками тисяч смертних випадків і навіть з випадками каннібалізму — як наслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Проте це не був Голодомор. Він є наслідком цілковитої конфіскації хліба з урожаю 1932 р., після якої відбулося вилучення усіх інших продовольчих запасів. Смертні випадки від Голодомору почалися зимою 1932–1933 рр. і досягли апогею у червні 1933 р.

Як ми тепер знаємо, значно точніші відомості про те, що відбувалося у Радянському Союзі, мали спецслужби і дипломатичні представники країн Заходу. Зокрема, британське міністерство закордонних справ (Форін офіс) і уряд Великої Британії користувалися різноманітною і широкою інформацією з різних джерел, як це доводить опублікований у 1988 р. в Кінгстоні (штат Онтаріо, США) збірник документів «Форін офіс і голод: британські документи про Україну і Великий голод 1932–1933 рр.», який упорядкували Богдан Кордан, Любомир Луцук і Марко Царинник. Про Голодомор був чудово поінформований Беніто Мусоліні. З Харкова до нього надходили детальні й точні рапорти генерального консула Серджіо Граденіго, які склали цілу книгу, упорядковану А. Граціозі і видану в Туріні у 1991 р.<sup>10</sup>

Добре орієнтувався у становищі в Радянському Союзі новообраний президент США Франклін Делано Рузвельт. Проте, як і всі інші лідери великих держав, він керувався у відносинах з Кремлем власними національними інтересами. У 1933 р. Сталін почав шукати шляхи зближення із західними демократіями, тому що не розраховував ужитися з Адольфом Гітлером, який прийшов до влади в

<sup>10</sup> Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. A cura di Andrea Graziosi. — Torino, 1991. — 248 p. Див. переклад на укр. мову: Листи з Харкова. — Харків, 2007. — 256 с.

Німеччині. Західні демократії вітали таку зміну курсу. Восени 1933 р. Сполучені Штати Америки визнали Радянський Союз.

*Отже, трагедія Голодомору відбувалася на очах лідерів і вождів, які мовчали... Про це варто пам'ятати сучасним лідерам великих держав, коли в ООН розглядатиметься у черговий раз питання про визнання українського Голодомору 1933 р. геноцидом.*

### Прорив мовчання

На відміну від політичних діячів, які мовчали, західні журналісти найчастіше виконували свій професійний обов'язок, якщо їм вдавалося побувати у регіонах, уражених голодом. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького за рахунок частково власних коштів, а головне — грошей української діаспори, зібраних В. Мотиною (Австралія) і М. Коцем (США), опрацювала і видала бібліографію українського Голодомору. Упорядники Л. Бур'ян та І. Рікун знайшли понад 6 тис. публікацій (до 1999 р. включно). Зокрема, у зарубіжній пресі вони зафіксували у 1932 р. 33, а в 1933 р. — 180 публікацій<sup>11</sup>.

Як можна бачити з цього бібліографічного покажчика, особливо активно тему голоду відслідковувала україномовна газета «Свобода», яка видавалася в Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі, США). Характерним є заголовок її кореспонденції від 15 лютого 1932 р.: «Москва хоче голодом виморити українських селян». Він засвідчує, що оцінка голоду, який став наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 р., була емоційною. Насправді цей голод не підпадає під категорію геноциду (так, як вона сформульована). Держава забрала весь хліб, внаслідок чого селяни гинули (за весь 1932 р. загинули голодною смертю 144 тис. осіб)<sup>12</sup>. Проте ознак терору голодом у першій половині 1932 р. ми не бачимо. Навпаки, коли факт голоду

<sup>11</sup> Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. — Одеса–Львів, 2001. — С. 94–106. Другий випуск покажчика за 2000–2006 рр. вийшов в Одесі у 2008 р.

<sup>12</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 356.

був офіційно встановлений, голодуюче населення одержало насінневу і продовольчу допомогу (харчовим зерном, рибою і консервами)<sup>13</sup>.

Як правило, кореспонденції про голод в СРСР у 1933 р. в газетах країн Заходу істотно запізнювалися. Винятком з цього правила теж була «Свобода», яка друкувала свої повідомлення оперативно. Ось їх назви за початок 1933 р.: «Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць» (21 січня), «Большевики змінюють спосіб здирання збіжжя з селянства» (23 січня), «Голод охопив Радянську Україну» (28 січня), «Після масової висилки українців з Кубані большевики почали виселяти селян з України» (11 лютого), «На Україні нема зерна для посіву» (13 лютого). Тепер ми розуміємо, хто викликав появу роздратованої записки Сталіна членам політбюро ЦК ВКП(б) Молотову і Кагановичу, яка датується 13 лютого 1933 р.: «Не знаєте ли, хто разрешил американским корреспондентам в Москве поехать на Кубань? Они состряпали гнусность о положении на Кубани (см. их корреспонденции). Надо положить этому конец и воспретить этим господам разъезжать по СССР. Шпионов и так много в СССР»<sup>14</sup>.

Кореспонденції «Свободи» були репортерськими і поширювалися у порівняно вузькому колі представників української діаспори. Перші аналітичні повідомлення про радянський голод належали журналісту Малькольму Маггеріджу. Він встиг здійснити поїздку по Північному Кавказу і Україні до появи 23 лютого 1933 р. заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», і у березні опублікував свої враження в англійській газеті «Манчестер гардіан». Три насичені конкретними фактами статті не залишали сумнівів щодо голоду, який став поширюватися в основній хлібовиробній смузі СРСР.

Слідом за матеріалом М. Маггеріджа ця газета опублікувала статтю «Голод в Росії», підготовлену за особистими враженнями

<sup>13</sup> Там само. — С. 247–248.

<sup>14</sup> Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 307.



Гаретом Джонсом, колишнім секретарем британського прем'єр-міністра Ллойд Джорджа. У ній стверджувалося, що Росія охоплена таким самим катастрофічним голодом, як у 1921 р.<sup>15</sup> Сенсаційні повідомлення «Манчестер гардіан» спробував спростувати кореспондент американської газети «Нью-Йорк таймс», англієць за походженням і громадянством, Уолтер Дюранті. Суть його замітки, надрукованої у номері від 31 березня 1933 р., була відображена у назві: «Росіяни голодують, але не вмирають з голоду». Варто зазначити, що Дюранті — чи не єдиний із західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю у Сталіна. Він завжди намагався писати так, щоб не викликати невдоволення Кремля.

Дані про голод страхітливих масштабів продовжували прориватися крізь «залізну завісу». 21 серпня 1933 р. газета «Нью Йорк геральд трибюн» опублікувала матеріал Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв — мільйон осіб. Факт голоду підтвердив і Дюранті в «Нью Йорк таймс». З його короткої замітки, опублікованої 24 серпня 1933 р., випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих становить щонайменше 2 мільйони осіб. Через день у цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де вказувалася інша цифра — 4 мільйони осіб<sup>16</sup>.

Радянська влада не шкодувала зусиль і коштів, аби приховати від іноземців наслідки голоду. 6 грудня 1932 р. декретом ВУЦВК і РНК УСРР (до речі, опублікованим, щоб інші боялися) на «чорну дошку» було занесено п'ять сіл, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Застосований Лазарем Кагановичем статус «чорної дошки» означав, що селяни позбавлялися права на виїзд за межі села, припинявся підвіз будь-яких промтоварів, йшли безперервні обшуки в садибах «боржників» з вилученням усього продовольства. Село Гаврилівка Межівського району на Дніпропетровщині вимерло повністю. Про цю трагедію стало відомо за кордоном, і американські журналісти попросили дозволу

поїхати в Дніпропетровську область. Дозвіл вони дістали напрочуд легко. У книзі «Про що ми могли дізнатися» (Russia Today: What we can learn from it), виданій 1934 р. в Нью-Йорку, Е. Шервуд писав: «Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с. Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський ЗАГС, священника, місцевого раду, суддю, вчителя... Виявилось, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, не було смертей від голоду». Можна не сумніватися в тому, що американський журналіст добросовісно розповів про те, що побачив на власні очі. Але можна не сумніватися і в тому, що всі первинні жителі Гаврилівки померли від голоду.

Ще більшого клопоту працівникам ДПУ завдала поїздка по СРСР відомого французького політичного діяча Едуарда Ерріо — голови комітету з іноземних справ Палати депутатів, а у минулому — прем'єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, що найбільше, як він чув, постраждали від голоду.

За день до прибуття Е. Ерріо в Радянський Союз Сталін написав з курорту на Північному Кавказі, де він відпочивав, В. Молотову, Л. Кагановичу і фактичному керівникові ОДПУ Г. Ягоді: «По сведениям Евдокимова (повноважний представник ОДПУ на Північному Кавказі — С. К.) белогвардейцы готовят теракт против Эррио в Одессе или других пунктах СССР. По-моему, предположения Евдокимова имеют основание. Надо немедленно поручить Балицкому (повпред ОДПУ по УСРР і голова ДПУ УСРР — С. К.) самому бывать в местах пребывания Эррио и принять все предупредительные меры против возможных эксцессов»<sup>17</sup>. Як бачимо, вказівку уберегти гостя від картин голоду Сталін давав в езоповій формі навіть своїм поплічникам. Це вражає...

26 серпня 1933 р. Е. Ерріо прибув пароплавом до Одеси, через день опинився у Києві, потім у Харкові і на Дніпробуді. Він всюди

<sup>15</sup> Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 480.

<sup>16</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 337.

<sup>17</sup> Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 311.

оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо поїхав у Москву, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута місцевість пережила голодомор. Клопіт щодо організації такої поїздки для Сталіна обернувся значним політичним капіталом. 13 вересня газета «Правда» надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо. У заголовок кореспонденції були винесені слова останнього: «Виденное в СССР — прекрасно».

У другій половині 30-х років тема голоду в СРСР втратила на Заході актуальність. У пам'яті людей відклалися суперечливі газетні повідомлення. Як водиться, більше вірили відомим політикам, таким, як Е. Ерріо, а не журналістам. Події Другої світової війни остаточно витіснили згадки про Голодомор.

### *Зусилля української діаспори*

Серед емігрантів, які опинилися в країнах Заходу після Другої світової війни, було немало свідків Голодомору. Деякі з них мовчали, тому що боялися репресій родичів в СРСР. Проте були й такі, хто бажав розповісти про пережите. Є немало книг, складених з їхніх розповідей і виданих українськими громадськими організаціями до річниць Голодомору. Своєю ґрунтовністю виділяються дві: двотомний англomовний довідник під своєрідною назвою «Чорні справи Кремля: Біла книга» (Детройт, Торонто, 1953, 1955), а також виданий українською мовою збірник за редакцією Ю. Семенка «Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства» (Нью-Йорк, 1963).

Українська діаспора використовувала кожен річницю Голодомору для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено в 50-ту річницю. В цей час вже функціонував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні Канадський інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті — Український дослідний інститут, заснований Омеляном Пріцаком. За вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці. У 1983 році в Університеті

Квебека (Монреаль) була проведена наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору. Результати її роботи знайшли відбиття у книзі, виданій через три роки в Едмонтоні. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Богдан Кравченко, Максудов (псевдонім колишнього московського дисидента Олександра Бабьонішева, який теж боявся за родичів), Джеймс Мейс, Роман Сербин<sup>18</sup>.

50-та річниця Голодомору у багатьох відношеннях стала переломною. Події 1932–1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація загострювалася тим, що в СРСР не визнавали факту голоду. Коли журналісти зверталися до українських дипломатів в ООН із запитаннями на цю тему, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду. Врешті-решт, вони змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою п'ятдесятирічної давності? Політбюро ЦК Компартії України доручило вивчити це питання секретарю ЦК з ідеології і голові КДБ УРСР. 11 лютого 1983 року останні звернулися до В. Щербицького з доповідною запискою, суть якої відбита у назві: «Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х рр.».

Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» Ігор Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього самого штату Б. Бредлі підтримали ідею, з якою до них звернувся Ольшанівський, тому що в штаті проживало багато українських виборців.

У листопаді 1983 року Дж. Флоріо вніс до Палати представників законопроект про утворення комісії Конгресу, під яким стояли

<sup>18</sup> Famine in Ukraine. 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. — Edmonton, 1986. — 192 p.

підписи 59 конгресменів, здебільшого його колеги по Демократичній партії.

Хоч через рік під цим законопроектом стояли підписи вже 123 конгресменів, керівники демократів у Палаті представників поставилися до нього пасивно. «Навіщо витрачати гроші американських платників податків на те, що сталося десь 50 років тому?» — питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під девізом «Коріння трави». До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р. Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. *Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.*

Сенатор Б. Бредлі вніс аналогічний законопроект 21 березня 1984 р. в Сенат. Віце-президент Українського народного союзу Мирон Куропась користувався великим впливом серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч. Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на перепони. Перші слухання пройшли у серпні з позитивними результатами. 19 вересня комісія у закордонних справах схвалила текст законопроекту і передала його повному складу Сенату. Через два дні Сенат прийняв його одностайно.

Навпаки, в Палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Члени комісії у закордонних справах не бажали зайвий раз «гнівити Москву», в чому їх підтримували чиновники з Державного департаменту. Слухання, що відбулися 3 жовтня 1984 р. (це був передостанній день роботи 98-ї сесії Конгресу), виявили різнобій в думках. Р. Палмер, який виступав від адміністрації (Президента США і Державного департаменту), заявив про непотрібність ще однієї бюрократичної комісії, за якою «лавинаю покотяться подібні домагання інших етнічних груп». Конгресмен Д. Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав про діяльність в Конгресі США комісії з Голокос-

ту євреїв і підкреслив: «Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися».

Комісія у закордонних справах Палати представників так і не подала законопроект, який лобювали українські організації. Становище урятував Білл Бредлі. Користуючись правом сенатора внести поправки в бюджет, він в останній день роботи Конгресу, 4 жовтня 1984 р., «причепив» до Фінансової резолюції витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, тому що законопроект з українського голоду був схвалений Сенатом, а часу на дискусію не залишалось. Фінансова резолюція, тобто 470-мільярдний бюджет на 1985-й бюджетний рік з «причепленою» поправкою в сумі 400 тис. доларів, мала бути схвалена негайно, інакше уряд залишався без грошей.

Р. Рейган підписав Фінансову резолюцію 12 жовтня 1984 р. Так у Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законі, «здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад».

У комісії Конгресу США з українського голоду були представлені два сенатори, чотири конгресмени, три функціонери виконавчої влади і шість представників української громадськості. На посаду виконавчого директора на прохання організації «Американці в обороні людських прав в Україні» був призначений співробітник Українського дослідного інституту в Гарварді, один з нечисленних американських фахівців з історії радянської України Джеймс Мейс.

У Гарварді Дж. Мейс допомагав англійському історику Роберту Конквесту збирати і обробляти історичний матеріал для книги про Голодомор. Конквест прославився книгою про масові репресії в

Радянському Союзу у 1937–1938 рр. На прохання Крайового комітету вшанування жертв Голодомору в Україні він взявся за розробку нової для нього теми. Наприкінці 1986 р. книга «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом» з'явилася в Оксфордському університетському видавництві. Вона одразу стала сенсаційною і була перекладена на інші мови.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий строк здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. Але Мейс здійснив науковий і громадянський подвиг. Комісія Конгресу США з українського голоду не стала, як побоювався Р. Палмер, бюрократичним утворенням. *Розроблена Дж. Мейсом спільно з молодим дослідником Леонідом Герцем методика опитування дала змогу об'єктивізувати розповіді свідків Голодомору. Накладаючись одне на інше, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм, тобто ставали повноцінним джерелом.*

Як тільки це стало можливо, Дж. Мейс приїхав в Україну, а в 1993 р. він оселився у нас назавжди і впродовж багатьох років працював у газеті „День“ і в Києво-Могилянській академії. «Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене — написав він в одній з численних кореспонденцій в газеті «День» (від 12 лютого 2003 р.). 2 травня 2004 р. його не стало. Через рік в «Бібліотеці газети „День“ вийшла присвячена йому книга «День і вічність Джеймса Мейса». Вона є об'єктивним свідченням вагомому місця цього сина Америки у новітній історії України. У листопаді 2005 р. Президент України Віктор Ющенко нагородив його посмертно орденom Ярослава Мудрого 2-го ступеня.

### *Позиція радянських істориків*

Після знесення сталінського табу радянські історики почали вивчати голод 1933 р. з наростаючою інтенсивністю. Було б помилкою твердити, що тільки з відкриттям цієї скрині Пандори розпочалася агонія тоталітарного режиму і створеної ним імперії.

І все-таки тема голоду, що переростала в тему Голодомору-геноциду, потужно зазвучала в українському суспільстві.

Від своєї діаспори ми були відокремлені «залізною завісою», її доробок у дослідженні Голодомору майже не впливав на радянських істориків. «Залізна завіса» була не тільки на кордонах СРСР, а й у наших головах.

Менш за все хотілося б перелічувати кількісні досягнення радянських істориків з тематики українського голоду. Напряму викладу детермінований загальною постановкою питання: чому Сталін нас нищив? Тому мова йде не про виявлені факти, а про вплив їх на свідомість дослідників. Вплив цей полягав у набутті дослідниками здатності відмовитися від стереотипів радянської епохи, щоб виявити істинні причинно-наслідкові зв'язки в проблемі Голодомору. Обраний напрям змушує мене звернути особливу увагу на власну свідомість і власний життєвий досвід. У цій делікатній сфері важко знайти інший матеріал для потрібних узагальнень.

11 років я працював в Інституті економіки АН УРСР, де досліджував історію народного господарства, переходячи від одного хронологічного періоду до іншого. Структура Інституту історії визначалася хронологією вітчизняної історії, і я перейшов до нього, щоб підготувати докторську працю в рамках так званого міжвоєнного періоду — від 1921 до 1941 рр. Коли став доктором наук і завідувачем відділу історії міжвоєнного періоду, то мусив за науковою спеціалізацією і службовою посадою зайнятися темою голоду 1933 р., коли ця тема стала актуальною.

Історією доколгоспного й колгоспного селянства у відділі займалися інші люди, сам я спеціалізувався на проблемах індустріалізації та історії робітничого класу. Про голод знав, як і всі інші. Більше того, маючи доступ до закритої в спецсховах демографічної інформації, я знав, що українське село втратило мільйони людей, і втрату не можна пояснити урбанізацією. Але не розумів причин голоду. Навіть у кошмарі мені не могло наснитися, що радянська влада здатна знищувати не тільки ворогів народу (це поняття тоді існувало для мене без лапок), а й дітей та вагітних жінок. Лише після кількох

років роботи над тематикою голоду я обрав найбільш багатотиражну в своїй республіці газету, щоб виступити з гострою статтею «Чи потрібна нам радянська влада?» Головний редактор «Сільських вістей», дякую йому, опублікував статтю без купюр (7 червня 1991 р.), але назву змінив на таку: «Яка влада нам потрібна?» Пієтет до радянської влади ще й досі поширений серед людей мого покоління.

До світоглядного перевороту, спричиненого дослідженнями над Голодомором, я був, як і всі інші, радянським ученим. Тобто на історію дивився під класовим кутом зору, розглядав капіталізм і соціалізм як суспільно-економічні формації, вважав неколективізоване селянство дрібною буржуазією, вірив у те, що колективна власність на засоби виробництва може існувати, а колгоспи є колективною власністю селян. Спецхови у бібліотеках і архівах, тобто поділ інформації на відкриту й закриту, вважав нормальним явищем. Але саме через це не міг зрозуміти, чому голод 1933 р. був забороненою темою. В Україні не існувало людини, яка б не знала про нього, то навіщо цю інформацію закривати? Мій старший колега, який теж завідував відділом в Інституті історії АН УРСР, у хвилину відвертості признався, що в його селі знали, хто кого з'їв. Так і жили з цим знанням все життя...

Коли добре відомі мені відповідальні особи в апараті ЦК Компартії України дізналися про утворення комісії Конгресу США з українського голоду, вони потрапили в стан безперервно триваючого стресу. У згаданій вище доповідній записці секретаря ЦК з ідеології і голови КДБ УРСР від 11 лютого 1983 р. містилася адресована нашим фахівцям за кордоном рекомендація: у полеміку з приводу голоду не вступати. Було зрозуміло, що полеміка є програтною за всіх обставин. Тепер, однак, ховати голову в пісок не випадало. Восени 1986 р. ЦК КПУ створив так звану «антикомісію». Опинився в ній і я. Від учених чекали досліджень, здатних «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів».

У спецховах я працював і раніше, але «особые папки» компартійних комітетів стали доступні тільки тепер. Радянські архіви мали одну особливість: дослідник міг мати доступ до 99,9 % справ,

але все істотне для історії тоталітарної держави містилося у недоступних для нього 0,1 % справ.

За півроку праці в архівах я вивчив становище в сільському господарстві на початку 30-х років. Після цього у моїй свідомості деякі звичні з шкільної лави причини помінялися місцями з наслідками. Нові причинно-наслідкові зв'язки часто збігалися з тим, що доводилося читати в «антирадянській» літературі.

Поки працював в архівах, робота комісії зійшла нанівець. Мабуть, у верхах зрозуміли, що перед вченими поставлене нереальне завдання. Вже від власного імені я звернувся до ЦК з аналітичною запискою, в якій запропонував визнати факт голоду.

Тепер розумію, що вимагав від цекістів неможливого. Справді, чому так довго тривало сталінське табу на визнання факту голоду? Наступники Сталіна після XX з'їзду КПРС легко пішли на засудження політичного терору 1937–1938 рр., тому що від нього постраждала насамперед правляча партія. На відміну від індивідуального терору, який здійснювався органами державної безпеки, терор голодом у 1932–1933 рр. здійснювався партійними комітетами, комсомолом, профспілками, комнезами. Як можна було визнати, що Сталіну вдалося використати систему влади, яку всі називали «народовладдям», для нищення народу, тобто геноциду? Викриваючи голод, не можна було розмовами про сталінізм ховати органічні вади радянської влади за широку спину вождя.

Пам'ятаю, що писав записку, ще не позбувшись багатьох стереотипів офіційної історичної концепції. Це допомагало, як тепер розумію, так вибудувувати аргументацію, щоб вона не здавалася надто вибуховою для тих, хто мав приймати політичне рішення про визнання факту голоду.

Думаю, йшлося тільки про визнання факту голоду. Якщо я, фахівець у галузі історії міжвоєнного періоду, у 1987 р. ще не міг інтерпретувати цей загадковий голод як геноцид, то наші начальники в компартійних комітетах ще далі стояли від подібної інтерпретації. Так, були відомі видані на Заході книги, в яких жертви голоду 1933 р. розповідали, що влада мала намір знищити

їх. Але такі розповіді завжди сприймалися як антирадянська пропаганда.

Перечитуючи текст про здатність чи нездатність наших тодішніх можновладців визнати факт голоду, упіймав себе на суперечності: стверджую, що вимагав від цекістів неможливого і одночасно наполягаю на тому, що вони не могли ототожнювати голод з геноцидом.

Я читаю курс методології історії майбутнім магістрам, і завжди загострю їхню увагу на явищі презентизму: людина наділяє минуле рисами сучасності, яких там насправді немає, і не помічає в тому минулому рис, які відсутні в її власному житті. Щоб минуле засвітилося властивими тільки йому барвами, треба підходити до нього, маючи фахові знання.

Думаю, однак, що люди з певним життєвим досвідом, навіть не будучи фахівцями-істориками, можуть згадати, що саме вони думали про голод 1933 р. два десятиліття тому, і як змінилися їхні погляди тепер, коли маємо опублікованими тисячі жахливих документів.

Ті, хто стояв при владі в кінці 80-х років, мали й тоді доступ до цих документів. Насмілюсь твердити, однак, що вони не могли їх належним чином оцінити, тому що не були сучасниками Сталіна і не брали участі в його злочинах. Вони були такими ж вихованцями радянської школи, як і я. А я покажу далі на конкретних прикладах, що осмислення голоду як геноциду потребувало від людей мого покоління і часу, і великої розумової роботи. Люди з попереднього покоління, які вижили після голоду, не розуміли, а тільки відчували, що їх мали намір знищити. Та розуміння і відчуття — це різні речі. Суддя заслуховує свідків злочину (у цьому разі — геноциду), але виносить вирок тільки тоді, коли встановлює всю послідовність подій, які обумовлювали склад злочину. *Апелюючи до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, треба відмовитися грати на емоціях, що ми робили досі, і надати в її розпорядження аргументовані докази злочину.*

Отже, я переконаний, що ніхто з керівників Компартії України не усвідомлював справжньої суті подій 1933 р., але всі вони розуміли, що тоді коїлося щось страшне й гидке. З іншого боку, вони

відчували, що сталінське табу на згадку про голод уже неможливо зберігати.

Кілька місяців моя записка блукала кабінетами Центрального комітету. Врешті мені було дозволено передати її як наукову статтю «Українському історичному журналу», але тільки після оприлюднення політичного рішення про визнання голоду таким, що існував. Оприлюднення призначалося на 25 грудня 1987 р., коли перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький мав виступити з доповіддю, присвяченою 70-річчю утворення УРСР.

Тим часом лібералізація політичного режиму, що почалася після проголошення М. Горбачовим курсу на «перебудову», ставала все відчутнішою. Змова мовчання навколо проблеми голоду почала руйнуватися сама по собі. В газеті «Літературна Україна» 16 липня 1987 р. були надруковані дві статті, в яких голод згадувався між іншим, як загальновідомий факт. Про голод заговорили й у Москві. 11 жовтня 1987 р. провідний вчений Інституту історії СРСР АН СРСР Віктор Данилов, який уже мав немало неприємностей у партійних органах за «викривлене» висвітлення аграрної історії радянського періоду, виступив у газеті «Советская Россия» з твердженням, що взимку й навесні 1933 р. голод забрав величезну кількість жертв. Московський демограф Марк Тольц у невеликій замітці «Скільки ж нас тоді було?», надрукованій у грудневу числі журналу «Огонек» за 1987 р., уперше розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р. Разом з переписом були репресовані його організатори, яких звинуватили в шкідницькому недообліку населення. Причиною «недообліку» Тольц назвав голод 1933 р.

Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив 2 листопада 1987 р. в Кремлі з доповіддю, присвяченою 70-й річниці Жовтневої революції. Олександр Яковлев згадував, що було кілька варіантів доповіді, які готували консерватори й ліберали в оточенні генсека. Перемогла консервативна версія оцінки історичного шляху, й про голод Горбачов не згадав. Та Володимир Щербицький не міг наслідувати приклад патрона, адже в Україні лютував не голод,

а Голодомор! Та й комісія Конгресу США готувалася оприлюднити перші результати свого розслідування. Тому в ювілейній доповіді Щербицького містилося 6–7 рядків про голод, викликаний нібито посухою. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу й вимовив це слово — голод. Історики дістали змогу вивчати і публікувати документи про Голодомор.

Моя стаття «До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр.» була опублікована у березневому числі «Українського історичного журналу» за 1988 р. У скороченому варіанті статтю надрукували ще в січні 1988 р. обидві радянські газети для української еміграції — «Вісті з України» і «News from Ukraine». У травні того року МЗС УРСР передало Інституту історії АН УРСР одержані від радянського посольства в США матеріали комісії Конгресу. Англomовна версія моєї статті майже вся була процитована й проаналізована. Загальний висновок Дж. Мейса був такий: «Масштаби голоду мінімізовані, Комуністична партія зображена як така, що робила все можливе, щоб поліпшити становище, а дії Комуністичної партії і Радянської держави, які загострювали голод, ігноруються».

Висновок об'єктивний, адже я навмисно не включив у статтю, яка насправді була доповідною запискою в ЦК Компартії України, матеріали, вже знайдені в партійних архівах. Не можна було утруднювати Щербицькому прийняття рішення, яке назрівало в ситуації зростаючої гласності й підштовхувалося організованим у Конгресі США розслідуванням.

Тим часом на авансцену громадсько-політичного життя з темою про голод виступили українські письменники. 18 лютого 1988 р. «Літературна Україна» опублікувала доповідь Олекси Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О. Мусієнко звинуватив Сталіна в здійсненні у республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став голодомор 1933 р. На початку липня 1988 р. на ХІХ конференції КПРС у Москві виступив Борис Олійник. Зупинившись на сталінському терорі 1937 р., він цілком неочікувано для присутніх завершив цю тему так: «А оскільки в

нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія»<sup>19</sup>.

У листопаді 1988 р. засновник руху зелених в Україні, письменник Юрій Щербак дав інтерв'ю московському тижневику «Собеседник», в якому багато уваги приділив проблемі голоду. Він не сумнівався, що голод 1933 р. був таким самим методом тероризування незгодних з колгоспним рабством селян, як і розкуркулювання. Разом з тим він першим висловив припущення, що репресивна сталінська політика в Україні мала й іншу мету: попередити небезпеку розгортання національно-визвольного руху. Селянство завжди було носієм національних традицій, твердив він, і голод 1933 р. саме тому став ударом, спрямованим проти нього<sup>20</sup>.

Дж. Мейс опублікував в американському кварталнику «The Ukrainian quarterly» (літо 1993 р.) аналітичну статтю «Як Україні дозволили згадати». Висвітлюючи процес осмислення проблеми Голодомору, я певною мірою й в окремих сюжетах йду за цією працею, хоч роблю самостійні оцінки. З одним його твердженням погодитись не можу.

У липні 1988 р. Спілка письменників України доручила Володимиру Маняку підготувати книгу-меморіал на основі свідчень тих, хто пережив трагедію Голодомору. В. Маняку, як писав Мейс, не дозволили звернутися через пресу до свідків голоду, і ця місія була доручена Кульчицькому. Останній в грудні 1988 р. звернувся до читачів газети «Сільські вісті» й опублікував анкету для опитування<sup>21</sup>.

Насправді ні Маняку, ні мені ніхто не доручав працювати над книгою-меморіалом. Керівників республіки ця проблема не хвилювала. Ініціатором був Маняк. Заручившись підтримкою Спілки письменників, він прийшов до Інституту історії АН УРСР з пропозицією об'єднати зусилля. Ми в цей час активно виявляли доку-

<sup>19</sup> Известия (Москва), 1988, 2 июля.

<sup>20</sup> Михайлов Константин. Царь-голод: уроки правды // Собеседник. — 1988. — № 49. — С. 12.

<sup>21</sup> Mace James. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian quarterly. Vol. XLIX, № 2. Summer 1993. — P. 143.

менти про голод, які відклалися в архівах радянських органів влади. Зібраного сенсаційного матеріалу виявилось так багато, що робота над ним пішла паралельними шляхами: окремо — спогади, окремо — документи. Опублікувати підготовлені рукописи одразу не вдалося. Тільки в 1991 р. видавництво «Радянський письменник» надрукувало упорядковану Володимиром Маняком і його дружиною Лідією Коваленко колосальну підбірку спогадів «33-й: голод. Народна книга-меморіал». У видавництві «Наукова думка» в 1992 і 1993 рр. вийшов з друку збірник документів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, його упорядниками були Ганна Михайличенко й Євгенія Шаталіна.

Тим часом зміст і навіть лексика моєї статті в «Українському історичному журналі» одразу після її появи в березні 1988 р. стали предметом гострої критики в пресі. Пройшов тільки рік після її написання, а суспільство вже по-іншому розглядало фундаментальні питання радянського буття.

У 1988 р. я писав брошуру для товариства «Знання УРСР». Поки брошура готувалася до друку, я з дозволу товариства передав текст для публікації в газету «Літературна Україна». Тоді ця газета користувалася найбільшою популярністю в колах радикальної інтелігенції та в діаспорі. Текст, опублікований у чотирьох номерах газети в січні-лютому 1989 р., був результатом півторарічної роботи в архівах. Показана в «картинках з натури» робота надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова викликала в суспільстві шок.

У червні 1989 р. товариство «Знання» надрукувало в кількості 62 тис. примірників цю мою брошуру — «1933: трагедія голоду». Як не дивно, вона друкувалася в серії «Теорія і практика КПРС». Художній редактор зробив своєрідну обкладинку: павутиння, в центрі якого — назва брошури білою й червоною фарбами. Перечитуючи її тепер, я бачу, що в ній добре розкриті соціально-економічні наслідки примусової колективізації сільського господарства й головний з них — голод у багатьох регіонах СРСР. Та специфіки українського голоду я ще не розумів. Зокрема, в брошурі перелічувалися всі пункти постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР

від 20 листопада 1932 р., прийняті під диктовку Молотова. Ці постанови — запальна свічка Голодомору. Найбільш зловісний пункт постанов теж наводився в брошурі — про запровадження натурального штрафування (м'ясом і картоплею). Однак я ще не мав фактів про те, які наслідки цей пункт викликав. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не свідомо здійснюваної конфіскації продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: «Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав інший шлях — шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості»<sup>22</sup>. З цих слів випливає, що я не бачив у замовчуванні голоду ознак геноциду.

Детальний аналіз власної брошури виявився потрібним, щоб зробити тло для розповіді про головний здобуток радянської доби, яка вже стрімко відходила в минуле. Мова йде про книгу «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Книга з'явилася у вересні 1990 р. у «Політвидав України» під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. В ній друкувалися чотири статті, серед них моя, але мова йде про документи з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Упорядниками документальної частини були Р. Пиріг (керівник), А. Кентій, І. Комарова, В. Лозицький, А. Соловйова. Оголошений тираж становив 25 тис. примірників, фактичний виявився вдсятеро меншим. Коли стало зрозуміло, що книга буде надрукована, хтось вирішив зробити її бібліографічним раритетом...

Документи, виявлені в партійних архівах Москви й Києва командою Руслана Пирого, я бачив за рік до їх публікації. На підставі кількох з них можна звинувачувати Сталіна в злочині геноциду, і я їх надалі використаю. Однак тепер завдання полягає у виявленні того, як осмислювався Голодомор. Скажу, що справжнього змісту цих кількох документів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Якби

<sup>22</sup> Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 42.



побачили, то їх могли б вилучити з рукопису збірника. Нічого дивного в недооцінці їх змісту немає. Я теж не міг оцінити значення натуральних штрафів у брошурі 1989 р.

Навколо рукопису цього збірника боротьба розгорнулася на найвищому в республіці шаблі — в політбюро ЦК Компартії України. На засіданні політбюро ЦК в січні 1990 р. (мене запросили як експерта) дискусія щодо доцільності публікації тривала довго. Склалося враження, що присутні зітхнули з полегшенням, коли перший секретар ЦК Володимир Івашко взяв на себе відповідальність і запропонував друкувати документи.

Чому політбюро ЦК прийняло рішення опублікувати документи великої вибухової сили? Є щонайменше дві причини. По-перше, у 1988–1989 рр. бюрократична «перебудова» уже перетворювалася на народний рух. Конституційна реформа позбавила правлячу партію влади над суспільством. Щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники партії повинні були відмовитися від сталінської спадщини. По-друге, комісія Конгресу США вже закінчила роботу й опублікувала заключний рапорт, у якому було чимало вражаючих деталей. З конкретними результатами роботи комісії Дж. Мейса члени політбюро ЦК Компартії України були ознайомлені. Я впевнено свідчу про це, тому що маю в своїй бібліотеці цей том обсягом в 524 сторінки, надрукований у 1988 р. у Вашингтоні. На обкладинці книги — червоний штамп загального відділу ЦК КПУ з датою надходження — 5 вересня 1988 р. До мене вона потрапила під час передачі документів ЦК в державний архів після заборони партії (як чужорідний для фондоутворювача матеріал).

На згаданому засіданні політбюро ЦК Компартії України 26 січня 1990 р. була прийнята постанова «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». Безпосередньою причиною голоду визнавалася згубна для селянства хлібозаготівельна політика, що так само не відповідало істині, як і твердження В. Щербицького про посуху.

У січні 1990 р. в Україну вперше приїхав Дж. Мейс. Мені він привіз комп'ютерну роздруковку свідчень про голод, зібраних

комісією Конгресу США. Тритомник свідчень обсягом 1734 сторінки вийшов з друку у Вашингтоні в грудні 1990 р. Тоді ж, у першій половині грудня я надрукував у журналі «Під прапором ленінізму» статтю «Як це було (читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні»)». Власний досвід аналізу архівних документів і зібрані американськими дослідниками свідчення дали змогу зробити такий висновок: «Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом». Висновок про геноцид спирався вже не тільки на емоційні свідчення свідків голоду, а й на аналіз архівної документації.

У березні 1991 р. з'явилася моя підсумкова книга «Ціна „великого перелому“». Кінцевий висновок формулювався цілком визначено: «Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно» (с. 302). У наступні роки я дивувався, чому ця книга невідома багатьом дослідникам проблеми Голодомору. Аж врешті зрозумів, що оголошений тираж (4 тис. примірників) міг бути так само здештований, як і збірник документів з партійних архівів. Хоч видавництво вже називалося «Україною», це був той самий «Політвидав України».

Переглядаючи книгу тепер, я по-новому оцінюю її переваги і вади. Перевагою був детальний аналіз соціально-економічної політики Кремля, яка призвела до економічної кризи, здатної порушити політичну рівновагу. Це пояснювало, чому Сталін застосував терор голодом проти України в один цілком визначений період — період максимальної глибини економічної кризи. Вадою монографії була відсутність аналізу національної політики Кремля. Без такого аналізу висновок про геноцид зависав у повітрі.

У ті далекі роки ми з Дж. Мейсом нерідко полемізували в доволі гострій формі. Однак полеміка була відстороненою, тобто стосувалася проблем, а не персон. Я критикував його за недостатню увагу до соціально-економічного курсу Кремля, він мене — за ігнорування національної політики. Час показав, що обгрунтування Голодомору як геноциду вимагає однакової уваги до соціально-економічної та національної політики.

Однак у цій полеміці Дж. Мейс мав перевагу. Йому не доводилося, як мені, міняти на ходу під тиском неспростовних фактів світоглядні позиції, прищеплені школою, університетом, всім життям в радянському суспільстві. Він бачив у мені офіційного історика, яким я й був. Але в цитованій вище статті «Як Україні дозволили згадати» Мейс закінчив підрозділ про еволюцію моїх поглядів такими словами: «Він підійшов до розробки теми як радянський історик, праці котрого були настільки ж політичними, наскільки науковими. Коли можливості у вивченні архівів розширилися, він перестав бути радянським істориком і став просто істориком».

Той світ, у якому ми живемо тепер, не кращий і не гірший, ніж комунізм брежневської доби, він інший. Не треба жалкувати або радіти, що він прийшов, слід розуміти, що комуністичний лад вичерпав свій життєвий ресурс, і його подальше існування обов'язково було б пов'язане з силовим тиском держави на суспільство, властивим для перших двох десятиліть радянської влади. *Тобто міг повторитися й Голодомор.* Не можу тут не згадати добрим словом Олександра Яковлева, який у жовтні 2005 р. покинув нас. Він знайшов оптимальний шлях швидкого й керованого розкладу комуністичного ладу.

Радянський комунізм розклався як імперія і як лад. Тепер треба швидше долати в собі його світоглядну спадщину. На жаль, ця проблема все ще актуальна. Вирішити її допоможе знання справжньої історії України в радянську епоху, у тому числі знання справжніх причин Голодомору. Це я можу твердити, виходячи з власного життєвого досвіду.

### **Конфлікт усередині покоління**

Уже говорилося про те, що тема Голодомору політизується неперобірливими політичними діячами правого й лівого спрямування. Вони грають на свій електорат, що цілком природно для політиків. Чому ж гра на темі голоду стає можливою? Чому наші співвітчизники по-різному ставляться до Голодомору? Щоб вияви-

ти це, треба знову скористатися більш-менш абстрактною категорією — поколінням.

У минулому я думав, що для такого аналізу більш придатна інша категорія — територія. Скільки вже говорилося про поділ України на схід і захід, про особливий менталітет населення західних областей, поглинутого Росією у вигляді Радянського Союзу (або возз'єднаного з УРСР — що теж правильно) тільки в 1939–1940 рр. Тепер думаю, що вирішальну роль у формуванні відмінності між східними й західними областями сучасної соборної України відіграла наявність або відсутність масових репресій під час формування покоління.

Масові репресії Кремль застосовував у ході побудови держави-комуни в 1918–1938 рр. і в ході сталінської радянзації західних областей України в 1939–1952 рр. Легко помітити, що в другому випадку репресії припали вже на інше покоління. Тобто населення західних і східних областей, яке належить до найстаршого тепер покоління, має різний життєвий досвід і по-різному ставиться до недавнього минулого залежно від цього досвіду.

Ті, хто живе в західних областях, люто ненавидять комунізм і на дух не переносять компартійно-радянську номенклатуру, яка чинила репресії під час «перших совітів», тобто з 1939 р., й під час «других совітів», тобто з 1944 р. Ті, хто живе в східних областях, є вихованцями радянської школи. Вони були лояльні до влади (на відміну від своїх батьків), і сталінські репресії їх не торкнулися. Хоч репресії в СРСР залишалися масовими аж до смерті Сталіна, вони стали вибірковими, спрямовуючись проти певної території (республіки Балтії, західні області України) або певної національності (кампанія боротьби з космополітизмом, «справа лікарів»). Маніпулюючи поневоленим населенням, Сталін використовував людські й матеріальні ресурси східних областей України для боротьби з антирадянським партизанським рухом у її західних областях.

Антикомунізм населення західних областей проявляється всюди й завжди. Захід і українська діаспора, яка має переважно галицьке походження, близько до серця прийняли трагедію Голодомору, хоча не переживали її. Вклад добре організованої північноамери-

канської діаспори в розкриття найбільш страхітливого злочину Кремля був вирішальним.

Для антикомуністично налаштованих представників старшого покоління у західних областях голод 1932–1933 рр. був злочином Кремля априорі. Вони не потребували документальної бази і вірили на слово свідкам Голодомору. Виявилось, що вірили слушно. Навпаки, представники цього покоління на сході пройшли (якщо пройшли) тривалий і болісний шлях дерадянізації, тобто усвідомленої відмови від нав'язаних у дитинстві радянською школою стереотипів мислення й поведінки.

Ветеранам Великої Вітчизняної війни й ветеранам Української повстанської армії важко порозумітися не тому, що вони воювали один проти одного. Інші противники в Європі давно вже порозумілися. Наші ветерани мають різний життєвий досвід, а від переконань далекої юності важко відмовлятися. Реальна картина Голодомору сприятиме болісній переоцінці цінностей. Усвідомлення того, що ти став таким, яким є, завдяки маніпуляціям влади — неприємне. Але ще неприємніше — залишатися таким до своєї смертної години! Як можна бути сталінською маріонеткою через півстоліття після смерті Сталіна?

Моя власна переоцінка цінностей відбулася якраз під впливом дослідження історії Голодомору. У 1981 р. я надрукував книгу «Партія Леніна — сила народная», призначену для учнів радянської школи. Був щирий з ними, бо вірив у те, про що писав. Вірив не тільки завдяки вихованню в цій вірі. Побудована силовими засобами ленінська держава-комуна стала по-своєму гармонійною, коли необхідність у застосуванні сили відпала. Тоді на першому плані опинилися пропаговані радянською владою вічні цінності. Я бачив, звичайно, подвійні стандарти, але списував їх на недосконалість людської натури. Відчував несвободу, але виправдовував її необхідністю виживати в «капіталістичному оточенні».

Після кількох років дослідження Голодомору я зрозумів, що радянська влада була здатна винищувати людей. Мільйони людей... Такою виявилася влада, яку породила приваблива іззовні ко-

муністична ідея. Як можна було ставитися до такої влади й такої ідеї після усвідомлення того, чим був Голодомор?

У 1991 р. я з своїми двома молодшими колегами видав книгу «Сталінізм на Україні». Сама її назва свідчить, що я ще чіплявся за такий популярний і тепер на Заході термін «сталінізм», рятуючи ним ідею соціальної рівності. Мовляв, в усьому винен Сталін. Лише пізніше прийшло розуміння, що *мільйони загублених життів є наслідком запровадження в життя ленінської ідеї держави-комуни. Якщо комуністичну ідею персоналізувати, то її слід назвати ленінізмом, якщо партизувати — то більшовизмом.*

«Ціна „великого перелому“» — так я назвав другу свою книгу 1991 р. видання. Назва походить від роздумів М. Хрущова про ціну колективізації в життях радянських людей. Вони тоді мене вразили, тому що це говорив вождь КПРС. На 432 сторінках книги — десятки документів, які складають разом рельєфну картину Голодомору. Чи справила вона вплив на тих людей мого покоління, які потребують переоцінки цінностей?

Сумніваюсь у цьому. Не останню роль в осмисленні реальної картини Голодомору суспільством відіграє держава. Саме вона через свої спеціалізовані органи повинна донести до свідомості громадян здобуте науковцями знання про недавнє минуле й тим самим попередити конфлікт серед людей, породжений різним життєвим досвідом. Не підкріплені повсякденною просвітницькою роботою заклики Президента України до примирення нічого не дадуть.

Після 1987 р. українська компартійно-радянська номенклатура ставилася до науково-дослідної і просвітницької роботи з тематики голоду з показним ентузіазмом. У вересні 1990 р. мене включили до складу ідеологічної комісії ЦК Компартії України, хоч ніколи не займав будь-яких посад в апараті. Після того, як Верховна Рада проголосила незалежність України, інформація про Голодомор була використана «суверен-комуністами» на чолі з Л. Кравчуком для переконування виборців у слушності такого рішення. Дж. Мейс згадував, що фільм режисера Олеса Янчука «Голод–33», який він консультував, не одержав ані копійки державних коштів,

поки створювався, але був показаний по телебаченню перед референдумом 1 грудня 1991 року<sup>23</sup>. Перші президенти України обмежувалися переважно символічними кроками (пам'ятний знак на Михайлівській площі в Києві, встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору в четверту суботу листопада). Більшість книг на тему Голодомору видані за спонсорські, а не державні кошти. За півтора десятиліття у керівників України не знайшлося волі й бажання перевидати тритомник свідчень очевидців трагічних подій в українському селі після 1928 р. перед комісією Дж. Мейса. У цьому тритомнику — голос покоління, що народилося перед 1920 р. Унікальність його зумовлена тим, що перше покоління радянських людей уже відійшло<sup>24</sup>.

До 75-річчя Голодомору в усіх областях України були видані Книги пам'яті жертв Голодомору, а також зведений том по УСРР (вид-во ім. Олени Теліги). У 2007 р. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» перевидав значно розширений і доповнений збірник документів, який уже згадувався — «Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів». Упорядником його є Р. Пиріг. У 2008 р. це видавництво випустило в світ англійською мовою дайджест збірника.

### *Дискусії з російськими вченими*

Ставлення громадськості й влади в Росії до подій 1932–1933 рр. — це окрема важлива тема в проблемі, що розглядається. Навіть якщо ми докажемо фактами, що голод 1932–1933 рр. в Україні був гено-

<sup>23</sup> Mace James. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian quarterly. Vol. XLIX, № 2. Summer 1993. — P. 142

<sup>24</sup> У 2008 р. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» видав чотиритомник «Великий голод в Україні 1932–1933 років», до якого увійшов звіт комісії США з дослідження українського голоду і свідчення очевидців. Чотиритомник вийшов у світ накладом 5000 примірників на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга».

цидом, нам доведеться на міжнародному рівні зустрітися з іншим трактуванням спільного минулого.

Дискусії з російськими вченими слід провадити максимально відкрито, переконуючи в правоті своєї позиції не тільки протилежну сторону, а й власну громадськість. Цього потребує сучасний стан осмислення Голодомору громадянами України.

Немало наших співвітчизників вважають, що причини голоду 1932–1933 рр. неясні. Інші думають, що голод спричинений посухою або / і хлібозаготівлями. Саме такими були причини голоду 1946–1947 рр., який люди ще пам'ятають. Ті, хто вважає Голодомор геноцидом, здебільшого не заглиблюються в політико-правову сутність поняття «геноцид». Вони переконані, що викликана діями властей масова загибель населення завжди є геноцидом. Цьому суперечить казахська трагедія. Силові спроби «посадити» кочовиків-казахів на землю з боку безграмотних компартійних чиновників призвели до голоду, відносні розміри якого (стосовно загальної чисельності етносу) переважають український Голодомор. Проте трагедія казахів не була наслідком терору голодом.

Аналізувати голод 1932–1933 рр. в Україні треба в контексті політико-правового змісту терміну «геноцид». Впродовж порівняно короткого часу Сталін цілеспрямовано нищив сільське населення двох радянських адміністративно-політичних утворень, у яких чисельно переважали українці (УСРР і Кубанський округ Північно-Кавказького краю РСФРР). Одразу хочу відмежуватися від тих своїх однодумців, які формулюють мету геноциду по-іншому: Сталін нищив українців! Звичайно, кінцевий результат був саме таким: Сталін нищив українців. Але ми нікого не переконаємо у справедливості твердження про геноцид у такому спрощеному, суто емоційному формулюванні.

Багато років я спілкуюсь з невеликим колом учених, які досліджують український Голодомор у Росії й країнах Заходу, знаю їх спосіб мислення. Тому доводиться продумано й чітко формулювати позицію в питанні про геноцид.

Соціально-економічні причини голоду 1932–1933 рр. мені були зрозумілі й на початку 90-х рр. Потім у відділі історії міжвоєнного

періоду Інституту історії України ми зайнялися дослідженнями компартійно-радянського різновиду тоталітаризму як цілісної політико-економічної системи, включно з національною політикою Кремля. Тепер маємо аргументацію, яка стосується національної складової в політиці радянської влади.

Усі наведені тут зауваження необхідні, щоб надати властиву тональність викладу дискусій з російськими вченими про природу голоду 1932–1933 рр. у Радянському Союзі.

Початок цим дискусіям поклала влаштована в травні 1993 р. посольством України в Москві інформаційно-аналітична конференція «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження». З обох сторін тоді були присутні вчені, політики й журналісти. Ми говорили про терор голодом, застосований Кремлем проти України, вони твердили, що сталінські репресії були позбавлені національного забарвлення. Тільки колишній дисидент, а в 1993 р. — голова комісії з прав людини Верховної Ради РФ Сергій Ковальов знайшов у собі мужність сказати, звертаючись до української сторони: «Простите нас!»

Потім у московській газеті з'явилася стаття журналіста Л. Капелюшного, написана після його ознайомлення з книгою В. Маняка і Л. Коваленко «33-й: голод: народна книга-меморіал». У книзі журналіст побачив «имеющие юридическую силу свидетельские показания, свидетельства очевидцев геноцида»<sup>25</sup>.

І ковальовське «Простите нас!», і висновок Л. Капелюшного були підсилені виступами на міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», яка відбулася в Києві 9–10 вересня 1993 р. у присутності Президента України. Якщо Леонід Кравчук звинуватив у трагедії українського народу сталінський уряд, то поет Іван Драч, який виступив услід за ним, поставив проблему в іншу площину. «Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, — сказав він, — що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині сухих українців, етап пла-

номірного викоренення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене у нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення»<sup>26</sup>.

Російські фахівці з проблеми колективізації й голоду І. Зеленін, М. Івницький, В. Кондрашин і Є. Осколков у колективному листі до редакції одного з історичних журналів Російської академії наук висловили тривогу в зв'язку з тим, що більшість учасників конференції наполягала на «некоей исключительности Украины, особом характере и содержании этих событий в республике в отличие от других республик и регионов страны». Вони стверджували, що голод в Україні не відрізнявся від голоду в інших регіонах, а протиселянська політика сталінського керівництва не мала яскраво вираженої національної спрямованості<sup>27</sup>.

Обґрунтовуючи свою позицію, колеги робили наголос (з посиланням і на зміст моєї доповіді на цій конференції) на соціально-економічних аспектах голоду 1932–1933 рр. Безумовно, що економічна політика Кремля не розрізняла кордонів національних республік, у цьому відношенні їхня аргументація була бездоганною. Однак заперечення української специфіки голоду підводило російських колег, бажали вони того чи ні, до твердження про відсутність у Кремля національної політики, в тому числі її репресивної складової. Те саме твердження: «сталінські жертви не мають національності!» — довелося мені почути вже від іншої за складом російської делегації на міжнародному симпозиумі в Торонто на тему «Населення СРСР 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень» (лютий 1995 р.). Та історія СРСР має немало прикладів репресій за національною ознакою. Чи варто їх перелічувати?

В останні роки Інститут історії України налагодив співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього — з

<sup>26</sup> Драч Іван. Право виставити рахунок // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 12.

<sup>27</sup> Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 256.

<sup>25</sup> Известия (Москва), 1993, 3 июля.

фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови — акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян). 9 березня 2004 р. в Москві відбулося засідання комісії за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Обговорювалася книга «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки», видана в 2003 році Інститутом історії України до 70-ї річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату — 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Кілька примірників цієї книги були переправлені в Москву задовго до засідання комісії. Та вона не переконала російських істориків. Незабаром після цієї зустрічі В. Данилов і І. Зеленін виклали свою точку зору на проблему в статті, опублікованій в журналі «Отечественная история» (2004, № 5). Суть їхньої позиції відбита в самій назві статті: «Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии».

Останнім часом до наукового обігу введено нові архівні документи з аграрної історії радянського періоду. Насамперед це результат подвижницької праці Віктора Петровича Данилова. Таке поповнення джерельної бази істотно зміцнює позиції української сторони в її намаганнях переконати світ у тому, що Голодомор був геноцидом.

Підсумовуючи результати нашої зустрічі 29 березня 2004 р. під час обговорення статті, В. Данилов і І. Зеленін зробили такий висновок: «Если уж характеризовать голодомор 1932–1933 гг. как „целенаправленный геноцид украинского крестьянства“, на чем настаивали некоторые историки Украины, то надо иметь в виду, что это был геноцид в равной мере и российского крестьянства»<sup>28</sup>. З таким підсумковим висновком українська сторона може погодитися. Адже ми не стверджуємо, що сталінськими жертвами були виключно українці. Скажу навіть більше. Специфіка «соціалістичного будівництва» й характер політичного устрою були такими, що

найбільшою мірою (у відсотках до чисельності) постраждали безпосередні виконавці сталінських злочинів — чекісти, на другому місці виявилися члени державної партії, особливо — компартійно-радянська номенклатура, далі — громадяни національних республік і, нарешті — росіяни.

Чим пояснити стриманість російських учених у питанні про геноцид? Тим, мабуть, що міжнародне співтовариство все активніше використовує в повсякденному житті «Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. Зокрема, в міжнародному форумі «Запобігання геноциду: загрози та відповідальність», який відбувся в Стокгольмі в січні 2004 р., брали участь керівники багатьох держав. Ключовими були такі питання: політичні, ідеологічні, економічні та соціальні корені насильства, пов'язаного з геноцидом; механізми попередження та реагування на міжнародному рівні на загрозу геноциду; використання дипломатичних, гуманітарних, економічних та силових механізмів запобігання геноциду.

В українському суспільстві тільки маргінальні політики правого спрямування наполягають на відповідальності сучасної Росії за український Голодомор і вимагають моральної або навіть матеріальної компенсації. Проте офіційне визнання Росії правонаступницею Радянського Союзу не може обтяжувати її відповідальністю за злочини більшовицьких, білогвардійських чи будь-яких інших режимів, які контролювали в минулому російську територію. Навіть спроби керівників Кремля «прив'язатися» до деяких атрибутів колишнього Союзу (свідченням цього є, наприклад, мелодія Державного гімну РФ) не дають підстав для висування претензій. Зрештою, ностальгія за радянським минулим однаково властива певним колам українського і російського суспільства, головним чином, старшому поколінню.

У Росії цілком вільно видаються документальні збірники, в яких відбиті державні злочини сталінської доби. Власне, побудувати концепцію українського Голодомору як геноциду виявилось можливим тільки на основі оприлюднених у Москві документів.

<sup>28</sup> Отечественная история. — 2004. — № 5. — С. 109.

Разом з тим намагання успадкувати здобутки радянської епохи (насамперед перемогу в Другій світовій війні) змушує російських чиновників, наскільки це можливо в умовах відсутності диктатури, затінити сталінські злочини. Найбільшою мірою це стосується злочину геноциду, хоч Конвенція від 9 грудня 1948 р. не обтяжує відповідальністю правонаступників злочинних режимів.

Звичайно, якщо Росія бажає успадкувати здобутки радянської епохи, вона повинна успадкувати й негатив, тобто вимовити оте ковальовське «Простите нас!». Однак мало хто хоче без крайньої необхідності успадковувати моральну відповідальність за злочини попередніх режимів.

Ось чому Росія є рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом. У серпні 2003 р. в інтерв'ю українській редакції Бі-Бі-Сі посол РФ в Україні Віктор Черномірдин заявив: «Голодомор заторкнув усю радянську державу. Було не менше трагедій та болю на Кубані, Уралі та на Поволжі і в Казахстані. Не було таких вилучень лише на Чукотці та в північних районах, бо там не було що конфіскувати». Офіційні представники Росії в ООН зробили все можливе, щоб у Спільній заяві 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею українського Голодомору не виявилось визначення цієї трагедії як геноциду.

Під час затвердження порядку денного Генеральної Асамблеї ООН в 2008 р. представники РФ запропонували відкласти на рік внесені Україною питання про Голодомор, щоб використати цей час для узгодження підходів до нього в обох країнах. Нам залишається переконати росіян в тому, що український голод був наслідком не тільки репресивних хлібозаготівель, а й добре організованої конфіскації всіх продовольчих запасів у селян. Доказова база існує, і якщо голос українських науковців підсилиться голосами істориків Заходу, це завдання виявиться здійсненим.

### Позиція дослідників Заходу

У часи «холодної війни» на Заході сформувалася щільна мережа науково-дослідних установ, які займалися так званою радянологією. Однак ніхто з радянологів не цікавився тим, що відбувалося в Україні у 1932–1933 рр.

Англійський літературознавець, ровесник Російської революції Роберт Конквест після переїзду в США почав працювати в Інституті вивчення СРСР при Колумбійському університеті. Саме йому належить перша в неукраїнській історіографії книга про Великий голод в СРСР, опублікована в 1986 р. Автор славнозвісного «Великого терору» не помилився, визначаючи сталінську політику в Україні як особливий різновид терору — терор голодом. Книга Р. Конквеста «Жнива скорботи» ґрунтувалася на літературних джерелах (підібраних в основному Дж. Мейсом) і була оцінена широкою громадськістю як сенсаційна. Навпаки, в колах радянологів її прийняли неохотно: автора звинуватили в політичній заангажованості, оскільки він прийняв замовлення на книгу від української діаспори.

У кінці 80-х років у середовищі радянологів виникла течія «ревізіоністів». Її представники вважали, що історіографію часів «холодної війни» треба переглянути, оскільки вона ідеологічно протистояла комунізму, тобто виходила за межі наукового знання. Праці комісії Конгресу США з українського голоду «ревізіоністи» прийняли в багнети. Самого Дж. Мейса, як він писав, звинуватили у фальсифікації історії<sup>29</sup>. Не маючи перспектив на постійну працю в США, Мейс приїхав у Київ і влаштувався на роботу в інституті, організованому на базі колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

У радянські часи, як і в перші пострадянські роки, українська історична наука не мала самостійного міжнародного статусу. Навпаки, російським історикам доводилося тільки зміцнювати давно існуючі зв'язки. Міжнародний престиж російської історичної нау-

<sup>29</sup> День, 2003, 18 листопада.

ки різко зріс після відкриття архівів сталінської доби для зарубіжних дослідників.

У 1992 р. розпочав свою роботу організований В. Даниловим теоретичний семінар «Сучасні концепції аграрного розвитку» при Міждисциплінарному академічному центрі соціальних наук (Інтерцентрі). На засіданні 24 червня 1997 р. була поставлена доповідь С. Віткрофта (Австралія) і Р. Девіса (Велика Британія) «Криза в радянському сільському господарстві (1931–1933 рр.)»<sup>30</sup>. С. Віткрофт засудив тезу про те, що це був «організований голод», і Сталін навмисно вилучав хліб, щоб селяни гинули. У доповіді велика увага приділялася Україні. Стверджувалося, що Кремль нічого не знав, а коли інформація про голод стала надходити, «перед політбюро ЦК ВКП(б) все острее вставала проблема отпуска (крестьянам — С. К.) дополнительного хлеба». Від лютого до липня 1933 р. було прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і декретів Раднаркому СРСР про видачу продовольчого зерна.

Такою була доповідь... І що цікаво: наведені факти відповідали істині! Невідомо тільки, чому від голоду гинули мільйони людей. Своїм цинізмом дослідників вразив тільки один документ — резолюція ЦК КП(б)У про поділ селян, які потрапили до лікарні з діагнозом «дистрофія», на хворих і видужуючих. Вимагалось поліпшити харчування останніх у межах наявних ресурсів, щоб якомога швидше відправити їх на посівну.

Звичайно ж, Сталін не застосовував терор голодом, щоб знищити всіх селян підряд невідомо для чого. Кому щастило вижити, того відправляли на колгоспні роботи і годували в полі під час роботи. Годували тим продовольством, яке відпускалося за спеціальними постановами вищих органів влади. Так демонструвалася турбота держави про збереження життя своїх громадян. Так селяни привчалися працювати в громадському господарстві колгоспів. А мета конфіскації продовольства з наступним харчуванням пограбованих

<sup>30</sup> Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар. Обзор подготовлен В. В. Бабашкиным // Отечественная история. — 1998. — № 6. — С. 94–132.

селян «з рук», тобто під час польових робіт в колгоспах і радгоспах, абсолютно очевидна. Люди, які потрапили у цілковиту продовольчу залежність від держави, не могли виступити проти неї. У 1921 р. радянська влада з особливою енергією стягувала продподаток в охоплених страхітливою посухою південних губерніях України, щоб звести до нуля бунтівний потенціал голодуючих селян. У 1933 р. ситуація суцільного голоду була створена владою штучно.

Р. Маннінг (Гарвардський університет), спираючись на розрахунки авторів, зазначила: напередодні врожаю 1933 р. державний продовольчий резерв дорівнював від 1,4 до 2,0 млн тонн зерна. Цього вистачало, щоб попередити масовий голод. «Что заставляло советское правительство, — питала вона після цього, — изымать и экспортировать столь значительную часть крайне низкого урожая и удерживать больший продовольственный запас, чем во времена прежних хлебных кризисов? Эти вопросы требуют ответов!» Це — ввічливе заперечення основного змісту доповіді. Навпаки, Л. Віола (Торонтський університет) схвалила запропонований доповідачами погляд на трагедію 1932–1933 рр. саме через те, що він був «ревізійністським», тобто відрізнявся від попередніх поглядів про голод, організований владою або навіть про геноцид з боку сталінського керівництва. Ю. Мошков визнав, що селянам надавали продовольчу допомогу в першій половині 1933 р., але до цього очевидного факту додав: «отрицать яростное стремление именно Сталина осенью 1932 г. наказать непокорных крестьян, не желающих отдавать всё до зерна, по-моему, невозможно». М. Вилцан скористався положеннями доповіді, щоб атакувати авторів «концепції рукотворного голоду» М. Івницького, В. Кондрашина і Є. Осколкова. Останні з фактами в руках відбили атаку.

Ось таким вийшов цей теоретичний семінар в Інтерцентрі — з компліментами на адресу «ревізійністів» і з нападками на тих російських учених, які під тиском неспростовних фактів назвали голод 1932–1933 рр. рукотворним. Не дивно, що останні не наважувалися зробити ще один крок і назвати такий голод геноцидом.



Ситуація з осмисленням Голодомору на Заході наприкінці 90-х років була такою, як показав цей семінар. Тепер становище істотно змінилося. Переломним пунктом, здається, стала міжнародна конференція, влаштована Інститутом досліджень історії і релігії у місті Віченца (Італія) в жовтні 2003 р. У прийнятій резолюції вчені з Італії, Німеччини, Польщі, України, США і Канади (М. Івницький і В. Кондрашин — утрималися) закликали прем'єр-міністра Італії і президента Євросоюзу Сильвіо Берлусконі та голову Єврокомісії Романо Проді докласти зусиль для міжнародного визнання українського голоду 1932–1933 рр. актом геноциду.

Конференція у Віченці мала продовження. 5 вересня 2005 р. в Києво-Могилянській академії у присутності посла Італії Фабіо Фаббрі і директора Італійського інституту в Україні Нікола Баллоні відбулася презентація книги «Смерть землі. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.», підготовленої за матеріалами конференції у Віченці.

Учасник цієї конференції, професор Кьольнського університету Герхард Зімон організував у Берліні в липні 2005 р. панель під назвою «Чи був голод 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?» Обговорення цього питання відбулося в формі гострої дискусії. Вдячний Г. Зімону за те, що він відмовився зачитати власну доповідь, щоб дати мені додатковий час для обґрунтування своєї позиції. Вдячний йому також за сприяння у перекладі моєї статті на німецьку мову і опублікування її в авторитетному журналі «Ост-Європа». Весь колектив Інституту історії України НАН України вдячний цьому авторитетному фахівцю з історії Центрально-Східної Європи за його інтерес до Голодомору і опубліковану в «Українському історичному журналі» (2005, № 2) статтю, яка є новим словом в німецькій історіографії проблеми.

Ми бачимо, що проблема осмислення Голодомору вітчизняними і зарубіжними вченими, українським суспільством і міжнародним співтовариством виявилася непростю. Чи знаємо ми все, що

відбувалося в нашій Україні сім-вісім десятиліть тому? Чи звільнилися ми від стереотипів, закладених у свідомість кількох поколінь?

Інколи доводиться під вагою нових або переосмислених фактів відмовлятися від усталених уявлень про ті або інші аспекти минулого. Це — нормально для професійного історика, у цьому — сенс наукового пошуку. Коли почалася горбачовська десталінізація, одна імпульсивна жінка не витримала і на весь Радянський Союз заволатала: «Не могу поступиться принципами!». Вона не знайшла в собі мужності зазирнути у безодню і побачити, наскільки ленінська ідеологія відрізнялася від ленінсько-сталінської практики.

Фальш радянської доби треба витискувати з себе по краплині. Чим скоріше наше суспільство звільниться від стереотипів минулої епохи, тим легше буде жити. Могутнім важелем у цьому може стати правда про Голодомор.

## Ідеологічний вимір геноциду

### *Про природу радянської влади*

У 2003 р. я підготував книжку «Російська революція 1917 року: новий погляд». Вона була надрукована в Інституті історії України і мала під однією обкладинкою два ідентичні тексти українською й російською мовами. Невеликий тираж розійшовся серед фахівців, у тому числі серед членів наукової ради з історії революцій при Російській академії наук.

Я бачив лише одну революцію в 1917 р. — не Лютневу й не Жовтневу, а Російську, зі специфічними відгалуженнями останньої в національних окраїнах імперії — Українською та іншими. Але не у цьому полягав новий погляд на події. Найбільш авторитетний на Заході фахівець з історії Росії Ричард Пайпс ще в 1990 р. видав у Нью-Йорку двотомник «The Russian revolution», в якому революційний процес цілком закономірно розглядався як цілісний. Асоціація «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) в 1994 р. переклала й видала цей двотомник у Москві під автентич-

ною назвою («Русская революция»). Але і після публікації цієї книги від думки про дві революції у 1917 р. мало хто відмовився. Змінилася лише термінологія: Велику Жовтневу соціалістичну революцію тепер називають жовтневим переворотом.

Зміст мого підходу (також ніким не визнаного) полягає в новому погляді на природу історичного феномену, всім відомого як радянська влада. Я думаю, що саме політичний режим з цією неточною назвою забезпечив російському комунізму запас міцності на три покоління. Суть ленінського винаходу полягала в поділі здобутої влади — цілісної й централізованої, на дві структурні частини, з яких тільки одна була повернута обличчям до народу, створюючи видимість народовладдя. Ради з їх виконавчими комітетами формувалися населенням згідно з нормами демократичних конституцій, але під суворим контролем парткомів, які рекомендували своїх кандидатів у депутати від «блоку комуністів і безпартійних». Партійні комітети, які були другим обличчям влади, обиралися тільки членами державної партії. Завдяки принципу «демократичного централізму», на якому будувалися всі суспільно-політичні структури країни, керівні органи монополюсно існуючої партії спочатку визначалися вищою за ієрархією ланкою, а потім формально затверджувалися на «виборах». Виконкоми рад мали цілком реальну управлінську владу. Парткоми не втручалися в управління, якщо вважали це непотрібним, але мали монополію на політичні й кадрові рішення.

Отже, радянська влада була двоєдиною, тобто конструювалася як симбіоз окремо існуючих владних систем — парткомів, аж до Центрального комітету ленінської партії, й виконавчих комітетів рад, аж до Раднаркому СРСР. Комуністична диктатура була колективною за означенням, тому що «демократичний централізм» міг її фокусувати тільки до рівня політбюро ЦК ВКП(б).

Відносини між членами політбюро ЦК, тобто партійними вождями, не могли визначатися конституцією, тому що партія стояла над радами й суспільством. Не визначалися вони й партійним статутом з його облудним демократизмом — принципом «демокра-

тичного централізму». Ці вожді, однак, не мали влади, освяченої походженням і релігією, як у традиційних монархічних суспільствах. В результаті відносини між ними визначалися як у лев'ячому прайді, боротьбою до визначення переможця. В руках у переможця концентрувалася вся влада над партією й суспільством. Ніхто не міг перешкодити йому в реалізації рішень, спрямованих на винищення мільйонів людей в ім'я збереження абсолютної особистої влади. Такою була влада, здобута Сталіним у ході жорстокої шестирічної (1923–1928) боротьби всередині політбюро ЦК ВКП(б). Радянська влада...

Чому глибинний зміст деяких сталінських документів, які безпосередньо пов'язані з Голодомором, не сприймається нашою свідомістю? Відповідь така: історія СРСР у радянських підручниках була далекою від реальної дійсності. На відміну від нас, Сталін не був вихованцем радянської школи. Він стояв біля витоків влади, яку назвали радянською, й добре знав її вразливі місця та больові точки. Навпаки, для нас суть радянської влади більш-менш збігалася з її пропагандистським іміджем. Ті ж, хто ненавидів її, ненавиділи сліпо.

Коли я кажу про «нас», то розумію під цим своє покоління. У тому числі генерального секретаря ЦК КПРС, членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР. Усіх тих, хто у 1988 р. під гаслом «повновладдя Рад» легковажно зруйнували створену Леніним конструкцію влади. Вони дістали результат, якого не могли передбачити: тоталітарна держава розвалилася. Суспільство відновило суверенітет над державою, здобутий в березні й втрачений у листопаді 1917 р.

Природа радянської влади стала остаточно зрозумілою для мене після конституційної реформи М. Горбачова, тобто тоді, коли ця влада позбулася диктатури парткомів і стала принципово іншою. Тільки після цього я зміг внести ясність у проблему її генезису. Щоб зрозуміти, чому став можливим Голодомор, треба виявити, як ця влада виникла, на яку ідеологію спиралася й які завдання ставила перед собою.

### Гасла Російської революції

Термін «сталінізм» став у нас популярним після першої, ще хрущовської десталінізації, тобто з другої половини 50-х років. Офіційна історіографія наполягала на тому, що більшовицька революція — це і є народна революція 1917 р. Мовляв, Кремль впроваджував у життя її вимоги, здійснював лібералізовану політику в сфері економіки (неп) і національних відносин (коренізація), а потім прийшов Сталін і все зіпсував.

Дійсність виглядає по-іншому. Історію СРСР написали переоможці, й правді вона не відповідає. Зосередившись на вивченні «білих плям» (у тому числі Голодомору), історики зробили дуже багато. Проте в деяких ключових моментах ми (маю на увазі й істориків Заходу) ще перебуваємо в полоні стереотипів радянської історіографії.

Правда полягає в тому, що безперервний ланцюг кризових подій, який розгорнувся у світі з 1914 р., тобто з початку Великої війни, призвів до мутації історичного процесу в опанованих більшовиками Росії (з весни 1918 р.) й Україні (на початку 1919 р.). Подальші події в країнах, які перейшли під контроль комуністів, відбувалися не так, як у цивілізованому (ми вже звикли так говорити) світі. *Не можна заперечити, що історія СРСР і країн Центрально-Східної Європи була по-своєму насиченою. В ній було місце для героїки й терору, для епохальних здобутків і так званих «білих плям», які приховували страхотливі злочини політичних режимів. Але радянський лад — це специфічна й до того ж мутантна цивілізація, позбавлена стрижня, на якому тримається людство з першопочатків своєї історії — приватного підприємництва.* Незважаючи на мережу радянологічних установ, західний світ не дуже розумів, що у нас відбувалося. Та ніхто не міг відмовити комуністичній імперії в праві на існування. Навпаки, це вона стверджувала, що людство розвиватиметься у майбутньому за радянськими зразками. Деякі політологи навіть вважали, що обидва світи зазнають конвергенції, тобто з часом зіллються. Проте створена В. Леніним і Й. Сталіним держава-комуна раптом і цілком неочікувано розвалилася.

Насичена марксистськими термінами концепція держави-комуни народилася в одній лише голові — ленінській. Впродовж 20 років вона втілювалася в життя силовими засобами з упертістю, гідною кращого застосування. Комуністичне будівництво, яке з тактичних міркувань після 1921 р. назвали соціалістичним, було за глибиною перетворень справжньою революцією («революцією зверху», як зазначав Сталін). Більшовицькі експериментатори справді змінили обличчя опанованих ними країн і побудували альтернативу існуючій цивілізації. Але всупереч радянській історіографії мутантна цивілізація більшовиків не мала нічого спільного з гаслами Російської революції.

Революція, що почалася у Петрограді 8 березня 1917 р., не була схожа на відомі історії соціальні катаклізми. В ній сформувався демократичний табір у вигляді ліберального й соціалістичного партійних блоків. Термін «соціалізм» треба розуміти в його первинному значенні, яке не має нічого спільного з подальшими інтерпретаціями — ленінською (соціалізм як перша фаза комунізму) й гітлерівською (націонал-соціалізм).

Ліберальний блок був менш радикальний, соціалістичний — більш радикальний, але обидва погоджувалися з тим, що країну треба вести до Установчих зборів. Проте поряд з політичними партіями з'явився ще один учасник революційних дій — табір народних низів у вигляді рад.

На п'ятий день революційних подій в резиденцію Державної Думи — Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті. Вони не забули досвіду революції 1905 р. коли робітники без підказки з боку партій утворювали ради — організації для керівництва політичним страйком у масштабі району або цілого міста. Тому вони звернулися до страйкуючих колективів з пропозицією негайно надіслати до палацу своїх депутатів у міську раду. Ввечері того ж дня — 12 березня був створений орган революції — виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який контролював дії десятків тисяч страйкуючих робітників і озб-

роєних солдатів на вулицях Петрограда. Незабаром почали утворюватися ради (на фронтах — солдатські комітети) в усій імперії. Кожна з них функціонувала сама по собі, ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плінним, тому що військові й робітничі комітети могли в будь-який момент відкликати свого депутата й надіслати іншого.

Політичні партії відрізнялися ступенем радикалізму, але діяли в одній системі координат — демократичній. На відміну від них, ради вимагали негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Йшлося не тільки про ліквідацію інститутів попередньої влади, як в усіх відомих історикам революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар небаченої за масштабами війни.

Радянський табір показав свою силу з перших днів революції. Хто змусив Миколу II 15 березня 1917 року зректися престолу? Цар виконав пораду лідерів основних партій Державної Думи, командуючих фронтами й начальника штабу Верховного головнокомандуючого (Верховним був він сам) генерала М. Алексєєва. Але хто змусив найближче оточення царя рекомендувати йому відійти від влади?

У радянські часи на перше місце в революційних подіях 1917 р. ставили промисловий пролетаріат. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, він міг діяти злагоджено й доказав це у 1905 р. Щоправда, царизм теж доказав тоді, що може справитися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. *Ненависть до поміщиків у селян визривала століттями, але вони були розпорошені і не являли особливої загрози для поміщицького в своїй основі політичного ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати розпорошених селян поротно й побатальйонно, вкладаючи їм у руки зброю. У великих містах утворилися тиллові гарнізони. В кожному з них інструктори з діючої армії готували десятки тисяч мобілізованих селян для відправлення на передову. Коли почалися заворушення в Петрограді, перед його тилловим гарнізоном постала дилема: відправлятися на*

*фронт або повернути зброю проти начальників. Усюди, де були сконцентровані мобілізовані селяни (робітники здебільшого працювали на оборонних підприємствах), вони миттєво зробили свій вибір. Якраз після цього командувачі фронтами зрозуміли, що царя треба усунути.*

За інерцією, що йде від неправомірного поділу революції 1917 р. на дві, Лютневу революцію називають буржуазно-демократичною. Однак буржуазію в революції представляла тільки ліберальна демократія, передусім кадети. Основна маса робітників і селян (у тому числі одягнутих у солдатські шинелі) перебувала під впливом партій соціалістичної демократії, які після виходу з підпілля діяли солідарно з лібералами. Переважна більшість російського робітничого класу (в тому числі й в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка стояла на чолі профспілкового руху й поділяла позицію європейської соціал-демократії, спрямовану на узгодження інтересів праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських мас особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії здійснювали вирішальний вплив й на ради, тим самим угамовуючи радянський табір — анархічний і деструктивний. Обидві партії розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контрреволюційних сил.

16 квітня до Петрограду з Швейцарії прибув В. Ленін і наступного дня виступив перед учасниками всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в доповіді, газета «Правда» надрукувала 20 квітня під назвою «Про завдання пролетаріату в даній революції». Цей документ, відомий під назвою «Квітневі тези», виключав більшовиків з демократичного табору, в якому об'єднувалися ліберали та соціалісти, і ставив їх у революції на окреме місце.

Ленін висував лозунг «Вся влада — Радам!». Його стратегія полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, скинути уряд ліберальної демократії і поставити на його місце власний уряд у радянській оболонці. Ідея скликання Установчих зборів прямо не відкидалася, тому що була популярною в народі. Але вона відкида-

лася у замаскованій формі: заперечуючи суверенне право народу формувати органи влади, Ленін вимагав утворення радянської республіки замість парламентської. Він розумів, що на вільних виборах більшовики не мали шансів завоювати більшість мандатів в Установчих зборах. Завоювати більшість у радах було більш реальною справою. Доктринальний екстремізм більшовиків, які стояли за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, частково збігався із стихійним екстремізмом рад, які вимагали експропріації власності у поміщиків та буржуазії. За твердженнями про переваги радянської республіки перед парламентською приховувалося бажання більшовиків прорватися до влади й не ділити її з іншими політичними силами.

На практиці лозунг «Вся влада — Радам!» означав встановлення однопартійної диктатури. Партія більшовиків повинна була, по-перше, вичистити з рад усі інші партії і, по-друге, злитися з радами, які ставали владою на всіх рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Зливаючись з партією Леніна, ради втрачали самостійність, але формально залишалися окремою організаційною структурою. Зберігаючи в собі оболонку рад й називаючи власну диктаторську владу Радянською (обов'язково — з великої літери!), більшовики діставали можливість контролювати народні низи.

Перші п'ять квітневих тез Леніна були націлені на завоювання влади. Вони були точні й конкретні. Друга половина тез формулювалася у замаскованих виразах. У цій частині викладався той план дій, який мав бути реалізований після встановлення диктатури. Йшлося про перейменування партії на комуністичну, прийняття комуністичної програми й побудову держави-комуни. Отже, привид комуністичної революції навис над країною вже в квітні 1917 р., проте ніхто не міг його чітко розгледіти. Навіть у партії більшовиків не було тих, хто міг би уявити собі довгострокові наслідки ліквідації приватної власності на засоби виробництва.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були більш ніж скромними. Виступаючи під власними гаслами, вони не могли добитися популярності серед населення. Тому в серпні 1917 р.

Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські. Зокрема, замість гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло «чорного переділу», тобто зрівняльного поділу всіх земель. Висловлюючись завжди за централізовану державу, вони підтримали вимогу федералізації Росії.

Потужний пропагандистський апарат більшовиків вкарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла. У вересні Петроградська, Московська й Київська ради уперше прийняли запропоновані нею резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували всеросійський з'їзд рад і під час його скликання захопили владу в столиці. Під час перевороту вони не мали більшості в радах, проте неконтрольовані ними ради були просто проігноровані.

Справжній рівень популярності більшовиків показали вибори до Установчих зборів. За них проголосували в Росії, як відомо, 25 %, а в Україні — 10 % виборців. Та це вже не мало жодного значення, адже влада перебувала в руках В. Леніна. В грудні 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Усіх, хто був не з ними, більшовики оголосили контрреволюціонерами. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

*Жовтневий переворот більшовиків здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Фактично ленінська партія прокралася до влади в чужому одязі.*

Зміцнившись при владі й поширивши її з столиці на периферію, більшовики почали з весни 1918 р. свою власну революцію — комуністичну. Поставлену задачу Ленін у травні 1918 р. сформулював так: «Нам треба зовсім по-новому організувати най-

глибші основи життя сотень мільйонів людей»<sup>31</sup>. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, про колективізацію (а насправді — одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами виконання вона являла собою типову для Росії з петровських часів «реформу згори».

### **«Позбутись селянства!»**

У Російській революції вирувало багато політичних сил, але всі вони поділялися на дві різко відмінні одна від одної течії — демократичну й радянську. Останню лише з великою натяжкою можна було назвати робітничо-селянською, тому що ради об'єднували порівняно невелику частку робітників та селян — озлоблені народні низи, готові все експропріювати й поділити. Перемогла стихійна й неорганізована радянська течія. Причина одна: в ній розчинилася загартована в підпільній боротьбі, дисциплінована й централізована партія більшовиків.

Перемога рад обернулася для них негайною поразкою. Насправді перемогла партія більшовиків, а її уявне «розчнення» в народних низах було лише засобом оволодіння радами. Одразу після жовтневого перевороту більшовики почали поєднувати демагогію й популізм з державним терором. Спрямовані проти політичних партій репресії виявилися репресіями проти всіх депутатів рад, які не належали до лєнінської партії. В результаті ради перестали бути самостійним чинником політичного життя. Практично одночасно, в січні 1918 р. уряд В. Лєніна розігнав Установчі збори. Розгін символізував поразку демократичної течії в Російській революції.

Після того, як революція 1917 р. вичерпала свій потенціал і зійшла нанівець, поле бою залишилося за більшовиками. Вони

<sup>31</sup> Лєнін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 356.

негайно розпочали свою революцію, спрямовану проти власників і приватної власності. За допомогою народних низів, які легковажно вважали, що продовжують свою революцію, партія Лєніна вдалося у громадянській війні подолати опір великих власників. Допомогу селянства вона здобула, тому що розплатилася по векселях, виданих Лєніним у серпні 1917 р.: поміщицька власність була розподілена в Росії на зрівняльних засадах. Але держава-комуна, побудову якої більшовики почали з весни 1918 р., була несумісною з існуванням десятків мільйонів дрібних власників.

Не переводячи подиху, Лєнін поставив на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називав «дрібною буржуазією» — дрібних виробників і землеробів. Він цілком відверто підкреслив: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»<sup>32</sup>. Отже, треба було знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них»...

У програмі, яку схвалив партійний з'їзд у березні 1919 р., підкреслювалося, що більшовики розглядають організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Однак «продуктивність праці» була елементом маскування. Насправді йшлося про встановлення контролю держави над сільськогосподарським виробництвом.

Ще до прийняття програми, в січні 1919 р. в Москві відбувся з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти й комун, який прийняв резолюцію «Про колективізацію землеробства». Коментуючи її, газета «Правда» висловила надію, що нові форми в своєму розвитку «неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства»<sup>33</sup>.

<sup>32</sup> Лєнін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 44. — С. 38.

<sup>33</sup> Правда (Москва), 1919, 19 январа.

Новий курс земельної політики Кремль почав здійснювати у тій частині України, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння. Значну частину поміщицьких земель більшовики передали не селянам, а цукровим заводам та гуральням під організацію радгоспів, або бажаним створювати комуни. У відповідь селяни піднялися на збройну боротьбу з радянською владою. Червона армія, яка в цей час складалася переважно з селянських загонів, втратила обороноздатність. Білогвардійці швидко окупували Україну, і А. Денікін пішов на Москву.

Подолавши згодом білогвардійську загрозу, Ленін більше не повертався до гасла негайної колективізації села. Щоб нагодувати армію й міста, радянській владі доводилося здійснювати реквізиції продовольства (продрозкладку). Селяни відмовлялися сіяти за таких умов, і врожай наступного року ставився під загрозу. Відвертаючи загрозу, Ленін вирішив довести до кожного селянського двора посівний план. VIII Всеросійський з'їзд рад у грудні 1920 р. схвалив закон про створення мережі посівних комітетів. «Уроками» на посів село поверталось до часів кріпосного права. Відмінність полягала лише в тому, що місце поміщика — кріпосника зайняла «робітничо-селянська» влада.

Селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. У зимові місяці 1920—1921 рр. Україна і Центральна чорноземна область Росії, де тиск на селян з боку держави був найбільшим, перетворилися на арену масових повстань. X з'їзд комуністичної партії за пропозицією Леніна змушений був замінити реквізиційний принцип у відносинах між містом і селом податковим. Цей перший крок у відступі від прискореного будівництва комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від скасування грошей, відновила вільну торгівлю сільськогосподарською продукцією після сплати продподатку, дозволила приватне підприємництво. Велика промисловість залишилася у власності держави, але між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства вводилася штучна перетинка — госпрозрахунок. Так за кілька місяців визріла нова економічна політика (неп).

Переходячи до непу, Ленін визнав, що курс на прискорену побудову комуністичного ладу виявився невиправданим. Не бажаючи плямувати доктрину, він у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918—1920 рр. «воєнним комунізмом». Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс населенню стільки злигоднів, вождь підмінив твердженням про спричиненість самого штурму умовами війни. Внаслідок цього воєнний комунізм в усіх радянських енциклопедіях почали характеризувати як систему викликаних умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

Неп не варто переоцінювати. Ринок, в якому опинилися господарючі суб'єкти, був відрізаний від світового, тобто штучний. Справді ринковими були тільки відносини держави з селянськими господарствами, де зберігалася приватна власність на засоби виробництва (крім землі).

Після розгрому суперників в політбюро ЦК ВКП(б) Сталін відновив припинений Леніном у 1921 р. комуністичний штурм. Він був необхідним, щоб створити соціально-економічний фундамент для тоталітарного політичного режиму. Уроки провального ленінського штурму були враховані.

У місті серед робітничого класу глибина реформ була обмежена. Зокрема, зберігався товарно-грошовий обіг. Трестівський госпрозрахунок непівського періоду був перетворений на більш досконалий (у розумінні — більш підконтрольний державі) госпрозрахунок підприємств. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Все це істотно полегшило Кремлю завдання тримати згуртовані робітничі колективи під своїм контролем. Керівники державної партії навіть домоглися співпраці з робітниками в створенні великої промисловості, передусім підприємств воєнно-промислового комплексу та його інфраструктури. Про це свідчив невідомий ентузіазм, з яким робітники працювали на новобудовах перших п'ятирічок.

Комуністичний штурм на селі виявився набагато складнішим завданням, ніж у місті. Адже тут зберігалися реальні ринкові відносини. Ринок — це купівля-продаж за взаємною згодою, а селяни не збиралися добровільно віддавати державі ініціативу у визначенні цін на сільськогосподарську продукцію. Коли встановлена ціна здавалася їм зовсім невідповідною, вони відмовлялися продавати хліб. Це викликало хлібозаготівельні кризи.

Зі свого боку, держава прагнула профінансувати величезну програму індустріалізації за рахунок села. Інших фінансових ресурсів у неї просто не було. Відмова від визнання боргів царського й Тимчасового урядів позбавляла її можливості користуватися довгостроковим кредитом у країнах Заходу. Необхідне для новобудов устаткування купували за кордоном на засадах вексельного кредиту.

Вилучення максимально великих ресурсів з села могло бути гарантоване тільки одним: селянин мав перетворитися з господаря-власника, який самостійно вирішував, як розпорядитися своєю продукцією, у найману робочу силу в колективізованих господарствах, яка постійно перебувала під контролем радянських і партійних органів. Держава повинна була позбавити селянина його власності, зрівняти його за соціальним статусом з міським пролетарем. Зробити це без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації 1919 р., було неможливо.

Суцільна колективізація сільського господарства неодмінно повинна була супроводжуватися репресіями. Водночас репресії викликали опір селянства. Так створювалося замкнене коло. В такій ситуації «робітничо-селянська» держава повинна була використовувати проти селянства будь-які доступні їй форми репресій. Приймати рішення про те, які саме репресії застосувати, могла одна людина, яка захопила владу в державній партії й відповідно — в самій державі.

Отже, колективізацію сільського господарства не можна було здійснити без репресій. Чому Сталін обрав найбільш страхітливую форму репресій — терор голодом, на якій території і коли ця репресія застосовувалася — з цими питаннями ще треба розібратися.

## Соціально-економічний вимір геноциду

Щоб виявити причини терору голодом, його треба аналізувати в контексті здійснюваної більшовиками комуністичної революції. Ця «революція зверху» різко змінювала звичні форми життя суспільства. Зміни викликали опір, а опір — репресії з боку держави.

Комуністична революція зайняла два повних десятиліття — від 1918 до 1938 рр. У ній виокремлюються два штурмові періоди — ленінський (1918–1920) і сталінський (1929–1932). Під час ленінського штурму удар спрямовувався проти поміщиків та буржуазії. Ліквідація великих власників радянською владою здійснювалася за цілковитої підтримки народних низів. Завдяки цьому створювалася ілюзія тягlostі революційного процесу, органічного зв'язку більшовицької революції з радянською течією в Російській революції 1917 р.

Ленінський штурм заклав лише кістяк держави-комуни. Спроба поширити соціально-економічні перетворення на дрібних власників зазнала невдачі. Наштовхнувшись у селі на опір, який загрожував втратою влади, В. Ленін запровадив нову економічну політику й залишив селянство поза державою-комуною.

Після тривалої підготовки комуністичний штурм був відновлений Сталіним. Характер і глибина репресій під час сталінського штурму різнилися у часі й по регіонах. У регіонах з найвищим опором Сталін застосував найжахливішу форму репресій — терор голодом. Результатом такого терору став Голодомор.

### *Мета й вектор соціально-економічних перетворень*

Пропагандистський імідж комунізму відомий усім: суспільство, в якому люди користуються матеріальними й духовними благами за потребами. Але справжня сутність радянського комунізму, який назвався соціалізмом, тому що не міг запропонувати благ за потребами, визначалася відносинами власності, а не розподілу.



Ніхто з вождів більшовиків не ставив за мету прокласти в країні молочні ріки з кисільними берегами. Метою їх була ліквідація приватної власності на засоби виробництва, заміна її, висловлюючись мовою пропаганди, «загальнонародною» або «колгоспно-кооперативною» формами власності. Насправді ж приватну власність мала замінити власність радянської держави.

Ця держава ще не мала адекватного собі економічного фундаменту. Вона позбавила людей політичної свободи, але не спромоглася поневолити їх економічно. Комуністична партія у громадянській війні пододала опір великих власників, але експропрійована власність буржуазії і поміщиків була використана по-різному.

Більшовицькі вожді затаврували як «анархо-синдикалізм» спроби робітничих колективів приватизувати підприємства. Фабрики й заводи були оголошені загальнонародною власністю і перейшли в розпорядження держави. Держава назвала робітничий клас «гегемомом революції» і дала йому, слід визнати, широкі права в управлінні виробництвом. Але вона стала вершителем його долі. Робітничий клас залишився пролетаріатом.

Земля теж була оголошена загальнонародною власністю. Та селяни перешкодили перетворенню поміщицьких маєтків на державні підприємства й приватизували їх на зрівняльних засадах. Перші соціально-економічні перетворення радянської влади не наблизили, а віддалили селян від держави-комуни. Поки вони залишалися економічно незалежними, кремлівські можновладці не могли реалізувати поставлені цілі.

Ми не розуміємо причин проявленого владою фанатизму в спробах колективізувати селянство, якщо не відповімо на питання, якими були довгочасні цілі Кремля.

У «Квітневих тезах» довгочасними цілями В. Ленін назвав створення держави-комуни й комуністичного інтернаціоналу. Після завоювання влади розпочалася вакханалія «експропріації експропріаторів», але більшовики налагодили найсуворіший облік конфісковуваних цінностей — золота, алмазів, валюти. Потім ленінські емісари розбіглися по Європі з валізками цього добра, щоб створювати місцеву мережу Комінтерну.

Коли закінчилася світова війна, в Європі пройшла масштабна демобілізація. Тим часом у радянській Росії тривала громадянська війна, і чисельність Червоної армії постійно нарощувалася — до 5-мільйонної відмітки в 1920 р. Більшовикам здавалося, що настав час увійти в Європу. «Мы должны штыками пощупать — не созрела ли социальная революция пролетариата в Польше?» — говорив вождь на IX Всеросійській партконференції у вересні 1920 р.<sup>34</sup> Не судилося... Внаслідок селянського спротиву продовольчій розкладці й неграмотних кроків у налагодженні управління націоналізованою промисловістю економіка впала в кому. В радянських підручниках це явище назвали господарською розрухою, спричиненою імперіалістичною та громадянською війнами.

Після провалу спроб встановити радянську владу в Угорщині, Німеччині й Польщі «вожді світового пролетаріату» (як їх називали в газетах) В. Ленін і Л. Троцький зрозуміли, що попереду має бути досить тривалий період мирного розвитку. В цих умовах треба було створювати промисловість, яка не поступалася б промисловості великих держав Європи, щоб замінити примітивний багнет танками й літаками. Уже в 1920 р. Ленін ініціював розробку та затвердження державного плану електрифікації Росії (ГОЕЛРО), тобто будови та будівництва промисловості й транспорту, заснованих на найсучаснішій енергетичній основі — електриці. План ГОЕЛРО провалився через відсутність коштів, але згодом були розроблені сталінські п'ятирічки, які потребували ще більших ресурсів.

Тривалий час нам розповідали, що у Леніна був детально опрацьований план комуністичного будівництва, який послідовно втілювався в життя. Насправді такого плану не існувало. У 1921 р. Ленін припинив втягнення селянства в комуністичний експеримент, як йому тоді здавалося — тимчасово. У 1923 р. він написав свою знамениту статтю «Про кооперацію», в якій у замаскованій формі запропонував відмовитися від колективізації селянських господарств і побудувати відносини між містом і селом на засадах

<sup>34</sup> *Ленин В. И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 374.

«кооперативного соціалізму». На відміну від колгоспів усіх форм — комун, артільей і товариств спільного обробітку землі (які різнилися ступенем колективізації власності), сільськогосподарська кооперація залишала всю власність у руках селянина. Така кооперація успішно розвивалася й до революції, селяни залюбки приймали її. Пропозиція створити «лад цивілізованих кооператорів», яка містилася в статті Леніна, суперечила його попереднім вимогам колективізації сільського господарства. «Кооперативний соціалізм» не вписувався в курс на створення держави-комуни, і тому вождь партії продиктував стенографістці (в цій же статті) знаменну фразу: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм»<sup>35</sup>. Можна зробити висновок, що на порозі смерті Ленін усвідомив жахливу ціну соціально-економічних перетворень комуністичного типу в дрібноселянській країні.

Проте компартійно-радянська номенклатура не збиралася відмовлятися від необмеженої влади над суспільством і згуртувалася навколо Сталіна. Новий вождь подолав опозицію Миколи Бухаріна та його однодумців і повів партію попереднім ленінським курсом. Сталін сакралізував статтю «Про кооперацію», але розтлумачив кооперативне будівництво як початковий етап колективізації селянських господарств. В теоретичному арсеналі більшовиків з'явився оксиморон — дивне поєднання непоєднаних понять: «колгоспно-кооперативна форма власності».

На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. був затверджений курс на індустріалізацію країни. Одразу постала проблема коштів на капітальне будівництво. «Всесоюзний староста» М. Калінін заявив: «Треба зняти з себе останню свитину, щоб побудувати Дніпрогес!»

«Останню свитину» збиралися зняти з селян. Держава не могла змусити селян-власників продавати їй хліб за не вигідними цінами, й тому взяла курс на знищення цієї категорії виробників. Перетворення їх на колгоспників розв'язувало проблему. Колгоспники, так само, як робітники, не мали відношення до реалізації продукції,

яку виробляли. Від підконтрольних державі колгоспів можна було забирати хліб за будь-якими цінами.

Якщо накласти вектор комуністичних перетворень на вектор нормального розвитку, то виявляється цікава картина. Здійснювана в рамках першого комуністичного штурму спроба насадження комун в українському селі провалилася, і Ленін змушений був поставити виконання програми індустріалізації країни в постійну залежність від ревізій селянського хліба. Схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад у грудні 1920 р. план ГОЕЛРО мав виконуватися за рахунок продрозкладки. Сподіваючись на те, що радянська влада зможе утворити хлібний фонд в 300 млн пудів, Ленін на з'їзді зауважив, що без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, думати про відродження транспорту, навіть підходити до завдань електрифікації Росії. Цей з'їзд схвалив також законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського господарства». Відповідно до нього кожне селянське господарство повинне було одержувати обов'язкове завдання щодо засіву полів. Видаючи державний примус за благо для селянства, Ленін заявив на з'їзді: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі»<sup>36</sup>.

Результати трьох років індустріалізації (1926–1928) не задовольнили Кремль. Затверджуючи найбільш напружений за темпами варіант першого п'ятирічного плану, Сталін одночасно розпочав суцільну колективізацію сільського господарства. Колгоспи забезпечували непорівнянно більше вилучення створюваного в сільському господарстві національного доходу, ніж могли дати прямі й посередні податки з господарств, економічно не залежних від держави селян-власників.

Отже, радянська влада долала відсталість від передових країн запровадженням примусової праці в колгоспах. Ця лінія розвитку була протилежною загальноцивілізаційній.

<sup>35</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 357.

<sup>36</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 172.

*Вектор суспільно-політичного розвитку в країнах Європи спрямовувався від феодально-кріпосницьких форм організації праці до ринкових, які були фундаментом демократії. Вектор комуністичної організації праці, попри всі заяви про соціальну справедливість і вищий тип демократизму порівняно з буржуазним, спрямовувався у протилежному напрямі — до примусової праці.*

### «Ліквідація куркульства як класу»

Капітальне будівництво в промисловості узгоджувалося з наявними ресурсами тільки в перший рік індустріалізації. Надалі його обсяги збільшувалися за рахунок введення в оборот грошей, не забезпечених товарами. Хитка ринкова рівновага, яка була здобутком відбудовного періоду, порушилася. В країні, де «командні висоти» економіки контролювалися державою, ціни залишалися більш-менш стабільними. Ринкова нерівновага виявлялася у формі товарного дефіциту. Промтовари одразу зникали з продажу, тому що попит перевищував пропозицію. Спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарські товари призводили до того, що селяни відмовлялися везти їх на ринок. У містах з'явилися черги за хлібом.

Ці явища дістали в радянській історіографії назву «кризи непу». Мовляв, нова економічна політика уже вичерпала закладені в ній можливості, й уряд закономірно переходив до політики індустріалізації та пов'язаної з нею політики суцільної колективізації сільського господарства. Фактично ж «криза непу», яка найбільшою мірою проявлялася як хлібозаготівельна криза, була наслідком прорахованої політики керівників держави, які обрали своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію. Дефіцит хліба допомагав компартійним комітетам готувати громадську підтримку для вже запланованого погрому селян-власників.

Компартійні комітети актуалізували проблему «куркульської небезпеки». Після завершення зрівняльного поділу землі поняття «куркуль» перестало вживатися у законодавстві й в пропаганді.

Як виявилось, ненадовго. Для здійснення колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою, протиставити бідняків і середняків бідняцького походження заможній верхівці селянства.

У січні 1928 р. Сталін виїхав до Сибіру (як і всі інші члени політбюро ЦК — для посилення хлібозаготівель у регіонах). У виступах перед партпрацівниками він виклав таку програму дій: зажадати від куркулів негайної здачі надлишків хліба за державними цінами; конфіскувати надлишки в разі відмови; здійснити суцільну колективізацію в найближчі роки<sup>37</sup>. Примушування селян «здавати надлишки» за низькими державними цінами створювало ситуацію хлібозаготівельної кризи. У провалі хлібозаготівель звинувачувалося не все селянство, а тільки «куркулі». Селяни не бажали продавати хліб по занижених цінах, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» — це лексика різних епох і різних економічних політик.

У ситуації штучно створеної кризи хлібозаготівель ставало можливим здійснити експропріацію селянської власності під виглядом колективізації. До речі, причинно-наслідковий зв'язок між цими державними акціями в хвилину відвертості підтвердив нарком торгівлі СРСР Анастас Мікоян. У червні 1929 р. він заявив у Москві: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи і машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою»<sup>38</sup>.

У надрукованій 7 листопада 1929 р. статті «Рік великого перелому» Сталін твердив, що в колгоспи селяни пішли «цілими селами, волостями, районами, навіть округами». Насправді нічого такого не спостерігалось, це був блеф, але він зіграв свою роль. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів, адже самі

<sup>37</sup> Сталін І. Сочинения. — Т. 11. — С. 4.

<sup>38</sup> Цит. за: Гимпельсон Е. Т. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. — М., 2000. — С. 316.

вони мали жалюгідний відсоток колективізації. Стаття передувала пленуму ЦК ВКП(б), який офіційно поставив питання про здійснення суцільної колективізації. Пленум ЦК створив комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева, яка рекомендувала перейти в районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуаторський клас, яка незабаром почала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки «чорного переділу», який в Україні був проведений у 1920–1923 рр. Уперше цей висновок комісії прозвучав у промові Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.<sup>39</sup>

Кого вважали куркулем? Що робити з куркулями, кому і в якій строки? На ці питання давала відповідь таємна постанова політбюро ЦК ВКП(б), прийнята за рекомендаціями спеціальної комісії під головуванням В. Молотова 30 січня 1930 р.

З метою попередження опору суцільній колективізації чекісти повинні були поділити заможну частину селянства на три категорії — куркульський актив (підлягав ув'язненню в концтаборах або негайній фізичній ліквідації), інші елементи куркульського активу (підлягали висилці у віддалені місцевості СРСР), усіх інших куркулів (після конфіскації основної частини засобів виробництва їм дозволялося селитися за межами колгоспних земельних масивів). Кількість ліквідованих господарств трьох категорій повинна була становити від 3 до 5 відсотків загальної кількості господарств. За чотири місяці, з лютого по травень, мали бути ув'язнені 60 тис. осіб (у тому числі по Україні — 15 тис.), і виселені 150 тис. осіб (у тому числі по Україні — від 30 до 35 тис.). Кількість господарств третьої категорії не визначалася. Ось такими були стимулюючі засоби для розгортання «колгоспного руху» (за термінологією радянських підручників)<sup>40</sup>.

<sup>39</sup> Сталін І. Сочинения. — Т. 12. — С. 169.

<sup>40</sup> Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскуркулачивание. Документы и материалы: В 5 томах. — Т. 2. — М., 2000. — С. 126–130.

Загроза розкуркулення подіяла на селян паралізуюче. Одночасно вона давала необмежену владу над земляками невеликій купці місцевих начальників, які склали списки розкуркулюваних у певному відсотку до загальної кількості жителів. Разом узяті, це створювало жахливу ситуацію в селі. Тут неможливо оперувати конкретними фактами, але хоча б один слід навести.

За повідомленням органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплівського району на Донеччині Феодосій Нечаєв «вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: «Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на Північ, як куркульку». Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М. Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і почали вимагати: «Став пляшку горілки і смаж ячню, інакше буде погано». Потім Нечаєв, погрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на Північ, на очах у батька згвалтував дочку — жінку червоноармійця». У повідомленні ДПУ зазначалося: «завдяки погрози Нечаєва справа розголосо не дістала»<sup>41</sup>.

### «Запаморочення від успіхів»

Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що вони зможуть здійснити колективізацію за повною програмою. Такою програмою, як і в 1919 р., була комуна. Враховуючи попередній досвід, «підповзання» до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих форм колективів. Коли селянинові вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), з ним починали працювати щодо зміни статусу тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі — в комуну.

<sup>41</sup> Кульчицький С. В. Суцільна колективізація українського села // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — С. 363–364.

Сталін не збирався обмежитися навіть комунізацією, тобто цілковитою ліквідацією приватної власності селянства на засоби виробництва. Він вважав, що «колгоспно-кооперативна» форма власності повинна перерости в найближчому майбутньому в державну власність. Колгоспи мали стати радгоспами. В січні—лютому 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. На Херсонщині виник аграрно-індустріальний комбінат площею 160 тис. гектарів<sup>42</sup>.

Кампанія розкуркулення позбавляла селян волі до опору й змушувала їх включатися в «колгоспний рух». Тут ініціатори суцільної колективізації все розраховували правильно. Чому ж у перші місяці 1930 р. керівники партії і держави раптом відчували, що радянська влада стоїть на краю загибелі?

Поки складалися списки на розкуркулення, кожний селянин готовий був написати заяву про вступ до колгоспу, щоб врятувати своє господарство. Коли виявилось, що від них вимагають віддати в колгосп останню корову й навіть дрібну худобу та птицю, селяни почали відчайдушно опиратися. Збройних виступів спостерігалось не так багато, тому що чекісти завбачливо викачали з села всю зброю, яка залишалася від воєнних часів. Але виступи проти влади, незважаючи на неорганізованість і стихійність, ставали все небезпечнішими.

26 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про масові хвилювання у прикордонному Плужнянському районі. В наступні дні подібні повідомлення почали надходити і з інших регіонів, але Сталіна особливо стурбувало становище на українсько-польському приграниччі. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня було внесено рішення про уточнення Примірного статуту сільськогосподарської артіль. Нову редакцію статуту вимагалось надрукувати в газетах 2 березня, одночасно з роз'яснювальною статтею Сталіна<sup>43</sup>.

<sup>42</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 110.

<sup>43</sup> Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 270.

Нова редакція статуту чітко формулювала, на відміну від старої, що саме треба усупільнювати під час утворення колгоспу. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. У статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» без усяких обмовок стверджувалося: «артіль є основною ланкою колгоспного руху». Насаджування колгоспів силою Сталін називав перекрученням партійних директив<sup>44</sup>.

Треба зважити, від чого декларував відмову Сталін. Головною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не згадувалося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність функціонувала під виглядом особистої, «незаконної» залишався тільки термін «приватна власність».

Замість комуни постала селянська артіль — «дволикій Янус». Одним ликом вона оберталася до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу потребувала утворення вільного ринку, на якому ціни формувалися за законом попиту та пропозиції. Вона вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, а й в усій економіці.

Сталін оголосив курс на комунізацію селянства лівацьким перекрученням лінії партії і звинуватив у цьому місцевих працівників. Однак для сторонніх спостерігачів уже тоді було зрозуміло, що «перекручення» являли собою політичну лінію, яка ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. У рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 р. підготувало польське посольство в Москві, читаємо: «У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об'єднань типу комун із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною.

<sup>44</sup> Сталін І. Сочинення. — Т. 12. — С. 210.

Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті й на корів»<sup>45</sup>. Та польські аналітики були надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації. Спочатку відступ до артілі вважався тимчасовим. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який працював у червні—липні 1930 р., підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що «колгоспний рух може підніматися до вищої форми — до *комуни* — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»<sup>46</sup>. Проте Сталін більше не наважився посягнути на присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вироблену в ній продукцію податками. До кінця життя генсек був переконаний, що діюча програма РКП(б) 1919 р. рано чи пізно буде реалізована повністю. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю та колгоспами»<sup>47</sup>.

Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією продукції: «отоварюванням» грошової заробітної плати, здійсненням політики капіталовкладень тощо. Поряд із вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, селяни у 1930 р. вибороли собі присадибну ділянку з коровою й дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки

елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою, але давала змогу Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла через саму свою природу.

### *Криза колгоспного ладу*

Радянська історіографія визнавала наявність кризи колгоспного ладу в 1930—1932 рр. і викликаних нею «продовольчих утруднень». Вважалося, що криза була породжена невмінням колгоспників працювати колективно. З часом, мовляв, все налагодилося, партія і уряд здійснили організаційно-господарське зміцнення колгоспів, була запроваджена нова економічна категорія — *трудодень*, і колгоспний лад вийшов з кризи.

Ці міркування нібито підтверджувалися урядовими деклараціями та постановами. У березні 1930 р. Кремль відмовився від насадження комун під виглядом артілей. Можливість тримати присадибне господарство давала селянам шанс виходу на ринок хоча б для того, щоб дістати гроші для сплати податків. У квітні 1930 р. уряд прийняв закон про хлібозаготівлі: колгоспи мусили здавати державі від третини до чверті валового збору (у незернових регіонах — не більше однієї восьмої). Основна частина врожаю підлягала розподілу по трудоднях. У березні 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою засудив практику утворення в колгоспах тваринницьких ферм за рахунок селянської худоби. У травні 1932 р. була дозволена колгоспна торгівля за цінами, що склалися на ринку.

Дійсність, однак, виявилася іншою. У хлібовиробляючих регіонах держава фактично відновила продрозкладку часів громадянської війни. Три роки підряд у колгоспів забирали майже весь урожай, прирікаючи колгоспників на голодування. У хлібоспоживаючих регіонах держава зменшила постачання хлібом і позбавила продовольчих карток цілі категорії населення, що теж призвело до голодування. Куди подівся хліб?

<sup>45</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 117.

<sup>46</sup> КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 431. Курсив документа.

<sup>47</sup> Сталін І. Економіческие проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

У 1929 р. в світі спалахнула небачена за глибиною та інтенсивністю економічна криза, яку назвали Великою депресією. В умовах кризи впали ціни на промислове устаткування. Радянські зовнішньоторговельні організації радісно скуповували за валюту все підряд по низьких цінах і на пільгових умовах оплати. Та виявилось, що ціни на сільськогосподарську продукцію впали ще більше. Довгострокових позик Радянському Союзу ніхто не давав. Щоб заробити валюту, доводилося продавати більше хліба. Зволікання з поставками хліба на експорт загрожувало великими неприємностями. На Заході з'явилася «чорна біржа» радянських векселів. Щоб знайти валюту для чергових платежів по векселях, радянський уряд поставив на аукціон музейні скарби в такій кількості, що це викликало обвал цін. Довелося продавати безцінні полотна Рафаеля, Тиціана, Рембрандта та інших майстрів такого рівня, які завжди користувалися попитом.

Тим часом обсяг державних хлібозаготівель у 1931 р. істотно скоротився порівняно з попереднім роком. У 1932 р. він ще більше скоротився порівняно з 1931 р. Такий результат був передбачуваним. Селяни тільки імітували працю на колгоспних ланах, тому що майже нічого не одержували за вироблену продукцію.

Кремль дав політичну оцінку цій недобросовісності — куркульський саботаж. З кожним роком хлібозаготівлі ставали все жорсткішими, наближаючись за своїми методами до конфіскації зерна в 1919–1921 рр. Восени 1932 р. Сталін утворив в основних хлібовиробних регіонах надзвичайні заготівельні комісії. В Україні комісію очолив голова Раднаркому СРСР В. Молотов. На Північному Кавказі комісія діяла під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича. У Поволжі головою комісії працював секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев. Результатом їхньої діяльності став голод в усіх перелічених регіонах. Голод спалахнув і в містах незернових регіонів, знятих з централізованого постачання.

Ми знаємо, що надзвичайні комісії в деяких регіонах або їх частинах не обмежувалися конфіскацією наявного хліба, включно з зерном для весняної сівби. Тут реквізувалися всі продовольчі

ресурси, нагромаджені в селянських садибах до нового врожаю. Ясно, що конфіскація істівних запасів виходила за рамки хлібозаготівельної кампанії і була формою репресії, спрямованої на спричинення смерті від голоду. Кого Сталін репресував таким способом? Чи був терор голодом і викликаний ним Голодомор помстою, чи він мав якесь інше смислове навантаження?

## Національний вимір геноциду

### Сталінський вищир

Сталін виглядав застьобнутим на всі гудзики навіть у найближчому оточенні. В державних справах він вважав потрібним тримати дистанцію. Тільки в поодинокі моменти найвищої схвильованості з-під його пера проривалися слова, які давали уявлення про темні глибини його душі.

Чому Сталін інколи змушений був власноручно писати підлеглим? На південних курортах не можна було іншим способом обговорювати конфіденційні питання з тими, хто залишався в Кремлі «на господарстві». 11 серпня 1932 р. у листі Л. Кагановичу він висловив обурення тим, що десятки райпарткомів у Київській і Дніпропетровській областях наважилися заявити про нереальність хлібозаготівельного плану. У зв'язку з цим він заявив: «Если не возьмемся тепер же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс<sup>48</sup> или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии,

<sup>48</sup> Станіслав Реденс — з серпня 1932 р. по лютий 1933 р. — голова ДПУ УСРР.

против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»<sup>49</sup>.

Слід особливу увагу на тривогу Сталіна, який боявся «втратити Україну» і мав намір «виправити становище», поки «справи не стали гірші» Володар Кремля ніколи не чекав, поки справи погіршаться. Впродовж 25 років сталінської диктатури використовувалися різні форми репресій, але всі вони мали одну спільну рису: були превентивними. Сталін діяв на випередження, пам'ятаючи вислів китайського мудреця Лао Цзи: «Наводити порядок треба тоді, коли ще нема смуту».

### *Національність чи громадянство?*

Німецький професор Штефан Мерль у статті, опублікованій в російському журналі, заявив, що сам факт голоду в Україні у 1932–1933 рр. не доказує наявності геноциду. Загальна кількість жертв голоду для нього теж «не мала істотного значення». Від такого твердження моторошно, але доводиться списати його на недоліки правового визначення терміну «геноциду». Мерль радив Р. Конквесту та його однодумцям доказати на фактах, що українці гинули внаслідок своєї національної належності, що «голодний мор був викликаний саме з таким умислом»<sup>50</sup>.

Мерлю вторив російський професор Віктор Кондрашин: «голод рівною мірою торкнувся села з російським і неросійським населенням і не мав „національної специфіки“, тобто спрямованості проти якого-небудь одного народу»<sup>51</sup>.

Істина знаходиться не на боці Мерля і Кондрашина, і не на боці вчених, які заперечують висловлені ними твердження. Полеміка на полі, яке обрали для себе противники Р. Конквеста,

<sup>49</sup> *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* — С. 273–274.

<sup>50</sup> *Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история (Москва).* — 1995. — № 1. — С. 51.

<sup>51</sup> Див.: *Кондрашин Виктор, Пеннер Диана. Голод 1932–1933 годов в российской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани).* — Самара-Пенза, 2002. — С. 226.

обов'язково заведе в глухий кут. Невірна нав'язувана нам постановка питання.

Розглянемо наявну статистику. Статистика смертності в СРСР існувала в національному розрізі — окремо по місту та селу. Слід тільки взяти до уваги, що органи ЗАГС, по-перше, зареєстрували в Україні у 1933 р. не більше половини реальних смертних випадків, і, по-друге, що смерть від голоду в цій статистиці окремо не виділена. Статистика фіксує ненормально високу смертність у сільській місцевості і однаковий рівень смертності на селі в національних групах, якщо зіставити кількість померлих з кількістю всього сільського населення цієї групи. Це означає, що люди гинули в Україні за місцем проживання, а не за ознакою національності. Від голоду постраждала сільська місцевість, а за соціальною ознакою — селянство.

Іншу картину дає зіставлення офіційної статистики смертності по регіонах. У 1933 р. смертність перевищувала народжуваність в семи регіонах Європейської частини СРСР. Найбільше перевищення спостерігалось у регіонах, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії: УСРР (1459 тис. осіб), Північно-Кавказький край (291 тис.), два краї Поволжя (178 тис. осіб). У Центрально-Чорноземній області кількість померлих була на 62 тис. більшою, ніж народжених, в Уральській області — на 35 тис., в Північному краї — на 5 тис. У хлібоспоживчих регіонах підвищена смертність спостерігалася в містах, де людей знімали з державного продовольчого постачання<sup>52</sup>.

Зіставляти Україну і Північно-Кавказький край ми не можемо. Серед округів краю є дуже постраждалий від голоду Кубанський округ, населення якого на дві третини складалося з українців (за переписом 1926 р.). Інші округи постраждали істотно менше, внаслідок чого сумарні показники смертності виглядають не так жахливо, як в Україні.

<sup>52</sup> *Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР (Москва).* — 1991. — № 5. — С. 20.



Зіставити можна Україну і Поволжя, причому не тільки за офіційною статистикою 1933 р., яка не дає повної картини смертності, а й за розрахунками прямих втрат від голоду, що спираються на аналіз переписів населення 1926 і 1937 рр. та демографічної статистики між двома переписами. Україна і Поволжя незіставні за кількістю населення, але зіставні за територією. Територія України до 1939 р. дорівнювала 450 тис. кв. м, а Поволжя — 435 тис. кв. м. За підрахунками В. Кондрашина, в Поволжя від голоду і викликаним ним хвороб загинуло від 200 до 300 тис. осіб<sup>53</sup>. За моїми підрахунками, в Україні прямі втрати від голоду становили 3238 тис. осіб, тобто були на порядок більшими<sup>54</sup>.

1933 р. люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях, де українці складали більше двох третин загальної кількості населення — в УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Отже, голодомор спалахнув серед українців, а точніше — українських селян в Україні і в Росії. Таке уточнення потрібне, і ми не повинні дискутувати з Мерлем або з В. Кондрашином на нав'язуваних умовах. Ми ніколи не докажемо онукам тих громадян України, які померли від голоду, і тим більше — світовій громадськості, що люди гинули в СРСР у 1933 р. внаслідок свого етнічного походження. Тобто так, як вірмени в Османській імперії або євреї в країнах Європи, окупованих гітлерівським рейхом. Доводити це немає потреби, бо механізм радянського геноциду інший. Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян. *Сталін мав підстави побоюватися громадян України.*

<sup>53</sup> Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С. 179.

<sup>54</sup> Кульчицький С. В. Трагічна статистика голодомору // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 77. Ці підрахунки здійснювалися разом з Максудовим (О. Бабьонішевим), хоч кінцевий результат у нас вийшов різним внаслідок різного підходу до первинних джерел.

### Кремль і громадяни України

Щоб зрозуміти, чому Сталін боявся «втратити Україну», треба розібратися в суті українського громадянства і національної радянської державності. Але не тієї державності, яку пам'ятають сучасні покоління, а тієї, якою вона була до Голодомору.

У процитованому листі Сталін повідомляв Кагановича, що хоче зробити його генеральним секретарем ЦК КП(б)У замість Станіслава Косіора. Каганович уже займав цю посаду в 1925–1928 рр. і чемно відповів: «Мне, конечно, легче будет приступить к делу прямо, ибо знаю страну, экономику и людей»<sup>55</sup>. На відміну від нас, колишніх радянських людей, Каганович називав Україну країною. Всі, хто пройшов через 1933-й і 1937-й роки, і тим більше — всі, хто народився пізніше, «країною» називали вже Радянський Союз. Україну вони звикли називати республікою...

Раніше ми дійшли висновку, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав Кремлю можливість упакувати тоталітарний режим в шати «народовладдя». Тепер слід зазначити, що подвійна природа радянської державності дозволяла представляти жорстко централізовану державу-комуна в оманливому вигляді країни без назви, що складалася з дев'яти іззовні незалежних радянських держав. Тим самим національно-визвольний рух пригноблених народів підривався зсередини. Після громадянської війни виникла ідея перетворити «незалежні» держави в автономні республіки Російської Федерації, але вождь радянської України Християн Раковський заперечував. В. Ленін по-дружньому обізвав його «незалежником», але врахував настрої периферійних компартійно-радянських керівників, які не бажали зменшення повноважень, і запропонував надбудувати в радянській федерації ще один поверх. Всі «незалежні» національні держави нарівні з Росією мали увійти у нове державне утворення — Радянський Союз. Громадяни кожної союзної республіки діставали конституційне право на вихід з СРСР.

<sup>55</sup> Сталін и Каганович. Переписка. 1931–1936. — С. 284.

Держава-комуна скріплювалася тільки диктатурою комуністичної партії. Якраз партія повинна була слідкувати, щоб у громадян союзних республік не з'являлися небезпечні бажання.

Відразу після утворення СРСР головною лінією національної політики Кремля стала коренізація. Її український різновид назвали українізацією. Метою такої політики було укорінення радянської влади. Але існував побічний ефект. Переслідувану раніше власну мову українці почули у школах і закладах культури. В Україні почалося національне відродження.

За економічним і людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Через це вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих політичних діячів у політбюро ЦК ВКП(б). «Кращим другом» України став Сталін, який спромігся посадити на найвищу посаду в цій республіці свого підручного Кагановича. Користуючись підтримкою Кагановича і Сталіна, нарком освіти Микола Скрипник витискував з політики коренізації максимум можливого. У 1927 р. він публічно заявив, що УСРР «є П'ємонт для всього українського народу на всій етнографічній території України»<sup>56</sup>. Йшлося не тільки про західноукраїнські землі у складі інших держав. Герхард Зімон слушно підкреслює, що за переписом 1926 р. майже 8 млн українців проживало в Російській Федерації<sup>57</sup>.

Поки Сталін боровся за владу, він не звертав уваги на такі заяви. Але двома таємними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 і 15 грудня 1932 р. українізація за межами УСРР оголошувалася «петлюрівською»<sup>58</sup>. На Північному Кавказі, де українізація охопила майже половину районів, усі установи, школи і преса були не-

<sup>56</sup> Цит. за: *Васильєв Валерій*. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 141.

<sup>57</sup> *Зімон Г.* Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 120.

<sup>58</sup> Постанова від 14 грудня 1932 р. уперше опублікована в книзі: *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. — К., 1990. — С. 291–294. Постанова від 15 грудня 1932 р. опублікована в книзі: *Командири великого голоду*. — К., 2001. — С. 312–313.

гайно переведені на російську мову як «більш зрозумілу» для населення. Українцям в інших округах краю теж було наказано вважати себе росіянами. За всесоюзним переписом 1939 року 86,8 відсотка населення Краснодарського краю були вже зареєстровані як росіяни. Тільки 150 тис. громадян (4,7%), які прибули в край у 30-х роках, могли заявити, що вони українці<sup>59</sup>.

З одного боку, радянська національна державність була великим пропагандистським здобутком для керівників державної партії. З другого боку, кремлівські можновладці не довіряли в Україні навіть власній партії (згадаємо злісне сталінське «хе-хе»). В Кремлі не забували, що в 1917–1919 рр. Україну довелося завойовувати тричі. Не забували також про один-єдиний випадок непокори в майже столітній історії партії, яка була від народження паралізована принципом «демократичного централізму»: IV Всеукраїнська партконференція навесні 1920 р. забалотувала рекомендований Леніним список членів ЦК КП(б)У і обрала своїх керівників за власним бажанням.

Незважаючи на газетний галас з приводу успіхів першої п'ятирічки, економічне становище СРСР невблаганно погіршувалося. Сталін розумів, що криза може послабити залізну хватку Кремля («как только дела станут хуже...»). За цих умов харківська компартійно-радянська номенклатура могла б перетворитися з червоної на жовто-синю і використати прикордонне становище України та свої конституційні права, щоб відокремитися від Москви. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі статтю «Проти Росії чи проти радянської системи». В ній містився прогноз, здійснений під час розвалу радянської імперії: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських „союзних республіках“, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»<sup>60</sup>.

<sup>59</sup> Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 59.

<sup>60</sup> *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 321.

Якраз для того, щоб попередити такий поворот, Сталін на тривалий період перетворив Україну в епіцентр репресій. «Без крестьянської армії не бывает и не может быть мощного национального движения», — переконано писав він у 1925 р.<sup>61</sup> Вивчаючи досвід Української революції 1917–1920 рр., з цим твердженням цілком можна погодитися. Але суцільна колективізація селянських господарств підірвала базу визвольного руху в усіх національних республіках, а застосований проти УСРР і Кубані терор голодом ліквідував потенціальну загрозу Кремлю з боку найбільш могутньої з них.

Справившись із селянським питанням, яке було, на думку Сталіна, питанням національним<sup>62</sup>, диктатор негайно переключив увагу на українську інтелігенцію — компартійну і позапартійну. Під його диктовку об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. прийняв тезу про націоналістичний ухил як головну небезпеку в партії і в державі. XVII з'їзд ВКП(б) у січні 1934 р. підтвердив і розвинув цю тезу. Найбільш масштабне винищення української інтелігенції розгорнулося після самогубства у липні 1933 р. зацькованого М. Скрипника. Під прапором боротьби з «скрипниківщиною» чисельність КП(б)У була скорочена з грудня 1932 р. до жовтня 1936 р. на 112 тис. осіб<sup>63</sup>. У жахливі для України роки (1932–1938) у концтаборі і тюрми потрапила більшість діячів української культури, у тому числі вже нової генерації робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917–1920 рр. Одночасно Сталін почав перечищати власну креатуру в Україні. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом в червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вижив тільки Григорій Петровський, якого усунули від влади, але не заарештували, тому що він перебував у Москві і завбачливо подовжував відрядження<sup>64</sup>.

<sup>61</sup> *Сталин И.* Сочинения. — Т. 7. — С. 71–72.

<sup>62</sup> Там само.

<sup>63</sup> *Бабко Ю. В.* Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. — Львів, 1971. — С. 124.

<sup>64</sup> *Литвин Володимир.* Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 354.

### Повертаючись до визначення геноциду

Аналізуючи головні виміри політики комуністичного будівництва — ідеологічний, соціально-економічний і національний, я зробив спробу включити український Голодомор у загальний контекст подій комуністичної революції 1918–1938 рр. Ще раз, в найбільш узагальненому вигляді зупинюся на сумі своїх тез. Їх можна звести до чотирьох пунктів.

1. Комуністична революція не мала нічого спільного з двома течіями Російської революції — радянською і демократичною. Сформульована Леніним у «Квітневих тезах» ідея побудови держави-комуни суперечила інтересам політичних сил, які брали участь у революції. За винятком малочисельного клану професійних революціонерів, вона суперечила й інтересам основної маси членів більшовицької партії. Робітничо-селянські низи, які творили цю масу, висловлювалися за знищення великих власників. Але вони не розуміли комуністичної доктрини і не могли виступати проти ліквідації приватної власності як такої. Ті з них, хто широким захоплювався комуністичною ідеєю в пропагандистській інтерпретації вождів більшовизму, не могли передбачити ні колосальної сили опору з боку приватних власників під час їх експропріації, ні необхідності силової підтримки життєдіяльності суспільства, позбавленого приватної власності і приватного підприємництва.

2. Комуністичні перетворення здійснювалися методами штурму в два етапи. Під час ленінського штурму 1918–1920 рр. були знищені як клас великі власники, під час сталінського штурму 1929–1932 рр. — дрібні власники. Населення країни опинилося не тільки в політичній, а й в економічній залежності від всюдисущої держави, керівники якої здобули можливість використовувати людські і матеріальні ресурси велетенської країни для реалізації мети, поставленої ще у «Квітневих тезах» — досягнення світового панування (через комуністичний інтернаціонал).

3. Після завершення другого штурму Сталін зробив «зачистку території». Під час Великого терору 1937–1938 рр. він звільнився

від усіх представників нелояльної до влади інтелігенції — як старої, так і нової, робітничо-селянської, від незадоволених терористичними методами державного управління компартійно-радянських керівників і навіть від чекістів, які заплямували себе репресіями.

4. Комуністична революція цілком змінила обличчя країни. Радянський Союз став великою державою після успішного здійснення орієнтованої на воєнні потреби індустріалізації. Сталін розпочав з 1939 р. новий етап у радянській історії, а разом з тим — у всесвітній історії, коли уклав спрямований проти Польщі альянс з А. Гітлером.

Ці чотири пункти пов'язують як голод 1932–1933 рр. в СРСР, так і український Голодомор з цілями, поставленими «революцію зверху». Сталін не стояв за ціною, добиваючись напередодні великої європейської війни реалізації в СРСР комуністичної доктрини. Якщо для досягнення такої мети слід було знищити у показових репресіях мільйони людей, він їх знищував. Чи мала в цьому разі будь-яке значення національність знищуваних?

Кожний, хто потрапляв під колеса локомотиву, який мчав до «сяючих вершин комунізму», мав свою стаття, вік, національність, професію. Так само, як кожний, хто стояв на локомотиві і слідкував за тим, щоб він не зійшов з рейок комуністичної доктрини. У такому зіставленні жертв і катів не мала значення ні національність, ні належність до певного покоління, ні стаття або професія. Значення мала тільки позиція: на локомотиві чи під ним. Тому дуже показова відповідь київського політолога, у минулому дисидента Володимира Малінковича на запитання кореспондента газети «Сегодня» про винуватців Голодомору в Україні.

Кореспондент запитав: «Кто виноват в этом преступлении — коммунисты, Россия? Нужно ли запретить в связи с этим КПУ?»

Відповідь була такою: «Виноват сталинский режим, в руководство которого входили и украинцы, и русские, и евреи, и поляки, и грузины... Национальность чиновников не играла никакой роли. Это была война тоталитарного государства против свободного крестьянства. Виновные в трагедии уже умерли, поэтому избежали

наказания. К тому же, они были пешками в большой игре жестко централизованной власти. Что касается запрета КПУ, то в этом нет необходимости, так как нынешние коммунисты к той трагедии не имели никакого отношения. Да и сама идея коммунизма здесь ни при чем — ведь речь идет о сталинском режиме, а Сталина не случайно многие авторитетные истории считают „победителем коммунизма“. Иное дело, что нынешним коммунистам нужно было бы четко отмежеваться от преступлений Сталина»<sup>65</sup>.

Малінкович навіть не відповів прямо на запитання про вину Росії, оскільки для нього є очевидним інтернаціональний характер політичного режиму. Навпаки, для мене «пролетарський інтернаціоналізм» з усіма його похідними, у тому числі стосовно політичного режиму, є тільки елементом облудної більшовицької пропаганди. Вини Росії я теж не визнаю, але з іншої причини: більшовицький режим був тоталітарним, тобто незалежним від волі народів, долею яких розпоряджався.

Дивує, що В. Малінкович, як і багато його колег на Заході, відокремлює сталінський режим від комуністичного. Природа компартійно-радянського режиму не змінювалася від його виникнення до конституційної реформи М. Горбачова. Ступінь тероризму або лібералізму у цьому режимі варіювався залежно від зовнішніх умов, а не від якостей керівника. На чолі режиму в добу Й. Сталіна не міг опинитися ліберал М. Бухарін, а в добу ліберала М. Горбачова — не міг опинитися Сталін. Сучасна Компартия України не має відношення до КП(б)У 30-х років, а лише за ідеологію її не можна закликати до порядку. Тим більше, що комуністична ідеологія, так само як християнська, пропагує вічні цінності. Інша річ, коли ця ідеологія починає втілюватися в життя. Сталін здійснював злочини не з любові до них, а з метою добитися реалізації комуністичної доктрини. На практиці це означало, що на вершині владної піраміди зосереджувався контроль за усіма ресурсами поневоленої комунізмом країни.

<sup>65</sup> «Сегодня» (Київ), 2005 г., 29 ноября.

Такою ж непереконливою є позиція В. Малінковича щодо юридичної кваліфікації цього злочину. В День пам'яті жертв голодомору і політичних репресій, який у 2005 р. припав на 26 листопада, президент В. Ющенко звернувся до світового співтовариства із закликом визнати цей кремлівський злочин геноцидом проти українського народу. Відповідаючи на запитання кореспондента про слушність такого звернення, Малінкович заявив:

«Я против этого, так как для определения этой трагедии слово «геноцид» не подходит. Потому что Голодомор был направлен не против украинцев как этноса, а только против украинских крестьян. Как и против русских крестьян, казахских скотоводов, у которых забрали скот, обрекая их на голодную смерть. В этом преступлении принимали участие и этнические украинцы, сидевшие в руководстве КП(б)У, и бывшие сотрудники НКВД. Повторю: это была война многонационального тоталитарного государства против многонационального же крестьянства СССР»<sup>66</sup>.

Скільки б мільйонів людей не загинуло в Україні, називати їх загибель геноцидом не можна, тому що українці гинули, за Малінковичем, від рук тих же українців. Мовляв, багатонаціональна держава знищувала таких же багатонаціональних селян... Відсутність факту цілковитої загибелі українців як етносу не дозволяє йому кваліфікувати цю загибель як геноцид. Факт загибелі етносу на чверть або на десяту частину не переконує!

Однак стримаємо емоції і подивимося на проблему під науковим кутом зору. Слід взяти до уваги, що позиція В. Малінковича зовсім не враховує специфіку політичного устрою Радянського Союзу як багатонаціональної держави. Вершителям його долі робили все можливе, щоб Україна перетворилася з країни в республіку — наділену нібито великими конституційними правами, але насправді цілком підпорядковану центру.

Не так важко довести, що найбільша і розташована на кордоні з Європою національна республіка була для керівників євразійсь-

кої держави політично небезпечною. Небезпека сецесії внаслідок заворушень в самій Україні, або кризи в центрі, або появи обох цих чинників одночасно була цілком реальною. На початку 30-х рр. така криза в центрі і на периферії вже назрівала. Сталін, який діяв на випередження, ліквідував загрозу для своєї особистої влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства, та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, які розгорнулися майже одночасно.

Факти свідчать, що форма союзу вільних та рівноправних республік, яку прийняла централізована радянська імперія, зіграла з Україною і українцями злий жарт. Кремль змушений був побудувати свою державу саме в такій формі, щоб справитися з українським визвольним рухом не тільки за допомогою сили, а й демагогією. Та в Кремлі завжди відчували потенційну небезпеку цієї форми державності. Хто скаже, що Сталін не мав рації?

Терором 1933-го і 1937-го років кремлівські можновладці надовго відсунули небезпеку розпаду Радянського Союзу. Але в добу системної кризи радянського комунізму ця небезпека не тільки знову проявилася, а й реалізувалася! Сфокусування державного терору сталінської доби на громадянах України або на українцях, які могли б стати громадянами України (мова йде про Кубань), позначилося навіть через багато десятиліть. На зламі 80–90-х років ініціаторами спрямованого проти Кремля руху виявилися не українці, а громадяни Російської Федерації, тобто представники державоутворюючої нації. Декларацію про державний суверенітет першою оголосила Верховна Рада РФ. Борис Єльцин не мислив, звичайно, категоріями національно-визвольного руху. Він холоднокровно використовував закладені в конституційній побудові СРСР можливості у протистоянні з компартійно-радянським центром в Кремлі.

Майже одночасно з В. Малінковичем у газеті «День» виступив політолог Михайло Білецький. Прибічники концепції геноциду повинні довести, вказував він (як і В. Малінкович), що українських селян знищували як етнічних українців, а не як селян або жи-

<sup>66</sup> «Сегодня» (Київ), 2005 г., 29 ноября.

телів певної території. Однак, на відміну від Малінковича, він не вважав аксіомою закріплений в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. політико-правовий зміст поняття «геноцид». Суть його висновків була такою:

1. Голодомор 1932–1933 рр. є одним із найжахливіших злочинів в історії людства.

2. На запитання, чи підпадає Голодомор під юридичне визначення геноциду, не можна однозначно відповісти у зв'язку з неконструктивністю цього поняття.

3. Щоб світова спільнота могла краще протидіяти масовим знищенням людей, на зразок тих, що відбувалися у ХХ столітті, треба закріпити в міжнародному праві поняття, так само вагоме, але більш загальне, ніж геноцид, забезпечивши запобіжні заходи цьому злочину. По суті, М. Білецький запропонував, щоб Верховна Рада і Президент України, які уже звернулися до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, відкликали свої звернення і задовольнилися іншим варіантом кваліфікації сталінського злочину<sup>67</sup>.

Альтернатива справді існує. Це — поняття злочину проти людства або злочину проти людяності (англійське слово *humanity* має обидва значення, внаслідок чого термін в українській мові залишається нестабілізованим). У неявній формі це поняття існує в Другій (1899) і в Четвертій (1907) Гаазьких конвенціях про закони та звичаї сухопутної війни. В них проголошувалася необхідність дотримуватися «законів людяності» в ході збройних конфліктів. У явній формі поняття злочину проти людяності уперше було використане у вироку Нюрнберзького трибуналу. Римський статут Міжнародного кримінального суду (2003) кваліфікує злочин проти людяності як дії, пов'язані зі свідомим нападом на цивільне населення (у формі вбивства, винищення, поневолення, депортацій, ув'язнення та ін.). Всі ознаки злочину проти людяності простежуються в подіях 1932–1933 рр.

Зрозуміло, однак, що будь-яка інша кваліфікація терору голодом за наявності поняття геноциду не може нас задовольнити.

Український народ слід сприймати не тільки як етнос, а й як політичну націю, а Україну — не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель.

Такій кваліфікації не може зашкодити та обставина, що конфіскація продовольчих запасів, тобто терор голодом, застосовувалася в УСРР не тільки проти українців. Рівною мірою ми визнаємо факти терору голодом, спрямовані не обов'язково проти українців і навіть зовсім не проти українців в Північно-Кавказькому краї і в Поволжі. Кремль застосовував терор, у тому числі терор голодом, в усіх політико-адміністративних регіонах Радянського Союзу, де існувала особлива політична небезпека для режиму. УСРР і Кубань відрізнялися від інших регіонів тільки тим, що терор голодом був застосований в них не вибірково, а суцільно.

<sup>67</sup> Білецький Михайло. Світ повинен це пам'ятати. Про юридичну кваліфікацію Голодомору // День (Київ), 2005, 19 листопада.

## Розділ 2. ЯК ЦЕ БУЛО

### «Чорна ліада» українського народу

Ми маємо багато свідчень людей, які пережили Голодомор. Їх збирають школярі і студенти, журналісти і науковці. Деякі зі свідчень відкладаються в архівах, частина друкується. Однак з кожним роком все важче знайти людину, яка пам'ятає події початку 30-х років минулого століття. Причина зрозуміла, Голодомор стався за 75 років до наших днів. Від покоління, яке його пережило, залишилися окремі довгожителі.

Чому ми не збирали свідчень раніше, в 70-х або у 80-х роках? Це теж зрозуміло: голод 1932–1933 рр. був забороненою темою. На XX з'їзді КПРС у 1956 р. керівники держави на чолі з М. Хрущовим засудили масові репресії сталінської доби. Названі іменем генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна міста, вулиці і установи були перейменовані, його книги вилучені з повсякденного ужитку. Правляча партія пішла на викриття й засудження сталінської сваволі, тому що від репресій постраждали не тільки безпартійні громадяни, а й мільйон партійців. Але ніхто з керівників партії не взяв на себе сміливість згадати про голод 1932–1933 рр. в Радянському Союзі. Ніхто з керівних діячів радянської України не побажав визнати факту українського голоду, який дуже відрізнявся своїми потворними масштабами від голоду в інших регіонах СРСР.

Властиве першим десятиліттям радянської влади масове насильство держави щодо особи можна якщо не виправдати, то пояснити чим завгодно: необхідністю знищення «ворогів народу», недосконалістю законодавства, загальною в європейському світі атмосферою насильства й жорсткості, яка була спадщиною Першої світової війни. Врешті-решт, виправдуючи комуністичну ідею,

державну партію і суспільний лад, можна сховатися за широку спину Сталіна. Але як назвати репресію, яка б'є по площі, не залишаючи шансів на життя нікому? Як виправдати конфіскацію всього їстівного у селян і блокування їх у своїх селах? Як пояснити зникнення державних або кооперативних магазинів, де можна було б придбати продовольство, окрім тих, які організували його продаж за валюту, золоті монети царської чеканки й побутові вироби з дорогоцінних металів? На якого Сталіна можна покласти комплекс злочинів такого масштабу, хоч цілком зрозуміло, що автором і безпосереднім виконавцем політики терору голодом був якраз Сталін? Інформування суспільства про такі злочини здатне було відправити у небуття комуністичну ідею, державну партію і радянську державу. Тому наступники Сталіна зберігали його табу на слово «голод», яке було спочатку тільки інтегральним елементом у механізмі терору голодом. А наступне покоління керівників Радянського Союзу вже не знало, як ця країна створювалася і як вона функціонує. Якби знало, то М. Горбачов не здійснив би конституційної реформи, завдяки якій його партія потрапила у становище риби, викинутої на пісок. Якби знало, то В. Щербицький не санкціонував би створення «антикомісії» у відповідь на організацію в Конгресі США тимчасової парламентської комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.

Сталінське табу на сам факт голоду 1932–1933 рр. було порушено не добровільно. Коли М. Горбачов 2 листопада 1987 р. виголошував ювілейну доповідь «Жовтень і перебудова: революція продовжується» на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РСФСР у Кремлівському палаці з'їздів, він ані словом не згадав про голод. Але у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький визнав факт голоду, викликаного нібито жорстокою посухою.

В. Щербицький був переконаним консерватором, який прагнув перетворити підконтрольну йому республіку у «заповідник застою». Що змусило його 25 грудня 1987 р. уперше за п'ять з полови-

ною десятиліть вимовити слово «голод»? Це був зовнішній чинник. Комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала заслуховувати свідків. Жахливі розповіді звучали в стінах американського Конгресу, мов набат. Засоби масової інформації розносили їх по всьому світу.

Як до цього дійшло? Кому спало на думку звернутися до життєвого досвіду старшого покоління, щоб воскресити ретельно замовчувану інформацію про страхітливий злочин сталінської доби?

Впродовж кількох десятиліть українці в Північній Америці даремно намагалися переконати країни свого перебування в тому, що штучний голод 1932–1933 рр. забрав у радянській Україні мільйони життів. Коли почала наближатися 50-та річниця Голодомору, українські громадсько-політичні організації вирішили не змарнувати цю можливість і привернути увагу світової громадськості до української трагедії. Світова громадська думка була підготовлена «Архіпелагом ГУЛАГ» О. Солженіцина і «Великим терором» Р. Конквеста до кращого розуміння терористичної сутності більшовицького режиму. Громадсько-політичні організації, які заснували фінансовий фонд для розвитку українознавчих досліджень в одному з найкращих американських університетів — Гарвардському, звернулися до О. Пріцака з пропозицією розпочати науковий проект, пов'язаний з голодом 1932–1933 рр. Так виник знаменитий Гарвардський проект. Далекий від проблематики ХХ ст., директор Інституту українських студій зробив правильний хід: звернувся до Р. Конквеста з пропозицією взятися за книгу про Великий голод в Україні. 63-річний професор Стенфордського університету (Каліфорнія) Роберт Конквест вважався одним з авторитетів у галузі історії Радянського Союзу. Він народився у Великій Британії, під час Другої світової війни воював на Балканах, а потім працював в Форін офіс (МЗС Великої Британії) і в ООН. На всіх посадах знаходив час, щоб займатися літературним редагуванням, писати романи і вірші, читати лекції з англійської літератури. Перебуваючи в ООН, почав працювати в Інституті вивчення СРСР при

Колумбійському університеті (Нью-Йорк), де захопився історією радянського терору. В 70-х роках книга «Великий терор» була видана у багатьох країнах.

Будучи фахівцем в галузі довоєнної історії СРСР і літератором одночасно, Р. Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б розповісти в доступній для всіх формі про українську трагедію. Розголос від його книги на цю тему мав бути найбільшим, тому що попередня книга вже стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: вчений не знав ні української мови, ні джерел з історії радянської України. Він працював у Гуверівському інституті Стенфордського університету — найбільшому в світі поза СРСР сховищі джерел з російської історії ХХ ст. Та в цьому інституті неможливо було знайти сліди ретельно замаскованого злочину, заподіяного взимку 1932–1933 рр. населенню УСРР і Кубанського округу РСФРР.

Справі зарадив О. Пріцак. Він прибув в Мічиганський університет, де працював Джеймс Мейс. За порадою проф. Романа Шпорлюка Мейс вже багато років досліджував проблему українського націонал-комунізму. У 1981 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історії з теми «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні. 1918–1933». Текст її був опублікований двома роками пізніше в «Гарвардській серії україністики». Книга ввела молодого дослідника в коло фахівців з історії СРСР і країн Центрально-Східної Європи, яке в роки «холодної війни» швидко зростало на Заході завдяки щедрим бюджетним асигнуванням на розвиток радянології.

Дж. Мейсу зробили пропозицію, від якої було важко відмовитися. Йшлося не тільки про фінансовий бік справи. Він одержував карт-бланш на пошуки джерел з довоєнної історії радянської України всюди, де вони могли існувати по цей бік «залізної зависи». Була й додаткова обставина, щоб прийняти спокусливу пропозицію. В автобіографії, призначеній для книги «Піонери вивчення геноциду» (вийшла в світ у Нью-Брунзвіку і Лондоні в



2002 р.), Мейс оцінював себе з деякою іронією як «скороспілого й амбітного студента»<sup>68</sup>. Можна не сумніватися, що як викладач він залишався не менш амбітним. Та виявилося, що колеги-руристи в Мічиганському університеті більш ніж прохолодно сприймали його захоплення українською історією. Вивчаючи Російську імперію або Радянський Союз, вони впритул не бачили України.

Після переїзду в Кембридж Дж. Мейс довідався, що йому не відвели самостійної ролі в Гарвардському проекті. Він не протестував і максимально допоміг Конквесту зібрати джерельну базу для книги «Жнива скорботи». Рукопис цієї книги був готовий уже в 1984 р., але автор пустив його на тривале обговорення. В українських громадах, як правило, обговорення організував Мейс. У 1986 р. книга «Жнива скорботи» з підзаголовком «Радянська колективізація і терор голодом» вийшла в світ майже одночасно англійською, українською і російською мовами. У передмові до англійського видання автор дякував докторові Дж. Мейсу «за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису». Співпрацю слід було розуміти буквально, хоч ні Конквест, ні пізніше Мейс не вдавалися в деталі.

Гарвардський проект не закінчився на книзі Р. Конквеста. У 1984 р. українські бізнесмени в США запропонували Мейсу фінансову допомогу в реалізації грандіозного задуму: «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.» Мейс охоче погодився працювати директором проекту.

Власне, ще в 1981 р., коли Мейс почав працювати в Гарварді над книгою Р. Конквеста, підшуковуючи для неї матеріали з радянської періодики, яка була добре представлена в кількох університетських бібліотеках США, його увагу привернули до такого специфічного джерела, як спогади людей. Відомий американський бізнесмен і меценат Петро Яцик викликав Мейса в Торонто, де під

<sup>68</sup> Мейс Дж. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук // День і вічність Джеймса Мейса. — К., 2005. — С. 9.

керівництвом Іроїди Винницької розгорнув роботу дослідницький центр з українського голоду 1932–1933 рр., і організував йому зустрічі з людьми, які пережили Голодомор. Ці зустрічі відкрили перед Мейсом нові горизонти у дослідженні проблеми Голодомору. «Петро Яцик був тою людиною, котра спрямувала мене на правильний шлях», — написав він через багато років, відгукуючись на його смерть<sup>69</sup>.

Восени 1984 р. Дж. Мейс взявся за новий проект. Йому на допомогу Інститут українських студій дав здібного аспіранта Леоніда Гереча. 20-річний Гереч провадив опитування. За словами Мейса, він виявився «справжнім генієм у цьому»<sup>70</sup>.

Усна історія (oral history) тоді увійшла в моду в американських університетах. До неї підходили по-науковому строго. Були розроблені методики, які враховували безліч особливостей, від особистості свідка до тематики опитування. Кінцева мета полягала в тому, щоб максимально об'єктивізувати свідчення.

Дж. Мейс не без підстав оцінював практичне значення методики oral history надзвичайно високо. У поєднанні з радянською періодикою, особливо районної ланки, спогади були надійним джерелом інформації. У своїй автобіографії він писав: «Усна історія є складною областю. Зрештою, пам'ять може бути кривим дзеркалом, як це добре відомо будь-кому, хто колись працював із мемуарною літературою. Проте мало істориків готові відмовитися від мемуарів як історичного джерела. Вони можуть бути недосконалими, а інколи неточними, оскільки оповідач намагається показати себе в найбільш позитивному ракурсі, але всі джерела є недосконалими. Навіть архівний документ відображає те, як людина, що склала його, розуміла (або повинна була розуміти) щось і залишається чимось меншим за неприкрашену правду. Завдання історика — просіяти всі доступні джерела, щоб відбудувати те, що він вважає найближчим до того, що насправді відбулося. Усна історія є одним таким цінним

<sup>69</sup> Мейс Дж. Український меценат Петро Яцик // День і вічність Джеймса Мейса. — С. 207.

<sup>70</sup> Мейс Дж. Одна жінка, п'ять життів // День і вічність Джеймса Мейса. — С. 267.

джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів. У проєкті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дав змогу майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті. У будь-якому разі, понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом, дозволили нам відчувати той період»<sup>71</sup>.

Важливо було те, що за однаковою програмою опитувалася значна кількість свідків. Кожний давав свій варіант відповіді на конкретне запитання, і дослідник шляхом зіставлення варіантів міг об'єктивізувати інформацію.

Розповіді свідків були важливими ще й тому, що вони істотно доповнювали те, що можна було взяти з архівів. Коли відкрився доступ до кремлівських архівів, то дослідники з подивом пересвідчилися в тому, що вони не розкривають усіх таємниць. Головний упорядник листування між Сталіним і Кагановичем Олег Хлевнюк зауважив, що навіть у секретному листуванні генсек конструював для себе і свого оточення картину подій, яка була далекою від реальності, але дозволяла зберігати «політичне обличчя» вищої влади<sup>72</sup>.

Працюючи виконавчим директором комісії Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр., Дж. Мейс зробив свідчення очевидців головним інструментом у встановленні істини. Робота над свідченнями продовжувалася й після того, як звіт був підготовлений і затверджений комісією. У 1989–1990 рр. центр ваги в цій роботі перемістився в бік розшифровки записів. На початку 1990 р. були роздруковані записи 210 свідків (з них 96 свідчили анонімно).

Програма опитування охоплювала не тільки картину голоду 1932–1933 рр., а й події від Першої світової війни (якщо їх пам'ятав

<sup>71</sup> Мейс Дж. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук // День і вічність Джеймса Мейса. — С. 17–18.

<sup>72</sup> Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 18.

опитуваний) до закінчення Другої світової війни. Найчастіше це були багатогодинні бесіди, які час від часу переривалися запитаннями інтерв'юєра, передбаченими програмою або такими, що впливали з розповіді свідка. Уперше ці розповіді були видані в державній друкарні Вашингтона зовсім невеликим тиражем для потреб комісії Конгресу з розслідування українського голоду. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» перевидав їх у 2008 р.

Дж. Мейс приїхав в Україну на постійне проживання у 1993 р. і привіз з собою лише кілька примірників тритомника свідчень. Один з них потрапив до рук Олеса Гончара незадовго до його кончини. Спогади вразили письменника, він назвав їх «чорною Іліадою» українського народу<sup>73</sup>. Гончара тривожило те, що Голодомор не вкарбувався як слід в історичну пам'ять громадян. Він гаряче підтримував намір Дж. Мейса створити Інститут геноциду з науково-дослідними і просвітницькими функціями. Намагаючись мобілізувати письменницький актив на допомогу Мейсу, який безуспішно старався знайти кошти для реалізації цього наміру, О. Гончар звернувся у червні 1994 р. до президії Спільки українських письменників з такими словами: «Геноцид, вчинений проти українського народу, ще й сьогодні декому здається чимось фантастичним, неймовірним чи принаймні перебільшеним. Адже злодіянь такого масштабу історія людства не знала»<sup>74</sup>.

## Два обличчя радянської влади

Відштовхуючись від щойно наведених слів Олеса Гончара, треба запитати самих себе: чому ретельно замовчувана раніше, але широко розтиражована тепер правда про геноцид як слід не засвоюється суспільством? Чому ми й досі живемо в містах, названих на честь Фелікса Дзержинського, Сергія Кірова, Григорія Петровського?

<sup>73</sup> Мейс Дж. Любити Оклахому! // День і вічність Джеймса Мейса. — С. 71.

<sup>74</sup> Лист Олеса Гончара до Джеймса Мейса // День і вічність Джеймса Мейса. — С. 429.

Олесь Гончар не усвідомлював усієї глибини проблеми, коли казав, що геноцид здався фантастичним тільки «декому». На жаль, таким він здається надто багатьом, і в тому числі тим, хто втратив своїх рідних під час Голодомору. Верховна Рада прийняла закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. з кваліфікацією цієї трагедії українського народу як геноциду мінімальною кількістю голосів.

Мільйони людей, які прожили в СРСР вагому частку життя, не бажають змінювати позитивного ставлення до влади, яка завдала їм або їхнім близьким багато горя. Постгеноцидне суспільство не усвідомлює здійснене проти нього насильство, тому що його жертвою є вже неіснуюче покоління. Ті, хто вижив у часи сталінських репресій, не передали своєї відрази й ненависті до режиму дітям, турбуючись насамперед про їхню і власну безпеку. Дітей виховувала радянська школа, тому вони не мали можливості порівняти прищеплені їм моральні цінності із загальнолюдськими. Тим часом режим настільки змінився в ставленні до своїх вихованців, які вже не являли небезпеки для нього (хоч залишався незмінним за своєю сутністю), що новому поколінню громадян стало важко ототожнювати радянську владу зі злочинами сталінської доби.

Пройдено велику дистанцію на шляху дерадянізації економіки і політичних відносин. Ми прагнемо організувати навчання підростаючого покоління за європейськими стандартами. Проте минуле в його радянській інтерпретації все ще міцно закорінене в нашій свідомості і підсвідомості. Ми майже нічого не зробили, щоб викоренити з свідомості людей радянські стереотипи. Інформація про злочини проти людяності з боку радянської влади цілком доступна. Але вона стала зброєю у політичній боротьбі, і тому втратила свою первинну переконливість.

Окрім того, є безліч людей, незадоволених сучасним станом суспільства. Є немало людей, які народилися при диктатурі і не помічали її, тому що не знали, як можна жити інакше. Є люди, які понад усе цінують порядок і передбачуваність, а їх не може забезпечити демократія, особливо посттоталітарна.

Слід зробити висновок про те, що сучасне покоління не пам'ятає злочинів проти людяності, пов'язаних зі створенням радянського ладу (за винятком населення західних областей). Навпаки, воно добре пам'ятає ширі зусилля влади якнайкраще налагодити життя громадян в тому штучному світі, який було побудовано за програмою РКП(б) 1919 р. Через це йому важко пов'язати обличчя влади, яким воно запам'яталося, зі страхітливими злочинами сталінської доби.

Радянська влада завжди стояла над законом і за всіх зовнішніх змін залишалася незмінною в своїй диктаторській сутності. *Але вона змінювала ставлення до суспільства залежно від завдань, які ставила перед собою, або від процесів, що відбувалися в ній самій.* Тому так важливо подивитися на цю владу очима попереднього покоління — батьків і матерів найстаршого з сучасних поколінь.

Останні 20 років життя я присвятив вивченню феномену радянської влади. Зрозумів, що до неї неможливо підходити тільки з негативістських позицій. Але зрозумів і те, що в історії людства не існувало, мабуть, влади, більш небезпечної для людини. Небезпечної саме через те, що вона знаходилася поруч з кожною людиною, сприяла її народженню в державних пологових будинках, давала освіту в державних школах і університетах, платила за працю в державних установах і підприємствах, допомагала витратити заробіток в державних магазинах, виховувала й розважала в державних закладах культури, ховала на державних кладовищах. Тому треба детальніше зупинитися на природі радянської влади — такої народної й одночасно — такої жорстокої для людей.

Вожді ВКП(б)-КПРС прагнули довести *urbi et orbi*, що їхній політичний режим є робітничо-селянською владою. Однак слід розуміти, що влада Рад (назва цих організацій у множині завжди писалася в радянські часи з великої літери, ця звичка часом зберігається й тепер) була насправді диктатурою вождів ленінської «партії нового типу». Партія тричі змінювала назву, але не змінювала суті аж до конституційної реформи 1988 р. Коли ж КПРС перетворилася на звичайну політичну партію, вона стала непотрібною навіть своїм вождям.

Російська революція істотно відрізнялася від попередніх, які ламали заскорузлі структури традиційного суспільства і розчищали шлях для появи заснованого на ринкових засадах громадянського суспільства. В ній, зрозуміло, були представлені й ті сили, які бажали спрямувати країну на шлях демократичних перетворень, здійснюваних після скликання Установчих зборів. Але сила в цій революції була на боці рад робітничих і солдатських депутатів, тобто організацій, ворожих самій ідеї класового миру і громадянського суспільства.

Табір народних низів у вигляді рад вимагав негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Йшлося не тільки про ліквідацію інститутів влади і перерозподіл власності, як у попередніх революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар виснажливої війни.

На перше місце в революційних подіях 1917 р. наша наука ставить промисловий пролетаріат, бо так велить теорія марксизму. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, пролетаріат справді міг діяти злагоджено і довів це у 1905 р. Щоправда, царизм теж продемонстрував тоді, що здатний впоратися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Селяни були розпоршені й не становили особливої загрози для поміщицького ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія стала об'єднувати селян побатальйонно, вкладаючи їм у руки зброю. Революція 1917 р. була насамперед революцією селянською, а селяни виступали в ній згуртованими в солдатських радах і комітетах. Якраз вони й були генераторами соціальної ненависті.

Цікаве свідчення залишила жінка 1904 р. народження з Великобагачанського району Полтавської (у 1933 р. — Харківської) області, яка не побажала назвати ні прізвища, ні свого села:

*«У нас, в нашому селі, переважно були козаки. Кріпаки були, але мало. І знаєте що характерно, що в них дуже осталася в крові в них, я б сказала, злоба. У поколінні осталася. Бо то невинні люди. У тих — кріпаків. То ж страшна річ, як продавали за собаку, міняли за щось.*

*Грають в карти, як він уже програвся, віддає свого кріпака. То неможливо було. І в тих людей вже в крові ті нерви так закипіло, що навіть у поколінні ще жило в чоловіка, такий, як би сказати, те зло, такі нерви»* (ЛН—13).

Потік свідомості, але думка висловлена гранично чітко: озброєні солдати добре пам'ятали долю своїх дідів і палали ненавистю до офіцерів, попів, чиновників, які кинули їх в бій, щоб відстоювати власні інтереси. Не дивно, що за якийсь тиждень революційних подій цар позбувся своєї влади.

В атмосфері класового протистояння, загостреній випробуваннями світової війни, створилася сприятлива ситуація для розгортання діяльності більшовицької партії, яка будувала свою програму на ідеях революційного марксизму. Гасла більшовиків частково збіглися з радянськими, що дало змогу їм завоювати вплив у радах, захопити з їхньою допомогою владу і перетворити ради на органічну частину власної партії.

Радянський табір в революції лише умовно можна було назвати робітничо-селянським. Ради об'єднували порівняно невелику частку робітників та селян — найбільш озлоблені народні низи, готові все експропріювати й поділити. Причиною перемоги в революції анархічного радянського табору було розчинення в ньому загартованої в підпільній боротьбі, дисциплінованої і централізованої партії більшовиків. Та розчинення виявилось несправжнім. Уявним розчиненням ленінська партія оволодівала владою, яку ні з ким не бажала ділити. Природу майбутньої влади В. Ленін визначив майже одразу після повернення з еміграції: «така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо — на насильство»<sup>75</sup>.

Живу тканину Російської революції більшовики розрізали на дві окремі — буржуазну Лютневу і пролетарську Жовтневу. Відрізана частина, яку назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією, була акуратно зшита з нав'язаною суспільству

<sup>75</sup> Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 31. — С. 341.

комуністичною революцією, яка здійснювалася методом проб і помилок у 1918–1938 рр. Те, що було побудовано ціною колосальних жертв, істотно відрізнялося від первинного задуму.

*Комуністична революція не була схожа ні на демократичну, ні на радянську. Вона практично не мала соціальних коренів і за своєю природою нагадувала традиційні для Російської імперії реформи згори.* Ця революція стала можливою завдяки тому, що після жовтневого перевороту більшовиків в Росії виникла потужна диктатура, яка мала намір терористичними засобами втілити в життя народжену в голові В. Леніна ідею держави-комуни. Поряд з терором більшовики активно використовували популістську пропаганду. Завдяки пропаганді комуністична ідея захопила багатьох, і не в останню чергу через те, що пастирі обіцяли гармонію і щастя тільки у потойбічному світі, а вожді — за життя.

У радянській історіографії підкреслювалася народність гасел більшовиків. Але суть в тім, що вони прорвалися до влади, коли відмовилися на певний час від комуністичних гасел і взяли на озброєння радянські. Перетворившись на урядову партію, вони за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з ряд представників конкурентних партій і фактично злилися з ними. Зливаючись з партією, в якій вся влада зосереджувалася завдяки принципу «демократичного централізму» у керівництва, ради зникли як незалежна політична сила. Разом з тим вони стали владою на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування. Зберігаючи в собі оболонку рад і називаючи власну диктаторську владу радянською, партія Леніна діставала змогу заглибитися в народні низи.

Партія Леніна не заперечувала того, що несе з собою диктатуру, але носієм диктатури називала пролетаріат. Разом з тим більшовики стверджували, що державною формою диктатури пролетаріату є ради, а революційним авангардом пролетаріату — їхня партія. З поєднання цих двох тверджень випливало, що в радянській Росії була встановлена диктатура партії більшовиків. Після злиття з радами партія перетворилася на державну структуру, але зберегла

зовнішній вигляд політичної партії. Чисельність її почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором. Членська маса була «передавальним пасом» від вождів до народних низів. Керівні партійні діячі, які не входили в Центральний комітет, теж були лише провідниками диктатури. Номінальними її носіями були члени ЦК, але в різні епохи реальна влада в країні могла належати, залежно від історичних обставин, не всьому ЦК як корпоративному органу, а лише певній частині чекістів («колективному керівництву») чи навіть одній людині. За всіх обставин система влади залишалася колективною. Поява на певний час одноосібного диктатора не суперечила її олігархічній природі.

Як у світлі сформульованої в попередньому абзаці тези може виглядати відповідальність за здійснені в Радянському Союзі злочини проти людяності — фізичне знищення представників «чужих» класів, соціальних прошарків і професій, терор голодом, наслідком якого став Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, ув'язнення мільйонів людей в таборах ГУЛАГу, депортації «куркулів», «німців-фашистів», «поляків-пілсудчиків», цілих малих народів тощо? Ясно, що названий радянською владою політичний режим несе історичну відповідальність за всі ці злочини. В центрі цього режиму перебувала комуністична партія, і вина за злочини проти людяності тяжіє передусім на ній.

Переростання диктатури компартійних вождів в одноосібну диктатуру не можна назвати закономірністю. Історія КПРС свідчить, що вожді не допустили після Сталіна панування над собою однієї особи з власного середовища. Коли М. Хрущов відчув себе повновладним диктатором і став поводитися з оточенням як Сталін, його звинуватили у волюнтаризмі і вигнали з керівництва. Незважаючи на органічну нестабільність олігархічної форми політичного режиму, система «колективного керівництва» зберігалася в СРСР аж до вичерпання життєвих ресурсів комуністичного ладу.

*На пам'яті навіть найстаршого з сучасних поколінь радянська влада функціонувала в лібералізованому вигляді. Це пояснювалося не зміною її природи, а відсутністю масового спротиву в результаті*

здійснених раніше репресій. В умовах лібералізованого режиму в суспільстві склалося позитивне ставлення до репресованих і реабілітованих після XX з'їзду КПРС діячів партії. Проте репресовані діячі повинні нести свою частку моральної відповідальності за злочини проти людяності, здійснені під час їхнього перебування на керівних посадах.

Питання про відповідальність за злочини проти людяності може бути поставлене лише в найбільш абстрактному вигляді. Впродовж багатьох десятиліть суспільно-політичне життя в Радянському Союзі відбувалося в організаційних рамках, створених радянською владою. Перші «неформальні», тобто не залежні від парткомів і КДБ організації, що існували легально, з'явилися тільки під час горбачовської «перебудови». Отже, історики можуть назвати прізвища тих, кого треба судити, але не назвуть тих, хто міг би судити. Як правило, в подібних випадках вони судять самі, але такий підхід до проблеми виглядає фарсом.

Не підлягає сумніву, що Сталін одноособово прийняв у зимові місяці 1932–1933 рр. кілька рішень, які призвели до Голодомору в УСРР і на Кубані. Однак за імпульсом з Кремля прийшли в рух всі три вертикалі його одноособової влади — компартійна, радянська і чекістська. Задіяні в них посадові особи або виконували відповідні розпорядження, або знімалися з посад і найчастіше репресувалися. Поставлені у неможливе становище, вони нерідко виносили вирок самим собі. Участь радянських апаратників в організації Голодомору — це окрема тема, яка потребує ретельного дослідження. Наскільки це можливо, її спробували заторкнути виконавці Гарвардського проекту. Ось такий діалог відбувся з чоловіком 1922 р. народження, який жив у Ставищі Київської області і свідчив анонімно (SW–34):

**Питання:** *А які люди були партійні в Вашому селі?*

**Відповідь:** *Партійних у нас мало було.*

**Питання:** *А які люди були?*

**Відповідь:** *Були такі партійні, був такий Покотило. То під час голоду то він сам себе. Він десь був в райпарткомі чи щось. Я не знаю,*

*який його чин там був. Він був комуніст. Він сам себе застрелив там. Був такий Нагорний — теж сам себе застрелив. Це під час голоду. Ці комуністи самі себе стріляли.*

Як функціонувала радянська влада? У 1994 р. Р. Пайпс так сформулював суть компартійно-радянського режиму: «державна влада в країні формально належала ієрархічно організованому, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен — комуністична партія»<sup>76</sup>. Ця формула правильна, але позбавлена деталей, за якими — все. По-перше, ради були не лише фасадом, а й цілком реальною владою. По-друге, за радами справді ховалася компартійна диктатура, але істинним сувереном було вище партійне керівництво, а не партія в цілому або навіть «внутрішня партія» (тобто номенклатурні працівники).

Треба відмітити, що компартійні комітети брали безпосередньо на себе лише невелику частину державних функцій. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконкоми рад. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції.

Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, а й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів. Робітничо-селянське походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно до того, як до революції такою ознакою вважалося дворянське походження. Своєю компартійною частиною владний тандем був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови на принципах «демократичного централізму» керівники і вожді не залежали від вибору рядових

<sup>76</sup> Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 183.

партійців, хоча останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог.

Коли партія перетворилася на державну, однією з важливих функцій парткомів стало «радянське будівництво», тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Однак владу радянських органів не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася диктатура партії більшовиків. Ради були всепроникною владою, нерозривно зрощеною з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони надавали партії статус державної. Безпосередній зв'язок з населенням давав змогу мобілізувати мільйони людей на виконання гасел, які партійні вожді вважали першочерговими.

Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. *Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики не змогли б перебудувати найглибші основи повсякденного життя.*

Радянське суспільство підпорядковувалося не законам, а самопевненим людям з маузером і партквитком, які керувалися «революційною законністю». Пов'язаність влади з народною товщею мала свої переваги, бо в народі було немало самородків, які за інших політичних режимів залишилися б незатребуваними. Та одночасно вона сприяла висуванню малокомпетентних, часто не підготовлених морально до виконання владних функцій керівників.

З дитинства нас вчили тому, що «буржуазна» демократія — це зовсім не демократія, а справжньою демократією є тільки радянська влада. Точно сформульованими запитаннями учасники Гарвардського проекту виявляли, до чого призводила заглибленість влади в народні низи. Виявилось, що вона призводила до жахливих результатів, тому що створювалася за рахунок агентури. Ми й досі не маємо уявлення про чисельність оперативних працівників ОДПУ і НКВС, у кожного з яких була власна мережа наwerbованих добровільно-примусовими методами секретних співробітників (сексотів). Архівна документація з агентурою не видається дослідникам в будь-якій країні. А відповіді селян вселяють жах:

Марія Сенишин, 1925 р. народження, село Михайлівка на Житомирщині (LH–1):

*«Так, за донощиків то я знаю. Як все мама й тато казали: Діти, уважайте, бо стіни вуха мають».*

Анонім, чоловік, 1917 р. народження, с. Ляховці Андрушівського району (LH–2):

*«Кожний третій, другий були донощики в селі. Всіх поробили донощиками і ото така система... Хто на кого яку злобу мав, то доносили і так за ніщо людей висилали і арештовували».*

Микола Костирко, 1900 р. народження, Одеса (SW–50):

*«А особливого говорити багато не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун... Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: Я примушений бути сексотом... Як ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю, хто він є...»*

Не раз нас запитували на наукових конференціях за кордоном: як таке можливо — всі знали про голод і ніхто не міг сказати про це? Є відповідь на це запитання з боку аноніма чоловічої статі, 1924 р. народження, уродженця села Строкова Переяславського району (SW–20):

**Питання:** *А після голоду, чи люди говорили про нього?*

**Відповідь:** *Ні.*

**Питання:** *Нічого не казали?*

**Відповідь:** *Між собою, в родині, то говорили, або й в родині боялися говорити, бо коли діти йшли до школи, то вчителі в них питали: — Що ваші батьки говорили? Про ту систему всю, розумієте? І багато дітей казали що почули, що батько те й те сказав, то пізніше й батьків забирали. То батьки вже тоді боялися говорити при дітях.*

Підбиваючи підсумок цієї сюжетній лінії, яка відбита в показаннях багатьох десятків свідчень, можна твердити, що у разі доповнення документальними даними вона могла б стати основою самостійного цікавого дослідження.

## Комуністична програма більшовиків

Повернувшись у революційний Петроград з еміграції, В. Ленін негайно виступив перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в його доповіді, більшовицька газета «Правда» надрукувала 20 квітня 1917 р. під назвою «Про завдання пролетаріату в цій революції». Це були славнозвісні «Квітневі тези». На відміну від деталізованих рекомендацій щодо боротьби за владу, план наступних дій формулювався в завуальованому вигляді, бо Ленін розумів принципові розбіжності між радянською і комуністичною програмами. Завдань на наступний етап було чотири, і всі вони мали один вектор: перейменування партії більшовиків з соціал-демократичної на комуністичну; прийняття партією нової, комуністичної програми; побудова держави-комуни; об'єднання партій з подібною програмою у всесвітній Комуністичний інтернаціонал<sup>77</sup>. Більшовики повинні були за допомогою рад захопити владу в країні і побудувати комунізм.

Марксизм мав чимало принципів відмінностей від учення, названого в СРСР марксизмом-ленінізмом. Найголовнішим, мабуть, було те, що К. Маркс вважав комуністичне суспільство законним продуктом об'єктивного природничо-історичного розвитку людства. В його працях ми не знайдемо виразу «комуністичне будівництво». Натомість В. Ленін вважав, що чекати визрівання комунізму не варто. Будівництво комунізму він розглядав як головний обов'язок пролетарської (але своєї і тільки своєї) партії після її приходу до влади.

Вождь більшовиків не випадково бажав вкласти комуністичний експеримент власного винаходу в оболонку народної революції 1917 р. Це дозволяло подати комуністичний експеримент як реалізацію прагнень мас. Більшовики ставали партією, покликаною реалізувати ці прагнення.

Багато хто у 1917 р. повірив у те, що більшовики збираються побудувати лад, заснований на принципі «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Опоненти почали переконувати їх в утопічності такого задуму. Більшовики, зі свого боку, з подвояною енергією доводили реальність побудови суспільства, в якому люди користуватимуться матеріальними та духовними благами за потребами. Через це поняття комунізму у громадян СРСР міцно зрослося з принципом «кожному — за потребами». Насправді ж сутність комунізму визначалася відносинами власності, а не розподілу. Услід за К. Марксом усі марксистичні ототожнювали комуністичний лад із суспільством віддаленого майбутнього, в якому держава вже відмерла. Ленін же ставив завдання створити державу-комуни і з цією метою вимагав під виглядом націоналізації (обернення у власність нації) або усупільнення (обернення у власність суспільства) передати всі засоби виробництва у власність радянської держави. Враховуючи специфіку радянської влади, це означало передачу засобів виробництва у власність державної партії, а точніше — у власність її вождів.

У квітні 1918 р. з'явилася стаття В. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». В ній йшлося про обернення великого виробництва в загальнонародну (тобто державну) власність, фактичне одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Іншими словами, комуністичні перетворення оголошувалися черговими завданнями радянської влади. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. Ленін сформулював вектор цих завдань таким чином: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші підвалини життя сотень мільйонів людей»<sup>78</sup>.

Експропріація власності поміщиків і буржуазії була здійснена досить швидко. В громадянській війні, яка почалася услід за цією експропріацією, більшовики перемогли, маючи за собою потужну

<sup>77</sup> В. І. Ленін про Україну. — Ч. II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 7.

<sup>78</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 356.



підтримку селян і робітників. Однак комуністична революція передбачала експропріацію всієї приватної власності, у тому числі селянської.

У пострадянській історіографії наголошується на тому, що програма перетворення переважно аграрної країни на індустріальну потребувала мобілізації селянських коштів, здійснюваної за допомогою колективізації села. Не акцентується, однак, вагоміша обставина: селяни-власники не могли жити в державі-комуні. Керівникам партії була потрібна індустріально розвинена країна, здатна озброїти Червону армію досконалою зброєю. Та передусім їм була потрібна слухняна країна, кожний громадянин якої мав перебувати у залежності від державної влади — не тільки політичній, а й економічній. Теоретик партії М. Бухарін цілком відверто сформулював поставлену мету одним містким реченням: «Політична диктатура робітничого класу повинна неминує бути і його економічною диктатурою»<sup>79</sup>.

Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» — дрібних виробників і землеробів, Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»<sup>80</sup>. Отже, треба було знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них». У створюваній більшовиками державі-комуні не залишалося місця не тільки для капіталістів, а й для «дрібно буржуазії», тобто селян-власників.

Проголошуючи Декрет про землю в ході жовтневого перевороту, більшовики запевняли селян, що форми користування землею повинні бути цілком вільними, як це вирішать в окремих селах, — подвірними, хутірськими, обшинними, артільними. Але наприкінці 1918 р. Раднарком підготував інший земельний декрет, суть

якого розкривалася в назві — «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». В тексті містилася знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуші і відживаючі». Мета декрету в коментарі, опублікованому газетою «Правда» 19 січня 1919 р., визначалася так: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминує привести до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

На початку 1919 р. більшовики знову завоювали більшу частину України і реставрували в ній радянську республіку. Республіка, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена стати випробувальним полігоном у справі колективізації селянства. Український радянський уряд уже з березня 1919 р. почав перетворювати частину поміщицьких маєтків на радгоспи або комуні.

У відповідь на це в селі піднявся могутній повстанський рух. На боротьбу з селянами, які зі зброєю в руках протестували проти комун, влада кинула загони інтернаціоналістів, сформовані на допомогу радянській Угорщині. Інтернаціоналісти вдавалися до спалення сіл та інших найжорстокіших форм придушення повстань. У цій ситуації переважно селянська Червона армія втратила боєздатність, і Україну окупували денікінські війська.

Курс на комунізацію села здійснювався на основі підзаконних актів, тоді як самі аграрні закони радянської влади, починаючи від Декрету про землю, нібито враховували інтереси селянських мас. Не маючи змоги розібратися в хитросплетіннях аграрної політики, селяни після поразки денікінців вітали більшовиків, водночас називаючи комуністів розбійниками і грабіжниками.

3–4 грудня 1919 р. Ленін написав резолюцію «Про Радянську владу на Україні» і від імені політбюро ЦК вніс її на затвердження VIII Всеросійської партконференції. В історіографії ця резолюція

<sup>79</sup> Бухарин Н. И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20. Курсив М. Бухаріна.

<sup>80</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 38.

розглядалася, як правило, в аспекті національної політики Кремля. Вона визнавала формальну незалежність УСРР за умови централізованого управління з Москви господарством і обороною. Така форма взаємовідносин між центром і периферією була поширена й на інші національні республіки, внаслідок чого складалася система, що одержала назву «договірної федерації».

Проте на резолюцію партконференції слід подивитися й під кутом зору соціально-економічної політики Кремля. Вона передбачала, зокрема:

— повну ліквідацію відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;

— будівництво радгоспів тільки в обгрунтованих необхідністю обсягах з урахуванням життєвих потреб навколишнього селянства;

— полишення справи об'єднання в комуні та артїлі на вільне вирішення самих селян із суворим покаранням місцевої влади за всякі спроби внести сюди основу примусу<sup>81</sup>.

Якщо перший пункт торкався тільки України, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, то інші два поширювалися на всі регіони. По суті це означало *припинення комуністичного будівництва у визначених раніше формах*.

Розглядувана резолюція — один з тих небагатьох документів, в якому відбито обидва аспекти поставленого Леніним завдання: побудувати комунізм в багатонаціональній країні. Йшлося про створення економічної системи, яка максимально відповідала б побудованій більшовиками системі влади. Треба було нав'язати цю економічну систему завойованій більшовиками Росії і окупованим ними державам, що виникли на уламках Російської імперії.

Резолюція «Про Радянську владу на Україні» була «відступальною». Події на окупованій Україні привели Леніна до висновку про неможливість простого втягнення цієї країни в кордони Росії, внаслідок чого виникла така дивна форма існування надцент-

ралізованої держави більшовиків, як «договірна федерація». Той же український досвід змусив Леніна тимчасово припинити будівництво радгоспів і комун на землі, яку селяни одержали від більшовиків під час реалізації Декрету про землю.

Радянська історіографія ігнорувала термінологію 1918–1920 рр., коли більшовики здійснювали свій перший комуністичний штурм. Штурм призвів до глибокої соціально-економічної кризи, після чого все, що вони робили у 1918–1920 рр., було оголошено воєнним комунізмом, тобто комунізмом, нав'язаним умовами війни, вимушеними заходами, які не мали будь-якого стосунку до програмного комунізму. Сам Ленін лише один раз неохоче визнав у роки непу, що головною вадою попередньої економічної політики була спроба переходу від «старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних засадах»<sup>82</sup>. Другий комуністичний штурм 1929–1932 рр., який теж призвів до глибокої соціально-економічної кризи, яка виявилася передусім у голоді 1932–1933 рр. у багатьох регіонах Радянського Союзу, вже називали соціалістичним будівництвом, розуміючи під соціалізмом першу фазу комунізму. Відповідно й перший комуністичний штурм після переходу до непу почали називати будівництвом соціалізму. Але в офіційній документації 1918–1920 рр. можна зустріти обидва варіанти відповіді на те, що будували більшовики: і соціалізм, і комунізм. В ті часи відстань від соціалізму до комунізму вважалася зовсім невеликою — такою, яку можна подолати якщо не за місяці, то за лічені роки.

Чому мав місце український Голодомор? Чому він стався саме у 1933 р.? В даному разі мова йде не про гордіїв вузол, розрубаний Сталіним зимою 1932–1933 рр. способом, який не вкладається в голови людей: конфіскацією продовольства на всій величезній території радянської України і української Кубані. Йдеться про те, чому виник оцей гордіїв вузол, який загрожував Сталіну втратою влади. Йдеться про те, що Голодомор слід розглядати як подію, вписану в загальний контекст комуністичного штурму, який

<sup>81</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 316.

<sup>82</sup> Там само, — Т. 44, — С. 148.

поділявся на два етапи — ленінський і сталінський, з перетинкою між ними у вигляді непу.

Перший штурм закінчився провалом, якщо під провалом розуміти недосягнення поставленої мети — побудови комунізму. Фактично ж більшовики тоді цілком успішно опанували так звані «командні висоти економіки», після чого змушені були тривалий час ліквідувати наслідки соціально-економічної кризи і готуватися до нового штурму. Другий етап закінчився напівпровалом, якщо підходити до досягнутого більшовиками під кутом зору програми РКП(б) 1919 р. Але вони побудували розвинуту багатогалузеву промисловість і все-таки втягнули селянство в директивну економіку, хоча силою створені колгоспи не розчинилися в ній остаточно, а зайняли автономне становище. Другий комуністичний штурм, так само як і перший, здійснювався терористичними методами, але масштаби репресій сталінської доби виявилися набагато більшими. Сталося так, що Україна опинилася в епіцентрі репресій другого етапу. Слід виявити, чому так сталося.

Хотів би викласти читачам висновки, що виникли у мене після нового прочитання резолюції «Про Радянську владу на Україні». Ці висновки зміцнюють тези, вже викладені в монографії, що вийшла у 2007 р.: український Голодомор треба досліджувати в контексті загальносоюзної колективізації сільського господарства, а саму колективізацію — в більш широкому контексті комуністичного будівництва, яке більшовики здійснювали під гаслом побудови соціалізму. «Нищівний удар», як висловлювався Сталін, було завдано по державі, яка навіть в оболонці радянської республіки залишалася національною державою українського народу<sup>83</sup>.

Резолюція, що тут аналізується, була обернена не тільки і навіть не стільки в бік України. В тій частині, яка торкалася національної політики Кремля, вона утверджувала принцип «договірної федерації». В тій частині, яка торкалася соціально-економічної політи-

<sup>83</sup> Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 10.

ки, вона надовго (як потім виявилось, — на одне десятиліття) закріплювала відмову державної партії від курсу на примусову колективізацію сільського господарства. Полемізуючи з тими, хто бажав негайно повторити в масштабах всієї «договірної федерації» здійснену в Україні провальну спробу комунізації села, Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. заявив: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»<sup>84</sup>.

«Відступальну» резолюцію Леніна відділяла від непу велика відстань у часі — від грудня 1919 р. до березня 1921 р. На VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін намітив зовсім не цей рубіж для відступу, а такий, що дозволяв здійснювати політику комуністичного будівництва в іншій формі. На цьому спинимося трохи пізніше, а зараз доведеться сформулювати таке запитання: навіщо більшовикам була потрібна колективізація селянських господарств?

Більшовицька пропаганда переконувала селян в тому, що колективізм у праці веде до підвищення її продуктивності і поліпшення їхнього матеріального добробуту. Проте ця «фішка» не спрацьовувала, і держава заганяла селян у колгосп різноманітними примусовими засобами, у тому числі терористичними. Радянська історіографія повоєнних десятиліть стверджувала, що колгоспний лад забезпечив економічну перемогу над ворогом у Великій Вітчизняній війні, і з цим можна погодитися. Взагалі треба визнати, що Радянський Союз переміг нацистську Німеччину, яка тримала під контролем практично всю промисловість континентальної Європи, завдяки командній економіці, тобто здатності уряду концентрувати обмежені економічні ресурси у потрібний час на потрібному місці. Колгоспи слід вважати насосом, що випомповував з села максимум продукції, за допомогою якої держава розв'язувала поточні завдання — створення великої індустрії, здобуття перемоги над ворогом, економічну допомогу країнам «третього світу» тощо.

<sup>84</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 174.

Та весь час перед нашими очима стоїть той соціально-економічний лад, який реально склався в СРСР за два десятиліття комуністичної «революції згори» (1918–1938 рр.). Цей лад не був адекватний тому, який існував у головах вождів більшовицької партії у 1918 р. Комунізм, який виник, істотно відрізнявся від теоретичного. Він являв собою компроміс між державою, що насаджувала його терористичними засобами, і населенням, яке всіляко опиралося втягуванню у «світле майбутнє». Історія соціально-економічних перетворень міжвоєнного періоду була створена переможцями, і ми досі не можемо відокремити її як слід від реальних контурів минулого...

Перша програма колективізації села, яка реалізувалася у 1918–1919 рр., так само як і друга програма 1929–1932 рр., виходили з того, що колгоспний лад стане інтегральною частиною створюваної директивної економіки. Обидві програми не передбачали існування ринку і супутніх йому товарно-грошових відносин. *Від цього слід відштовхуватися, оцінюючи всі заходи радянської влади, починаючи з весни 1918 р.*

9 травня 1918 р. ВЦВК опублікував декрет «Про надання народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Оголошувалося, що селяни зобов'язані здавати запаси хліба, які вони мали, тільки за державними розцінками. Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна. Пояснюючи намір держави відштовхнути селян від ринку і взяти на себе розподіл усього наявного на селі хліба, Ленін 27 червня сказав: «Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що жоден пуд хліба, який не потрібен для підтримання сім'ї і худоби селянина, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави»<sup>45</sup>.

Невизнання селянством за поміщиками права приватної власності на землю та інші засоби виробництва мало глибокі історичні

корені. Воно яскраво проявилось під час революції, але негайно відгукнулося невизнанням більшовиками права приватної власності на продукцію, вирощену в селянському господарстві. Йшлося, щоправда, тільки про «надлишки». Та як було розрізнити надлишки від того, що селяни виробляли для себе? Якими засобами можна було змусити селянина безплатно виробляти «надлишки» під час вирощування нового врожаю? Над відповідями на ці запитання більшовики не задумувалися, тому що готували наступний комуністичний декрет.

Це був декрет РНК РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства» від 21 листопада 1918 р. Він покладав на державу в особі наркомату продовольства обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що набувалося через заборонену тепер торгівлю.

Заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи з наявних потреб, а потім розподіляли їх по повітах, волостях і селах. Поява славнозвісної продрозкладки була зумовлена самою логікою комуністичного будівництва.

Явочним порядком розкладка функціонувала тільки кілька місяців. 11 січня 1919 р. з'явився декрет про хлібну і фуражну розкладку, а в наступні місяці вона поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. В Україні, яка зберігала формальну незалежність, комуністичний розподіл і продрозкладка були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Коли селяни пересвідчувалися, що держава забирає собі все те, що вони мали намір продати на ринку, то втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувалися. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалася необробленою. Вожді партії усвідомлювали небезпеку постійних реквізицій, але не бачили іншого шляху для побудови комуністичної економіки. Це можна зрозуміти, аналізуючи виступ

<sup>45</sup> Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 36. — С. 420–421.

Леніна на VIII конференції РКП(б) в грудні 1919 р.: «При найменшому поліпшенні воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це — основа всього. Розкладка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання і в нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалась»<sup>86</sup>.

І тут знову доведеться відзначити особливу роль України у спротиві наступу комунізму. Спротив був всюди, але саме в Україні він набував найбільш загостреної та небезпечної для більшовиків форми. Це була радянська республіка, але крізь окупаційну державність проглядала інша — національна. Не можна було надійно покласти навіть на виплеканий Кремлем компартійно-радянський апарат. Делегати IV Всеукраїнської партконференції (березень 1920 р.) під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували схвалений в ЦК РКП(б) список членів політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Християном Раковським. Леніну довелося відправити в Україну Ф. Дзержинського, який попрацював кілька місяців на посаді начальника тилу Південно-Західного фронту, і відрядити 958 відповідальних партпрацівників з Росії, які ґрунтовно «прочистили» склад республіканської партійної організації, відмовивши у перереєстрації більше ніж третині членів КП(б)У<sup>87</sup>.

Українські селяни в перші місяці 1920 р. підтримували радянську владу, яка згідно з резолюцією «Про радянську владу на Україні» здійснювала радикальну земельну реформу. У зв'язку з цим зазнали невдачі розрахунки С. Петлюри після захоплення Києва військами Ю. Пилсудського підняти всеукраїнське селянське повстання. Однак з осені обурені реквізиціями продовольства селянські маси почали боротьбу з частинами Червоної армії, які брали безпосеред-

ню участь у стягненні продрозкладки. «Куркульський бандитизм», як назвав Ленін новий етап воєнних дій після ліквідації польсько-го і врангелівського фронтів, широкою хвилею розлився по всій Україні. У середині жовтня 1920 р. вождь партії свідчив: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»<sup>88</sup>.

VIII Всеросійський з'їзд рад відкривав, здавалося б, нову сторінку в історії опанованої більшовиками країни. Вони вийшли переможцями з війни і більше не мали перед собою регулярних збройних формувань противника. На порядку денному постало інше завдання — перетворити радянські республіки на економічно потужну країну, здатну протистояти всім країнам «капіталістичного оточення». З'їзд затвердив розроблений Державною комісією з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО) план відбудови й розвитку основних галузей народного господарства. Закладені у програму РКП(б) 1919 р. соціально-економічні перетворення комуністичного характеру ставило можливим поєднати з докорінною технічною реконструкцією виробництва, здійснюваною на найбільш прогресивній основі, за допомогою електрики. На з'їзді В. Ленін висловив надію, що продрозкладка 1921 р. дасть державі не менше як 300 млн пудів хліба і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»<sup>89</sup>.

Звідки виникла надія на те, що селяни погодяться на постійні реквізиції їхньої продукції? Чому Ленін був упевнений в тому, що в 1921 р. селяни посіють стільки, щоб вистачило продукції для власних потреб і для держави, яка зовсім не збиралася компенсувати їм їхні витрати? Така компенсація була неможливою хоча б з технічних причин: Раднарком уже готувався скасовувати гроші.

<sup>86</sup> Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 39. — С. 337.

<sup>87</sup> Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 82.

<sup>88</sup> В. І. Ленін про Україну. — Ч. II. — С. 493.

<sup>89</sup> Ленін В. І. Повне зібр. тв. — Т. 42. — С. 142.

Виявляється, Ленін знайшов метод. Як всі інші методи комуністичного будівництва, він ґрунтувався на насиллі. За його дорученням уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. вніс його у ВЦВК для затвердження на Всеросійському з'їзді рад. У цьому документі вказувалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує водночас правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їх обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»<sup>90</sup>.

До 1861 р. в Російській імперії селянство поділялося на дві більш-менш однакові за чисельністю групи: поміщицьких і державних. Державні селяни були особисто вільні, ніхто не міняв їх на собак, але вони зазнавали не меншого гноблення з боку сукупного поміщика, якою була держава. Якщо залишити поза увагою фразеологічні звороти процитованого документу і зосередитись на суті, то перед очима виринає кріпаччина. Хоч обговорення законопроекту на з'їзді супроводжувалося бурхливою дискусією, Ленін на поліг на його прийнятті. Державний примус він видав за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в захопленні, а й у примусі»<sup>91</sup>.

Обставини припинення комуністичного штурму добре відомі і спинятися на них не варто. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин, а в березні 1921 р. на його пропозицію Х з'їзд РКП(б)

<sup>90</sup> Восьмой Всероссийский съезд Советов 22–29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 67.

<sup>91</sup> *Ленін В. І.* Повне зібр. тв. — Т. 42. — С. 172.

замінив реквізичійний принцип у відносинах між містом та селом принципом податковим.

Услід за заміною розкладки продподатком держава змушена була зробити й інші радикальні кроки, які в сумі своїй призвели до реставрації ринкової економіки. Оголошуючи нову економічну політику, Ленін термінологічно замаскував попередню політику комуністичного штурму, назвавши її «воєнним комунізмом», тобто комунізмом в лапках, викликаним крайніми нестатками, розрухою і війною. Насправді, однак, якраз політика комуністичного штурму 1918–1920 рр. призвела до громадянської війни і господарської розрухи в найбільш крайніх формах.

Ступінь відмови від попередньої політики був різним у місті і на селі. Денаціоналізації великої промисловості не відбулося. Державні підприємства повинні були перейти на ринкові засади господарювання, тобто держава-комуна, що б там не говорили ідеологи, повинна була перетворитися на сукупного капіталіста. Проте ринок в державному секторі економіки був тільки імітацією вільного ринку.

Але відносини між державним сектором і сільським господарством могли базуватися тільки на реальних ринкових засадах. Потрібні їй продовольство та сировину держава тепер не реквізувала у виробників, а купувала на ринку за цінами, які влаштовували обидві сторони.

## Примусова колективізація

Радянське село знало два принципово різні типи колективних господарств. У кооперативах, які селяни з власної волі організували з кінця XIX ст., ефект колективізму виникав на ринковій основі. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Програма РКП(б) 1919 р. санкціонувала організацію зовсім інших колективних господарств, і саме за ними закріпилася назва колгоспів. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва і поділялися на форми, відмінні одна від одної глибиною відчуження: мак-

симальною — в комунах, проміжною — в артілях і мінімальною в тосзах (товариствах спільного обробітку землі). Колгоспи могли функціонувати поза товарно-грошовими відносинами і вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Найдосконалішою формою колгоспів програма РКП(б) називала комуну, в якій селяни цілком позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробничого процесу. Комуністичні перетворення в сільському господарстві називалися колективізацією або усупільненням, причому обидва терміни розглядалися як синонімічні. Вони й справді були синонімами, але з істотною смисловою поправкою: селянські засоби виробництва переходили у фактичну власність держави, а не суспільства. Те, що колективні засоби виробництва вважалися спільною власністю конкретного селянського колективу, а не держави, для колгоспників було тільки на гірше. Селяни в радгоспах одержували гарантований заробіток, а колгоспники мали тільки те, що самі виробили. При цьому розподіл виробленої продукції між колгоспом і державою відбувався за залишковим (для колгоспників) принципом.

На порозі смерті В. Ленін переосмислив нову економічну політику. В останньому публічному виступі 20 листопада 1922 р. він запевняв з трибуни Московської ради: з Росії непівської буде Росія соціалістична. Неп і соціалізм були для нього тоді несумісними поняттями. А на початку січня 1923 р. він продиктував статтю, яка була надрукована в газеті «Правда» у травні цього ж року під назвою «Про кооперацію». В ній не знайшлося жодної згадки про колективізацію і ставився знак рівності між кооперацією та соціалізмом. «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» — признавався він, закликаючи партію кооперувати село<sup>92</sup>. Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція кооперативного соціалізму означала відмову від ко-

муністичної доктрини в тому вигляді, як її було сформульовано в програмі РКП(б) 1919 р.

Однак вожді партії та й основна частина членської маси виявилися не готовими до радикальної зміни доктрини. Відмову від колективізації підтримали тільки М. Бухарін, О. Риков і М. Томський, яких згодом оголосили «правим ухилом» і викинули з політбюро ЦК ВКП(б). Після чистки від тих, хто співчував «правому ухилу», партія об'єдналася навколо Сталіна, який восени 1927 р. заявив про необхідність «всеосяжної колективізації». XV з'їзд ВКП(б) прийняв у грудні 1927 р. директиви з розробки п'ятирічного плану, до яких під безпосереднім тиском генсека було закладено завдання колективізувати на кінець п'ятирічки не менше 20 % селянських посівів.

У дні роботи з'їзду в країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Селяни не бажали продавати хліб державі за невивідними для них цінами, а держава відмовлялася підвищити закупівельні ціни, які стали невивідними внаслідок інфляції. 14 грудня 1927 р. Сталін розіслав на місця директиву ЦК ВКП(б) з вимогою «вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на посилення завезення хліба з боку селянства»<sup>93</sup>. Це була перша в практиці ВКП(б) директива, починаючи від 1921 р., в якій пропонувалися силові методи розв'язання економічної проблеми.

Хлібозаготівельну кризу було влаштовано штучно, щоб під її прикриттям кардинально змінити економічну політику Кремля. Готуючись до здійснення суцільної колективізації, сталінська команда в політбюро ЦК ВКП(б) почала розколювати суспільство.

*Політика розколу спиралася на фундаментальну суперечність інтересів міста і села, яка виникла внаслідок здійснення комуністичних перетворень в місті і провалу їх на селі.* Встановивши контроль над «командними висотами» народного господарства, держава взяла на себе тягар продовольчого й непродовольчого постачання зай-

<sup>92</sup> Ленін В. І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 37.

<sup>93</sup> Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 т. — Т. 1. — М., 1999. — С. 108.

нятої в них робочої сили. У продовольчому постачанні міське населення потрапило в залежність від держави, а держава — від селян. Виходило так, що інтереси робітничого класу, хай у спотвореному вигляді, презентувала якраз держава. Кризи в економічних відносинах між містом і селом, в тому числі штучно влаштовані державою, тепер сприймалися робітниками як свідоме небажання селянства рахуватися з їхніми інтересами. Ця об'єктивна обставина допомагала потужному пропагандистському апарату правлячої партії вбивати клин між містом і селом. Керівники партії максимально використовували енергію і ресурси робітничого класу в соціально-економічних перетвореннях на селі.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався і безпосередньо на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві і пропаганді. Тепер же воно виникло знову.

Як і всі інші члени політбюро ЦК ВКП(б), Сталін у січні 1928 р. виїхав у сільську глибинку. У виступах перед сільськими партпрацівниками Сибіру генсек виклав таку програму дій:

— зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови вжити надзвичайних заходів і конфіскувати надлишки;

— у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

— услід за частковою провести суцільну колективізацію<sup>94</sup>.

Варто звернути увагу на понятійний ряд, яким користувався Сталін. Селяни не виявляли бажання продавати хліб за заниженими цінами, а він говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. Продавати і здавати — це терміни різних економічних систем.

Відстоюючи нову економічну політику, яку Сталін мав намір поховати, М. Бухарін спирався на авторитет Леніна, на ідеї, висловлені засновником партії щодо кооперування як стовпового

шляху до соціалізму. Сталін довго не вступав у полеміку, аж врешті газета «Правда» 2 червня 1928 р. надрукувала виклад його бесіди із студентами Інституту червоної професури, Комуністичної академії і Свердловського університету. Не згадуючи прізвища Бухаріна, Сталін заявив: «Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному руху, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперативна форма власності — інше. Це, звичайно, неправильно. Дехто доходить навіть до того, що колгоспи протиставляє кооперативному плану Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найяскравіший вид виробничої кооперації». З часом до примусового поєднання двох протилежних за змістом термінів звикли, вираз «колгоспно-кооперативна форма власності» став стереотипом.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній, тобто не опосередкований грошима зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів в будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»<sup>95</sup>.

З 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір містив обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових

<sup>94</sup> Сталін Й. Твори. — Т. 11. — С. 5–6.

<sup>95</sup> КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — С. 41.



посівів» перемога над ринком, яка здавалася керівникам держави зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари стали називати продуктами. Контрактаційний договір став розглядатися як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»<sup>96</sup>.

«Куркульсько-заможна верхівка» визначалася в межах 7–10 % загальної кількості селянських господарств (на неї припадало від 35 до 40 % хлібозаготівельного плану)<sup>97</sup>. Як правило, вона виключалася з контрактаційного договору, їй давали «тверді завдання» (звідси виникла назва: твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва: експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом з бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Отже, *державою забирала продукцію у тих, хто її мав, із допомогою тих, хто її не мав*. Це був той самий механізм реквізиції, до якого вдавалися в 1919–1920 рр., але вдосконалений: замість робітничих або чекістських загонів тепер використовувався розгалужений компартійно-радянський апарат, що спирався в конкретних умовах України на комітети незаможних селян (КНС).

Кремль перешкоджав появі специфічно селянських політичних організацій незалежно від їх функцій або орієнтацій. Виняток становили тільки ради селянських депутатів, тому що без них у сільській місцевості не було б влади радянських органів — тієї основи, на якій трималася диктатура партії. Будуючи систему влади, більшовики прагнули применшити потенціальну загрозу з боку обраних селянами депутатів. Розколювання села за майновою ознакою, надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад, багатуступінчастий принцип їх побудови, винищення партій селянського походження, які претендували на представництво інтересів селян —

<sup>96</sup> Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935. — М., 1987. — С. 196–197.

<sup>97</sup> Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 348.

все це допомагало ленінській партії тримати ситуацію під контролем. Однак у сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливі труднощі. Тому в лютому 1920 р. Ленін порадив наркомуну землеробства УСРР Д. Мануїльському спиратися під час збирання хліба на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників<sup>98</sup>. Х. Раковський, однак, зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на комітети незаможників, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. 9 травня 1920 р. ВУЦВК видав закон про комітети незаможних селян. З початком масової колективізації комнезами дістали друге дихання.

Силоне насадження колгоспів держава назвала колгоспним рухом. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. роком раніше. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн га. Свої господарства об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Питома вага колективізованих земель становила 8,8 %<sup>99</sup>.

7 листопада 1929 р. «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». Примусити селян-власників увійти в колгосп не вдавалося, але генсек в цій статті запевняв, що селяни колективізуються цілими селами, волостями і районами.

Стаття Сталіна була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який мав розглянути проблему форсування темпів колективізації. Пленум ЦК визнав недостатніми затверджені XV з'їздом ВКП(б) темпи (20 % до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. Одразу після пленуму ЦК була створена комісія під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації

<sup>98</sup> Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 51. — С. 141.

<sup>99</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 659.

до політики «ліквідації куркуля як класу». У цьому формулюванні, а також в тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яку негайно взяли на озброєння пропагандисти, ігнорувалися наслідки «чорного переділу». Висновок комісії Сталін оприлюднив на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Основні напрями нової політики були визначені таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Селян, які мали бути репресовані, поділили на три категорії. До першої зараховували «контрреволюційний актив», що підлягав негайному знешкодженню шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселитися за межами колгоспних масивів. Частина господарств, що підлягали ліквідації одним з трьох способів, повинна була скласти від 3 до 5 % їх загальної кількості. Кампанія ліквідації «куркульських» господарств була розрахована на чотири місяці — з лютого по травень 1930 р. За першою категорією планувалося репресувати 60 тис. осіб (у тому числі в Україні — 15 тис.), за другою — 150 тис. (в Україні від 30 до 35 тис.)<sup>100</sup>.

На тлі розкуркулення розпочалася кампанія колективізації. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна була віднесена до регіонів другої черги, де суцільну колективізацію належало завершити восени 1931 або навесні 1932 р. Але дозволялося висувати «зустрічні плани». 4 лютого ц. р. на партактиві у Харкові генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів за період весняної посівної кампанії, а восени — в решті округів<sup>101</sup>.

Керівники ДПУ УСРР доповіли московським начальникам, що операція з розкуркулення тривала з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб (чоловіків — 32 436, жінок — 28 480, дітей 32 054). Тут же повідомлялося, що чекісти завершили підготовку до виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). Третя числом операція з розкуркулення планувалася на початок квітня 1930 р.<sup>102</sup>

У Сталіна був випробуваний засіб формування «колгоспного руху» — терор. Щоб змусити селян подавати заяви про вступ до колгоспу, треба було залякати їх долею репресованого сусіда. Об'єктивний поділ селян за рівнем майнового стану (на заможних і незаможних) більшовики перетворили на класовий (куркулі, середняки й бідняки). Було зрозуміло, що найбільший опір колективізації чинитимуть заможні верстви селянства. Репресуючи «куркулів», чекісти ставали головними режисерами «колгоспного руху». Від репресій не охороняв навіть бідняцький статус селянина, якщо він виступав проти колективізації. Таких репресували як «підкуркульників».

Обов'язковим запитанням в опитуванні свідків Голодомору був сюжет про розкуркулювання. Вони розповідали про це в деталях, від яких холоде кров. У пам'яті одних назавжди закарбувалися живі картини самого процесу розкуркулювання. Інші зупинялися на трагічній долі розкуркулених. Треті розповідали про своє життя на Уралі після розкуркулення. На основі цих розповідей можна було б написати цілу книгу.

Сталін був налаштований на комунізацію села, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Внаслідок цього з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем

<sup>100</sup> Трагедия советской деревни... — Т. 2. — М., 2000. — С. 126–127.

<sup>101</sup> Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 361.

<sup>102</sup> Там само.

СРСР діставав доручення в найкоротший строк розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу»<sup>103</sup>. Теза про перехідність сильно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципову для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспів у ньому було навмисно стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася порожньою декларацією, оскільки статут не регламентував розмірів присадибної ділянки, не унормовував права колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір — хоч і неорганізований, але повсюдний. Вони однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Від лютого 1930 р. різко почастишали випадки громадянської непокори і навіть збройного опору — аж до організованих повстань проти влади. За розпорядженням генсека члени політбюро ЦК ВКП(б) почали з 7 лютого одержувати оперативні зведення ОДПУ<sup>104</sup>.

26 лютого в ЦК ВКП(б) із Харкова прийшла панічна телеграма від секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка і голови президії ВУЦВК Г. Петровського. Вони повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили селянський рух проти колективізації. Термінологію телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй статті «Запаморочення від успіхів»<sup>105</sup>.

26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані надійшли аналогічні повідомлення. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесено таке рішення:

<sup>103</sup> Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — С. 259.

<sup>104</sup> *Ианицкий Н. А.* Колективізація і раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 269.

<sup>105</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 833.

«а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»<sup>106</sup>.

Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містив справді сенсаційний документ — статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без всяких обмовок, що артіль є основною ланкою колгоспного руху. «Не можна насаджувати колгоспи силою, — писав Сталін. — Це було б нерозумно й реакційно».

У світлі наступних подій (колективізація відновилася через півроку) сталінську статтю вважають грою на публіку. З таким судженням не можна погодитися. Треба зважити, від чого назавжди відмовлялася очолювана Сталіним партія більшовиків.

Замість сільськогосподарської комуни, яка була органічною частиною програми комуністичного будівництва, в СРСР утвердилася артіль — «дволикий Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки директивам. Другим — дивилася на ринкову економіку, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника.

*Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, а й в усій економіці.* У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності в руках колгоспника. Ця власність існувала під виглядом особистої, хоч насправді була приватною. Навіть в обмежених масштабах (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) вона допомагала колгоспнику вижити. Одночасно «уламки» приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певну частку зарплати, одержуваної

<sup>106</sup> Там само. — С. 270.

працівниками державного сектору, можна було «отоварювати» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника.

В межах кампанії з ліквідації «перегинів» були перевірені списки розкуркулених у 309 районах УСРР і розглянуто скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9 % загальної кількості, розкуркулили не правильно. Цим селянам дозволили повернутися на батьківщину. Їм повернули конфісковане майно або відшкодували його вартість<sup>107</sup>. Так створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

У радянській історіографії події січня — квітня 1930 р. висвітлювалися розрізненими епізодами. Цілісна картина антиколгоспного руху залишалася невідомою, тому що статистика ОДПУ була недоступною для вчених. Тільки після 1991 р. історики зрозуміли, що Сталін не блефував, коли заявив на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б): «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»<sup>108</sup>.

У книзі канадської дослідниці Лінн Віоли, яка з'явилася в 1996 р., є вичерпні дані про селянські виступи проти примусової колективізації. З них випливає, що у березні 1930 р. в УСРР відбулося 2945 виступів, у Центральній Чорноземній області — 737, на Північному Кавказі — 335, на Нижній Волзі — 203 виступи. Особливо небезпечними були виступи в найбільшій національній республіці на кордоні з Європою, а також на Північному Кавказі. За весь 1930-й рік в УСРР було зареєстровано 3208 хвилювань з відомою кількістю учасників (всього — 956 тис. осіб), а на Північному Кавказі — 1061 хвилювань (усього — 227 тис. осіб)<sup>109</sup>.

Можна собі уявити, з якими почуттями в Кремлі читали зведення ОДПУ, де цитувалися прокламації українських повстанців із

закликами до здобуття незалежності й відновлення УНР. Десятки таких прикладів наводить Людмила Гриневиц у книзі «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»<sup>110</sup>.

Дозволом на вихід з колгоспів скористалася майже половина їх членів. Після повторного відступу радянської влади, яка не спромоглася впоратися з селянством навіть після десятирічної підготовки, в колгоспах залишилися тільки ті, хто був там до розгортання кампанії суцільної колективізації. Незаможницькі колгоспи не цікавили державу, вони не давали товарної продукції.

Третя спроба загнати селян в колгоспи почалася з директивного листа ЦК ВКП(б), розісланого на місця 24 вересня 1930 р. Якраз в цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільськогосподарський податок на 1931 р., в якому зробив спробу по-новому визначити ознаки «куркульських» господарств. За свідченням голови президії ВЦВК М. Калініна, спроби не увінчалися успіхом, тому що «старі ознаки куркульства майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»<sup>111</sup>. Тому було незрозуміло, як тиснути на селян, щоб вони знову йшли в колгоспи.

На пленумі ЦК КП(б)У та на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією України було поставлено завдання в 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств Лісостепу<sup>112</sup>. Резолюція пленуму ЦК КП(б)У давала рекомендації партійним комітетам на місцях, як треба виконувати це завдання: «Нешадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних

<sup>110</sup> Гриневиц Л. В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 421–425.

<sup>111</sup> Див.: Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. — Пенза, 2003. — С. 65–66.

<sup>112</sup> Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 427.

<sup>107</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 94, 96.

<sup>108</sup> Правда, 1937, 1 квітня.

<sup>109</sup> Lynne Viola Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — New York, 1996. — P. 138–140.

та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації»<sup>113</sup>.

На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У лунали розгублені голоси: де ж знову взяти куркулів, коли вони вже вислані? П. Любченко змушений був говорити відкритим текстом: «Деяким товаришам здається, що куркулі — це ті, кого було включено до реєстру навесні 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення — що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. Дехто з наших комуністів нажахані у зв'язку з таким величезним завданням — колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а отже, й успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є»<sup>114</sup>.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з Любченком, яка розробила план кампанії розкуркулення, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про вислання за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. Всього було вислано в першій половині 1931 р. 32 127 господарств проти 31 593 в 1930 р.<sup>115</sup> З другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. В ньому більше не було потреби. Держава організувала колосальний фінансово-податковий тиск на індивідуальні господарства. Господарі не витримували його і або писали заяви про вступ у колгоспи, або припиняли господарювання й подавалися в міста та на новобудови.

<sup>113</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 709.

<sup>114</sup> Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 379–380.

<sup>115</sup> Davies R. W., Wheatcroft S. The years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave, 2004. — P. 490.

Анонімний свідок чоловічої статі, який народився в 1917 р. в селі Ляховці Андрушівського району, розповідав: «Хто не хотів ти, то обкладали його такими податками і хлібом і всім (щоб він здав), що в 10 разів більше, як та земля могла дати, яку він мав. Так, що йому виходу не було — він мусив або йти або віддавати все в колгосп. Так вони заставляли йти в колгосп селян» (ЛН–02).

Григорій Самійленко (1915 р. народження), родом з села Тулиголови Кролевецького району Сумської області, намалював таку картинку з натури про те, що робилося у 1931 р.: «Розумієте, людина, цей куркуль, виконав, що вони задали, йому зараз приносять друге. І так ішло до кінця, поки людина могла витримувати те все. Розпродували, не хватало коли заплатити, приходили, розпродували худобу. Потім будову. Остається одна хата. І знову накладають на ту хату. Людина несе що є з одежі. Несе продавати, аби тільки платити, але спастися не можна було, щоб куркуль міг усидіти в своїй хаті. Накладали до того часу на того куркуля, поки він не міг уже платити» (SW–74).

Такі свідчення підтверджувалися рапортами чекістів, що стало відомо, коли відкрилися відповідні архіви. Наприклад, у записці інформвідділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий: «У Бобринецькому районі голова колгоспу «Нове життя» з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: «На індусів (індивідуальних селянських господарів — С. К.) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися в колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть — тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати»<sup>116</sup>.

Постановою «Про темпи подальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» від 2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше як 68–70 % селянських господарств з охопленням близько 75–80 % посівних площ. Виходячи з цього,

<sup>116</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 713.

пленум ЦК ухвалив вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України<sup>117</sup>.

До кінця 1932 р. у республіці вже було колективізовано майже 70 % селянських господарств з охопленням понад 80 % посівних площ. Лише в поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки. На селян у цих районах держава не тиснула так, як на інших. Прикордонні райони вона вважала за краще не чіпати, а від поліських колгоспів не чекала великого виходу товарної продукції.

### Наростання кризи

Голод 1932–1933 рр. в СРСР був викликаний хлібозаготівлями. Тому розгляд питання про відмінність українського Голодомору від загальносоюзного голоду треба починати з аналізу заготівель.

Дискусії щодо заготівельного плану з урожаю 1932 р. почалися ще з січня цього року. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці, адресованій політбюро ЦК ВКП(б), голова Центральної контрольної комісії і нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали свій план на початку року. Вони мали б підстави боротися за добрий врожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були упевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них<sup>118</sup>. Іншими словами, Рудзутак пропонував перейти у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку. Ця ідея висувалася й генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором у записці Сталіну 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп

<sup>117</sup> Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1917–1935. — С. 399.

<sup>118</sup> *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»<sup>119</sup>.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну важливу спільну рису: обидва вважали, що *об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою фіксованою частиною продукції*. Навпаки, Сталін, незважаючи на заяви про окремішність «колгоспно-кооперативної форми власності», вважав недержавні сільськогосподарські підприємства такими, у яких держава може вилучати довільну частку виробленої продукції.

РНК СРСР у червні 1932 р. розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. Сталін вказав, що на українську конференцію треба виїхати Л. Кагановичу як секретарю ЦК і В. Молотову як голові Раднаркому. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля хлібозаготівельний план. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», — заявив їм Сталін<sup>120</sup>.

Дві третини делегатів конференції з вирішальним голосом склали секретарі сільських і районних парткомів. Звертаючись передусім до них, С. Косіор у своїй доповіді заявив: «Нам, нашим сільським організаціям, треба негайно піднятися, взяти керування міцно в руки, мобілізувати всі свої сили, сили колгоспників, щоб дати нищівну відсіч куркулеві і його агентурі і ні в якому разі не припустити ніяких втрат»<sup>121</sup>. Отже, низові компартійні керівники почули тільки звичну антикуркульську риторику. Вони повинні були в третій раз, після заготівель 1930 і 1931 рр., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці

<sup>119</sup> Там само.

<sup>120</sup> *Сталін и Каганович.* Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 205.

<sup>121</sup> Третья конференция КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. — Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 17.

керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то втрати продукції будуть величезними.

Приймальня голови президії ВЦВК Г. Петровського в цей час одержувала відчайдушні листи з сільської «глибинки». Типовим був анонімний лист від голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р.: «Треба вивчити стан, Григорій Іванович! Інакше наша справа з колгоспами проіграна. Візьміть, убедіться, проїдьте самі, або пошліть серйозну особу в такі села на Лебединщину й Ви повірите, що пише не опортуніст, не куркуль, а вірний колгоспник, котрому не буде життя, коли колгоспи розпадуться. Ви вивчіть на Лебединщині такі села, як Бишкінь, Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріччя, Нижня Сироватка — тут життя вмирає на селі. Крім комуніста, а тепер і комуністи кажуть, що десь є шкідництво, Ви не знайдете людину, котра б підтримувала радвладу, всі закликають, люди готовляться до голодної смерті»<sup>122</sup>.

Лист дуже показовий. По-перше, його писав колишній незаможник-активіст, який став головою колгоспу. Він не мислив собі життя поза колгоспом, але виявилось за три роки, що немає життя якраз у колгоспі. По-друге, голова колгоспу не насмілювався підписати лист, тому що прагнув розповісти голові ВУЦВК правду про поширені на селі антирадянські настрої. По-третє, він ще сподівався на те, що Г. Петровський скаже своє вагоме слово, якщо звертався до нього з листом. По-четверте, як видно з листа, колгоспники вже почали переконуватися у тому, що зима 1932–1933 рр. буде не кращою, ніж зима 1931–1932 рр., тому що вони нічого не дістануть на свої трудовні. Навіщо ж працювати на збиранні врожаю? Кожний розумів, що не втече від голодної смерті, якщо не забезпечить себе хоч чимось перед тим, як весь урожай забере держава.

<sup>122</sup> Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 502.

Анонімний свідок чоловічої статі (1900 р. народження) з села Шишлівка (затоплене Кременчуцькою ГЕС) так відповідав на запитання Леоніда Гереча «Яку частину Вашого хліба мусили віддати державі?»:

*«Там не було обмежено. Наклали сьогодні, наклали, звели, сюди — туди через якийсь час і знов накладають. Знов накладають. І так беруть до кінця. І то ж так завели і доводять до голоду. Вже хіба вже людям, бо в людей хліб вистачив б, якби не забирали. Забирають. Приходять, не даєш, не приносять, — приходять, забирають самі. Так що ж, з ними воювати?» (ЛН-09).*

Параска Желобецька 1898 р. народження, родом з села Овсюки Лубенського району на Полтавщині, розповідала: «Свого ніхто нічого не мав, городи мали там трохи, то з того найбільше жили люди, а з колгоспу, як колгосп настав, то вже люди не мали нічого» (SW-32).

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер — викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо — буде відтворюватися в набагато більших розмірах в період визрівання озимини»<sup>123</sup>. Йому вторив Г. Петровський: «Від голоду селяни знімають недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»<sup>124</sup>.

У Кремлі теж бачили таку небезпеку для врожаю у голодуючій Україні. Відпрацьовуючи з перебуваючим на курорті Сталіним постанову ЦК ВКП(б) про жнива у 1932 р., Каганович зауважив, що в цій республіці «є небезпека розкрадання хліба»<sup>125</sup>. Секретно-політичний відділ ОДПУ відслідкував ситуацію в Молдавській АСРР і 29 червня 1932 р. підготував довідку, в якій аналізувалися настрої селян. У довідці наводився перелік перехоплених у селянському середовищі розмов:

<sup>123</sup> Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2001. — С. 209.

<sup>124</sup> Там само. — С. 214.

<sup>125</sup> Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 188.

— Нам треба тільки протриматися до нового хліба, а там ми не будемо чекати, поки нам дадуть. Ми вийдемо в поле і самі зберемо хліб, треба всім так робити (с. Французьке);

— Ми вірити нікому більше не повинні. Це не минулий рік, коли віддали весь хліб; як тільки визріє хліб, всі колгоспники повинні вийти в поле і розібрати врожай по домівках (с. Федорівка);

— Нам би тільки дочекатися нового врожаю, а там подивимось, хто буде господарем хліба. Ми не будемо більше дурнями, якими були у минулому році (с. Коритне)<sup>126</sup>.

Наведені висловлювання засвідчують всю відносність терміну «розкрадання», яким влада почала позначати у 1932 р. явище, що поширювалося зі швидкістю лісової пожежі. Селяни жалкували, що «пошилися в дурні» і віддали державі урожай 1931 р.

Колишній семінарист, Сталін назвав покладений на колгоспників обов'язок здавати хліб державі «першою заповіддю». Та що було робити селянам, коли за «першою заповіддю» держава без будь-якої згоди виробника забирала всю продукцію, залишаючи сім'ю і його самого напризволяще? Селяни в масі своїй були релігійними і шанували біблійну заповідь «Не вкради!» Але в ситуації, що виникла, вони не мучилися сумлінням, коли їм вдавалося щось приховати від держави. Характерно, що вони вважали вироблену ними продукцію своєю, але визнавали термін «крадіжка». Настільки далеким від них і настільки близьким до лиховісної держави був той колгосп, в якому вони змушені були працювати. Марія Сенишин (1925 р. народження, село Михайлівка Коростенського району) так відповідала Л. Герцу: «Як не вкрадеш, то й не будеш мати нічого» (ЛН–01).

У такій ситуації народжувався лиховісний «закон про п'ять колосків». Завдяки тому, що Сталін залишався на відстані від своєї команди, ми маємо змогу простежити за всіма нюансами його опрацювання. 20 липня 1932 р. він написав Кагановичу і Молотову, що існуюче законодавство про крадіжки державного, колгоспного і ко-

оперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Генсек підкреслював, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо. Підкреслював він і те, що з виданням закону не можна зволікати<sup>127</sup>. У недатованому листі (раніше 24 липня) ми знаходимо теоретичну інтерпретацію закону, яка прояснює той план інтегрування колгоспного ладу в командну економіку, що існував у Кремлі від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканною» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»<sup>128</sup>.

Радянська та й пострадянська історіографія проходила повз ці зовні непомітні нюанси історії колективізації. Та якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р., тобто налагодити розподіл матеріальних та культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами (цей намір був майже здійснений В. Леніним у 1920 р.), стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. Матеріальна заінтересованість, яка сприяла більш ефективній праці селян у колгоспі, прирівнювалася ним до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна був розстріл з конфіскацією всього майна. «За пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не нижче як 10 років<sup>129</sup>.

<sup>127</sup> Сталін і Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 235. Курсив Й. Сталіна.

<sup>128</sup> Там само. — С. 240–241.

<sup>129</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 453–454.

<sup>126</sup> Трагедия советской деревни. — М., 2001. — Т. 3. — С. 403–404.



Держава захищала присвоєне собі право на селянську власність за допомогою драконівського закону. Позиція її була наперед прогашною, тому що в процесі виробництва селяни знаходили способи взяти хоч що-небудь з колгоспного поля. Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич у виступі на партактиві в Запоріжжі у січні 1933 р. заявив, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії: «Чи усі колгоспники крали? Мало хто не крав — 10–15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудовнів, теж тягли колгоспний хліб»<sup>130</sup>.

Проте суть справи полягала не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб». Такі «крадіжки» найчастіше вимірювалися лише певною кількістю колосків. Законодавці не розуміли, здається, тієї простої істини, що колгоспника не можна змусити працювати безплатно, він мав їсти і годувати сім'ю. Непорівнянно більші, ніж від «крадіжок», втрати сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники старалися уникнути праці в полі, яка ніким не оплачувалася. Врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

У газеті «Правда» постанова ЦВК і РНК СРСР публікувалася двічі — 8 і 9 серпня. Під цю публікацію редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є «підземне пшеничне місто»<sup>131</sup>. Рейд не дав жодних результатів.

Сталін був послідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Щоправда, у березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. — на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Та це були відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артілі відбувався у своєрідній формі: держава викачувала з села

хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогуються з присадибної ділянки (та й то була зроблена невдала спроба усупільнення селянських корів).

Поряд з постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. сталінський лист Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р. є одним з тих документів Кремля, які дають уявлення про те, чому був розв'язаний в Україні терор голодом. Суть листа — у двох абзацах, які тут наводяться повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів — у сталінському тексті):

*«Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот — долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, — не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. — голова ДПУ УСРР — С. К.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.*

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии. Самое плохое это то, что украинская

<sup>130</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 210.

<sup>131</sup> Там само. — С. 212.

верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»<sup>132</sup>.

Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України. Кагановича він задумав вдруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно із зміцненням компартійної ланки зміцнювалася ланка державної безпеки: в Україну відряджався заступник голови ОДПУ В. Балицький. Працюючи в Україні, Балицький мав залишатися на посаді заступника голови ОДПУ. Отже, Сталін залишав людей, яких збирався надіслати в Харків, на їхніх посадах в ЦК ВКП(б) і ОДПУ. Таким унікальним способом управлінський апарат в Україні наближався до Кремля.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, в першу чергу — її прикордонних районів і т. п.), повторюю, — ми можемо втратити Україну»<sup>133</sup>.

Слід згадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські повстання у прикордонній смузі України. У зв'язку з цим він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову хвилювало становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи із сочинського курорту до Кагановича звичайно призначалися для всіх членів політбюро ЦК, з думкою яких Сталін на початку 30-х років ще рахувався. Лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його<sup>134</sup>. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Тільки цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа.

Каганович не бажав їхати в провінційний Харків. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії і вважав, що

так має бути й надалі. Тому поскаржився на здоров'я, висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», та все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку і людей»<sup>135</sup>.

Чекісти в своїх рапортах в один голос твердили про можливість раптового спалаху в Україні антирадянської боротьби. Республіка, яку Каганович машинально назвав країною (й тоді, до Голодомору і Великого терору це відповідало дійсності), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації 20-х років у ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. У разі, якби становище Сталіна і його команди в Кремлі захиталося, — а соціально-політична і економічна кризи до того вели, — *комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені за ним в радянських конституціях, і перетворитися з червоного на жовто-синій*. І. Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи», в якій містився прогноз, що виправдався під час розвалу радянської імперії у 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності».

Сталін здійснював на селі політику, подібну ленінській у 1918–1920 рр. Та ситуація в 1931–1932 рр. була радикально іншою: радянська влада вже мала справу не з селянами-власниками, а з колгоспниками. Здавалося, що завдяки гамівній сорочці колгоспів держава гарантовано одержуватиме від селянського сектору кошти, необхідні для індустріалізації країни. Сталін вважав, що за допомогою насилля можна не тільки загнати селян в колгоспи, а й змусити їх працювати в громадському господарстві практично безплатно. Небажання працювати розцінювалося як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма наслідками, що вип-

<sup>132</sup> *Сталін и Каганович*. Переписка 1931–1936 гг. — С. 273–274. Курсив Й. Сталіна.

<sup>133</sup> Там само. — С. 274. Курсив Й. Сталіна.

<sup>134</sup> Там само. — С. 276.

<sup>135</sup> Там само. — С. 284.

ливали з цього. Та змусити неорганізованих і тероризованих колгоспників працювати без оплати держава все-таки не змогла.

На зборах в кубанській станиці Ново-Титарівська (4 листопада 1932 р.) Л. Каганович спробував охарактеризувати поточну ситуацію загальнодоступною мовою, але з претензією на теоретичні узагальнення. Класова боротьба продовжується у нових формах, сказав він, і куркуль тепер добивається зменшення врожайності і розкрадання хліба. Справа йде не тільки про заготівлі, а й про долю колгоспного руху<sup>136</sup>. Такий висновок не викликає заперечень. Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи справді почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство перед колективізацією. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, почала зависати у повітрі.

Середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі за перші 9 місяців 1932 р. скоротився на 22 %, а чисельність робітників у вугільній промисловості — на 17 % (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїздити з басейну у пошуках їжі і праці<sup>137</sup>.

Радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У липні 1932 р. Сталін дав вказівку скоротити капіталовкладення на 500–700 млн руб.<sup>138</sup> У липні довелось скорочувати також воєнний бюджет на 1933 рік. Коли К. Ворошилов нагадав попередні обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація<sup>139</sup>.

Радянський Союз у 1929 р. вивіз за кордон тільки 11 млн пудів хліба проти 131 млн пудів в 1926/27 р. Два роки хлібозаготівельної кризи практично вичерпали експортні ресурси. У 1930 р. експорт зернових зріс до 298 млн пудів і в 1931 р. досяг максимальної величини за весь пореволюційний період — 316 млн пудів<sup>140</sup>. Коли почалася світова економічна криза, радянські зовнішньоторговельні організації скористалися падінням цін на устаткування і різко збільшили його закупки. Але ціни на промислову і сільськогосподарську сировину впали ще більше. Щоб дістати ту саму валютну виручку для оплати імпорту, тепер доводилося продавати в 2–3 рази більше сировини. 14 вересня 1931 р. Сталін писав Кагановичу: «На хліб більше натискувати не можна, тому що доводиться продавати його „задурно“»<sup>141</sup>. Проте у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло 107,9 млн пудів хліба. У хлібофуражних балансах, які склалися Укрзерноцентром, на прогодування однієї людини в сільській місцевості клали 16 пудів на рік<sup>142</sup>. *Це означає, що хлібом, вивезеним у 1932 р. «задурно», можна було врятувати всіх тих, хто загинув в СРСР від голоду 1933 р.*

Встановлення неможливо високих темпів індустріалізації і вилучення практично всього хліба у сільському господарстві — такою була політика, яка здійснювалася в країні до січня 1933 р. Сам Сталін знайшов для неї досить виразний термін — «*підхльостування*»<sup>143</sup>. Ця політика включала складовими елементами репресування «відстаючих» і протестуючих у середовищі технічної інтелігенції (де була започаткована «шахтинською справою») і робітничого класу, а також означала неминучу смерть від голоду десятків тисяч селян, у яких забирали хліб. Однак безмежне форсування темпів капітального будівництва згубним чином впливало на саму індустріалізацію і взагалі на господарський стан країни. Проявом

<sup>136</sup> Командири великого голоду. — С. 264–265.

<sup>137</sup> Там само. — С. 33.

<sup>138</sup> Сталін і Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 341.

<sup>139</sup> Там само. — С. 224.

<sup>140</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 313.

<sup>141</sup> Сталін і Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 104.

<sup>142</sup> Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 219, 313.

<sup>143</sup> Сталін І. Сочинения. — Т. 13. — С. 183–184.

економічної кризи став розпачливий стан бюджету і платіжного балансу. Іноземні банки відмовлялися кредитувати радянський імпорт. За кордоном з'явилася «чорна біржа» радянських векселів, ставилося питання про конфіскацію на основі рішень суду як суден і експортного вантажу в портах, так і власності СРСР за кордоном<sup>144</sup>. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету — промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»<sup>145</sup>. Мова йшла, між іншим, про виставлення на аукціон безцінних творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

Радянський уряд був здатний витрясти з колгоспів увесь хліб, щоб забезпечити експортні потреби, і переконливо доводив цю здатність впродовж трьох років. Різке зменшення хлібного експорту пояснювалося не бажанням залишити хліб в країні, а його відсутністю. У 1932 р. повторилася ситуація 1929 р., коли у держави вичерпалися запаси зерна під час двох підряд хлібозаготівельних криз.

Дефіцит хліба призвів до різкого зростання антирадянських настроїв серед міського населення, у тому числі у середовищі робітничого класу. В останньому кварталі 1932 р. на централізованому постачанні в Україні перебувало 7 159 500 осіб. Щоб привести витрати хліба у відповідність з його резервами, політбюро ЦК КП(б)У 29 листопада ухвалило зменшити норму для службовців та утриманців робітників і службовців за особливим і першим списками з 400 г на день до 300 г; зняти з постачання кустарів; зменшити фонд громадського харчування на 15 %; додати до муки ячмінь і кукурудзу<sup>146</sup>.

<sup>144</sup> Таугер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313, 331.

<sup>145</sup> Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 166–167.

<sup>146</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 268. — Арк. 116.

Такі заходи підірвали вплив партії серед населення й авторитет вождів серед тих партійців, які пов'язували свій добробут з партійним квитком. Навіть кваліфіковані робітники засуджували економічну політику уряду. На партзборах залізничної станції Мелітополь член партії Шедрин заявив, що робітників виморюють голодом. Його підтримали машиніст депо Кузнецов і машиніст Ніколаєнко (обидва партійці), які сказали: «Ми в корені не згодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нема чим нас годувати»<sup>147</sup>. У листі 20-річного комсомольця Г. Ткаченка С. Косіору є одна коротка фраза, яку автор не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»<sup>148</sup>. Боротьбі з «правим ухилом» сталінська команда приділяла особливу увагу як по партійній лінії (чистка ВКП(б) після поразки М. Бухаріна, О. Рикова і М. Томського), так і по чекістській. Слід визнати, однак, якнайширшу популярність бухарінців, які відстоювали неп і пропагували в сільському господарстві кооперативи, а не колгоспи. Провал економічної політики Сталіна ставив на порядок денний питання про повернення до непу і кооперативного будівництва. Партія, за винятком її номенклатурної частини, могла об'єднатися навколо цих гасел. *Для Сталіна це означало політичну смерть.*

Наскільки гострими були настрої в самій партії, свідчить інформація чекістів з 4-ої взуттєвої фабрики у Києві. Помічник редактора фабричної багатотиражки Йосип Гутник заявив колишньому троцькісту (не підозрюючи того, що чекісти старалися перетворювати усіх «колишніх» на своїх агентів): «Ми повинні вимагати: 1) припинити вивіз хліба за кордон; 2) припинити хлібозаготівлю; 3) призупинити колективізацію і розпустити ті колгоспи, які себе не виправдали». Далі він заявив агенту ДПУ: «якби ми висунули гасло «Геть уряд голоду!», то за нами пішла б переважна більшість»<sup>149</sup>.

<sup>147</sup> Державний архів СБ України. — Ф. 16. — Оп. 25. — Спр. 2. — Арк. 6.

<sup>148</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 185.

<sup>149</sup> ДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 25. — Спр. 2. — Арк. 315.

Антисталінські настрої серед робітничого класу та інтелігенції ставали особливо небезпечними для Кремля через те, що поєднувалися з антиколгоспними селянськими виступами. У довідці секретно-політичного відділу ОДПУ «Про негативні явища на селі і діяльність антирадянського елементу» (від 5 серпня 1932 р.) зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці — червень і липень. Чекисти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попереднім роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР — 923 з 1630 по всій країні. На другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи)<sup>150</sup>.

Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям з боку членів партії і комсомольців обсягом 68 сторінок машинопису був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР станом на 20 жовтня 1932 р. Він з'явився друком у збірнику документів «Голод-геноцид 1932—1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.<sup>151</sup>

Через місяць, станом на 20 листопада 1932 р., була підготовлена нова підбірка матеріалів про настрої членів партії і комсомольців у сільських парторганізаціях України (від серпня). Голова ДПУ УСРР С. Реденс передав цю інформацію С. Косіору з пропозицією обговорити питання на політбюро ЦК КП(б)У<sup>152</sup>.

Як свідчили підслухані чекистами висловлювання, партійні працівники, що працювали в українському селі, були настроєні різко опозиційно щодо керівництва ВКП(б) і КП(б)У. Вони передбачали, що після вилучення державою всього хліба з урожаю 1932 р. Україну у першій половині 1933 р. чекатиме голод. Ситуація була більш грізною, ніж минулого року, коли після вилучення майже всього урожаю 1931 р. Україну спіткав голод, від якого загинули десятки тисяч селян.

<sup>150</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 440—441.

<sup>151</sup> Голод-геноцид 1932—1933 років в Україні / За заг. ред. Ю. Шаповала. — Без місця видання (Канада), 2005. — С. 146—211.

<sup>152</sup> Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К., 2007. — С. 193—263.

Сталін бачив, що його політика «підхльостування» провалюється не тільки через стихійний, а й дружний опір селян, який він розглядав як саботаж. Його вкрай тривожив опір рядових членів партії і комсомольців, які повинні були проводити в життя партійні директиви. Ми можемо переконатися з листа Кагановичу від 11 серпня 1932 р., наскільки його тривожила ситуація в півмільйонній КП(б)У. Він не довіряв навіть керівникам КП(б)У, підозрюючи їх в тому, що вони здатні протипоставити себе Кремлю, «як тільки справи стануть гірше». Те, що економічна криза поглиблюватиметься, у серпні 1932 р. вже не викликало сумнівів ні в кого. *На Радянський Союз насувалася примара голоду, викликаного недолугою політикою «підхльостування».*

Протидія керівників чищеної-перечищеної, але фрондуєчої КП(б)У ставала для Сталіна грізною небезпекою, тому що вони могли взяти під контроль і спрямувати в потрібне їм річище соціальний вибух, що назривав у голодуючій Україні.

Тим часом, наростала протидія сталінській політиці «підхльостування» й безпосередньо в Москві. Тут небезпека чаїлася не в перетасованому генсеком складі політбюро ЦК ВКП(б), а в позиції діячів другого ешелону. Керівні діячі російського уряду О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт під впливом наростаєчої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії.

27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби

комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»<sup>153</sup>.

## Дії Молотова і Кагановича в УСРР

Політичне життя в Радянському Союзі початку 30-х років було театром одного актора. Вся влада в партії і країні остаточно зосередилася в політбюро ЦК ВКП(б), яке сформував генеральний секретар. Він міг приймати будь-які рішення і мав змогу реалізувати їх. Однак назвати владу Сталіна необмеженою не можна. Вона була позбавлена легітимності, яку в Російській імперії давали походження, релігія та історична традиція. Вона не являла собою результат вільного народного волевиявлення, тобто була позбавлена легітимності, якою володіли найвищі посадові особи в демократичних державах. Сталін займав вершинну позицію в піраміді радянської влади, яка мала в собі самій неподоланну суперечність між формою (демократія) і суттю (диктатура). *Отже, його особиста влада мала таку саму неподоланну суперечність.* На всі посади по радянській і партійній лініях Сталін обирався, причому вибори в Центральний комітет були таємними і відбувалися на кожному партійному з'їзді. Рішення, які приймали генеральний секретар і очолюване ним політбюро ЦК, мали бути передбачуваними, логічними і високоморальними — в розрізі «пролетарської моралі», яку виробили і пропагували більшовики. Влада не залежала від суспільства, але залежала від громадської думки, тому що називала себе «робітничо-селянською». Саме через це Сталін не дозволяв собі відвертих висловлювань на папері навіть у найближчому оточенні. Для генсека та його команди завжди існувала небезпека втрати влади, «как только дела станут хуже». Політичний режим не змінився б, але на вершину влади вдерлися б інші люди. *Тому*

*Сталін постійно використовував превентивний терор, попереджаючи небажаний для нього особисто розвиток подій.*

Що означала заява про «нищівний удар» по колгоспниках, національна належність яких навіть не була озвучена, як того потребували політичні норми кремлівських «інтернаціоналістів»? Маючи справу з театром одного актора, ми ніколи про це не дізнаємося. Але можемо реконструювати ситуацію у цьому театрі і подивитися, що міг зробити актор.

Можна було припинити політику «підхльостування», визнати право власності колгоспників на вироблену ними продукцію і перейти від реквізицій необмеженої кількості зерна до фіксованого податку. Так зробив В. Ленін у 1921 р. Так пропонували зробити й керівники регіонів та відомств у 1932 р. Врешті-решт, так зробив і Сталін у січні 1933 р., про що далі буде мова. Однак три роки «підхльостування» викликали гостру економічну кризу, найтяжчим проявом якої став голод у багатьох регіонах СРСР. Суто економічні заходи не могли негайно стабілізувати ситуацію, особливо в Україні, яка знову входила в зиму вшент пограбованою і з невиконаним хлібозаготівельним планом.

Важко повірити в те, що Сталін забув досвід другої половини 1921 р., коли у південних губерніях України, на Північному Кавказі і в Поволжі спалахнув жадливий голод, викликаний катастрофічною посухою. Перехід від розкладки до продподатку та інші урядові заходи стабілізували ситуацію, але тільки не в Україні, де розлився повстанський рух. Тоді Кремль на певний час позбавив українське село американської продовольчої допомоги (в Поволжі АРА діяла з осені 1921 р.) і почав стягувати продподаток у голодуючих південних губерніях. За два попередні роки наркомпродівці винайшли ефективні методи реквізицій. Ось, наприклад, уривок з наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету від 15 листопада 1921 р.: «взять в каждой волости от 15 до 25 человек заложников из кулацкого и середняцкого населения. В случае, если какое-либо село отказывается дать подписку о круговой ответственности или же, дав подписку о выполнении продна-

<sup>153</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

лога в 48-часовой срок, и по истечении времени продналог будет не выполнен, такие села будут объявлены врагами Советской власти. Половина заложников будет судима, вплоть до применения высшей меры наказания — расстрела, после чего будет взята новая группа. Все наличие зерно-хлеба и зерно-фуража, не придерживаясь цифр причитающегося продналога, в хозяйствах, на коих будет распространена коллективная ответственность, будет конфисковано»<sup>154</sup>.

У радянській історіографії стверджувалося, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливішою є версія, що впливала з досвіду боротьби найбільш відомого отамана — «батьки» Нестора Махна. Переслідуювані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці у липні 1921 р. зробили спробу перемістити базу бойових операцій на схід і зробили рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, політична активність селян зменшилася практично до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні, в Румунії. Голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збавнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян голодуючих губерній України, хоч їхні жалюгідні запаси не відігравали жодної ролі в зерновому балансі країни.

Дії Й. Сталіна восени 1932 р. щодо України дуже нагадували те, що робив В. Ленін в цій «незалежній» республіці восени 1921 р. Подібність дій простежувалася не за формою (ситуація за 11 років радикально змінилася), а за суттю. Суттю був *терор голодом*.

Заява про «нищівний удар» пролунала 27 листопада, але Сталін почав репресії місяцем раніше — 22 жовтня 1932 р. В цей день політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відкрити на дві декади

хлібозаготівельну комісію Молотова в УСРР (у складі голови правління Держбанку СРСР М. Калмановича, начальника об'єднання «Заготзерно» С. Саркісова та ін.) і комісію Кагановича в Північно-Кавказький край. Обидві комісії мали надзвичайні повноваження.

В. Молотов перебував в Україні до 6 листопада. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні під час другого відрядження він просидів у столиці УСРР, *відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль*<sup>155</sup>. Вони були опубліковані у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою: «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога повністю виконати план заготівель до 1 січня. Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Артїлі-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15 % фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» для того, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення<sup>156</sup>. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує проведення масових обшуків з негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових, бо відрізнити «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Прийнята під диктовку Молотова постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. містила в собі пункт 9, який мав безпосереднє відношення до Голодомору: «До колгоспів, що припустили розкра-

<sup>155</sup> Командири великого голоду. — С. 36, 239.

<sup>156</sup> Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 548.

дання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу кожного окремого випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (в межах 15-місячної норми м'ясоздавання) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу»<sup>157</sup>.

Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення у вигляді натуральних штрафів індивідуальної худоби колгоспників. У постанові містився ще один важливий пункт, якого не було в урядовій: селян, які не виконували хлібоздачу, дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (в розмірі 15-місячної норми), а й по картоплі (в розмірі річної норми здавання)<sup>158</sup>.

Отже, запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови встановлювали відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого хлібозаготівельного плану. *Боржники повинні були відповідати продукцією, виробленою у присадибному господарстві.*

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників<sup>159</sup>. Детальніше ця тема розгорталася у розпорядженні Нарком'юста УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку вказівку: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба — пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й

адміністрування, на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»<sup>160</sup>.

Ми бачимо, що у продиктованих Сталіним постановах харківського компартійно-радянського субцентру влади містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі і насамперед — в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий голодомор. *Мова йде про натуральне штрафування тих господарств колгоспників та одноосібників, які держава вважала боржниками із хлібозаготівель.*

Постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти мали певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель в терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово. Процес переростання має бути ретельно відстежений (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: *створення законодавчої основи для терору голодом.*

Обсяг хлібозаготівель знижувався від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор 8 грудня 1932 р. підготував звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). Косіор робив висновок, що українська парт-організація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»<sup>161</sup>. На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених

<sup>157</sup> Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 549.

<sup>158</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 257.

<sup>159</sup> Там само. — С. 254.

<sup>160</sup> Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. — С. 550.

<sup>161</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.



фондів» (головним чином — продовольчого і фуражного) Косіор не покладав надій, тому що вони вже були в основному вивезені з колгоспів. Хліб у колгоспників і одноосібників можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти<sup>162</sup>. Тому Косіор схилився до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому випадку, зрозуміло, якщо його вдалося приховати)? Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два взаємопов'язані способи: натуральні штрафи і «чорну дошку».

Ідею запровадження «чорної дошки» уперше ми зустрічаємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, в яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів<sup>163</sup>. Ідея була підхоплена в УСРР.

Перша постанова про занесення сіл на «чорну дошку» була прийнята 6 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР «за явний срыв плана хлібозаготовок и злостный саботаж, организованный кулаками и контрреволюционными элементами» розпорядилися занести на «чорну дошку» шість сіл:

- Вербка Павлоградського району Дніпропетровської області;
- Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області;
- Лютеньки Гадячського району Харківської області;
- Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області;
- Святотроїцьке Троїцького району Одеської області;
- Піски Баштанського району Одеської області<sup>164</sup>.

Перелічені села найчастіше фігурують в літературі про Голодомор. Проте операція по занесенню сіл на «чорну дошку» була одно-

часно здійснена як республіканськими органами влади під диктовку Кремля, так і місцевими адміністраціями. Ми можемо стверджувати це тому, що в листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв: «Нами занесені постановою РНК і ЦК на чорну дошку 6 великих сіл. За наявними у нас відомостями, областями на чорну дошку занесені до 400 колгоспів»<sup>165</sup>. Лист Сталіну відділений від постанови політбюро ЦК КП(б)У і РНК УСРР лише 48 годинами. *Це означає, що постанова центральних органів влади і постанови обласних адміністрацій були фрагментами цілісної каральної операції.*

В чому полягала суть цієї операції? Ми не зможемо встановити цього з тексту постанов про засадження сіл на «чорну дошку». Справді, в цих постановах йде мова про заборону підвезення товарів і колгоспної торгівлі, припинення кредитування, «очистку» управлінського апарату від «всякого роду чужих і ворожих елементів» з наступним «вилученням контрреволюційних елементів, організаторів зриву хлібозаготівель». Найбільш серйозно звучить останній пункт, але хіба не проводилися такі «очистки» з «вилученням» всюди і завжди? Чи мало значення припинення кредитування в тій неможливо тяжкій ситуації, в яку потрапило українське село у зимові місяці 1932–1933 рр.? Про яку «колгоспну торгівлю» продовольством можна було говорити, коли всі стали покупцями, а не продавцями? Чи впливає з усього цього, що піратська «чорна мітка», яку Сталін вручав українським селянам, не була варта серйозної уваги?

Ми можемо оцінити всю серйозність занесення сіл на «чорну дошку» не за постановами, які підлягали друкуванню, а за спогадами людей, які опинилися в таких селах.

Федір Коваленко жив на хуторі поблизу села Лютенька. У нього відбувся такий діалог з Леонідом Герцем:

**Відповідь:** *Я лише пам'ятаю голод, тому що я мав сім років, я пішов восени в 32-му році, у вересні місяці, я пішов до першої класи. У нас було в першій класі восени, було 32 учні, а весною кінчали школу 14 учнів всього.*

<sup>162</sup> Командири великого голоду. — С. 315.

<sup>163</sup> Там само. — С. 254.

<sup>164</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 278–279.

<sup>165</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284.

**Питання:** *А решта?*

**Відповідь:** *А решта померла з голоду, а яких вивезли на Сибір.*

**Питання:** *Чи в Вашій родині були жертви?*

**Відповідь:** *В моїй, в нашій родині, де я був, у нас не було жертв, тому що ми жили на хуторі й батько був рибалка, і ми вижили голод рибою. Голод, властиво, що він заторкнув нашу родину, бо мама була пухла і сестра була пухла, але смертних випадків у нашій родині не було.*

**Питання:** *А рибу не забирали в батька?*

**Відповідь:** *Рибу? Батько був рибалка, ми мали свого човна, ми жили на хуторі понад річкою, і батько ловив рибу, ночами ловив рибу, тому що вдень не можна було стільки працювати — ще ми не були в колгоспі, але мусили йти працювати. А вже фактично в 33-му році наша родина пішла до колгоспу, там давали хліб. Але батько лише рибою спас усю родину.*

**Питання:** *Але рибу не забирали?*

**Відповідь:** *Ні, ніхто не знав, ніхто до нас навіть не приходив. Вони не забирали тому, що вони забрали в 32-му році зимою в листопаді й грудні місяці, забрали все зерно, картоплю, все забрали, включно з квасолею й все, що було навіть на горищі, які дрібні були сушені груші, яблука, вишні, все забрали (ЛН–63).*

Отже, у занесених на «чорну дошку» селах забирали не тільки хліб, як всюди в Україні. Забирали не тільки картоплю і м'ясо за постановами про «натуральне штрафування», запровадженими теж по всій Україні надзвичайною комісією Молотова. Забирали в цих селах абсолютно все продовольство. Забирали, оточували село звідусіль і чекали, що буде далі. А далі була смерть...

Виникла проблема: де ховати, як ховати? Про це розповів Василь Шумук (1914 р. народження), який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, показав:

*«Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це може наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили — Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене — не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис «Бойкот...» Приїхав секретар Дніпропетровської*

*області — Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому у вас тут трупи? Беріть усі! То як же? — йому кажуть. — Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю — ті криниці, що осталися, — закиньте їх і загорнути їх» (SW–10).*

На початку грудня у Харків був відряджений з групою чекістів В. Балицький. Сталін призначив його особоуповноваженим ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участю Л. Кагановича Балицький вказав, що обшуками виявлено в усій республіці за дві декади 7 тис. ям і 100 «чорних амбарів», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба<sup>166</sup>. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних амбарів» було неможливо.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну особоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які незабаром В. Балицький озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перелічуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: «Основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських

<sup>166</sup> Командири великого голоду. — С. 316.

елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»<sup>167</sup>.

Тільки на перший погляд наказ був дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, а й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів сталінської доби.

В оперативному наказі по ДПУ УСРР № 2 від 13 лютого 1933 р. В. Балицький підбив підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «негайного прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як вказувалося у преамбулі до наказу № 2, виконала те, чого від неї чекали: «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським Головштабом»<sup>168</sup>. Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої „Української незалежної республіки“»<sup>169</sup>.

В обох наказах Балицького бачимо зображення, дзеркально протилежне реальному. Це не означає, що чекісти будували повітряні замки. Накази треба читати, так би мовити, з дзеркалом в руках. Тоді ми побачимо, як причини ставали наслідками, а наслідки —

<sup>167</sup> Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 189.

<sup>168</sup> Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. Канадське видання (без зазначення місця), 2005. — С. 297.

<sup>169</sup> Там само. — С. 297–298.

причинами. Сталін справді боявся втратити Україну, як признався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Та між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. він завдав попереджувального удару жакливної сили, який цілком виключив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». *Це був той «нищівний удар», про який він попереджав своє оточення на скликаному 27 листопада 1932 р. об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б)*<sup>170</sup>.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням центрів організованого спротиву радянській владі, а й над результатами діяльності цих центрів. Насамперед йшла мова про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії і уряду відводили удар від себе.

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких людей завжди вистачало, ями і «чорні комори», мали бути реальними. Балицький кинув всю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС і власну агентуру на виконання цього завдання, але не досяг істотних результатів. У складеній в кінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна вагомішою, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений в так званих «озадках», а також у перекупників<sup>171</sup>.

<sup>170</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 559.

<sup>171</sup> Державний архів СБ України. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 4. — Арк. 15.

## Загибель української Кубані

Нерідко стверджують, що від голоду 1932–1933 рр. постраждав весь Радянський Союз, а не тільки Україна. Беручи це до уваги, керівники Гарвардського проекту вирішили використати під час опитування компаративний метод. Свідків запитували: чи був голод в інших регіонах СРСР? Але відповіді виявилися через певні причини непереконливими.

Свідки відповідали, що не бачили голоду в суміжних з Україною регіонах Росії і в Білорусії. Це була правда, але не вся. Треба виявити, що вони могли побачити і чого не могли побачити, перебуваючи поза межами голодуючої України. А для цього треба придивитися до дій двох постачальників хліба, які тоді існували — селян і держави.

Держава-комуна взяла під свою опіку кожну радянську людину, позбавивши її засобів виробництва, за допомогою яких здобувалися засоби прожиття. Тим самим (це часто не беруть до уваги) вона зобов'язалася годувати людей. Економічний крах Радянського Союзу пов'язаний якраз з тим, що він неухильно втрачав здатність годувати своїх громадян.

Держава-комуна мала й інші зобов'язання, серед яких на першому плані перебували розбудова апарату управління й силових структур і створення важкої індустрії — першооснови наступального потенціалу радянської імперії. Та в кінцевому підсумку найважливіші завдання теж зводилися до зобов'язання годувати людей, зайнятих у цих сферах.

Постачання в державі-комуні здійснювалося за картками й талонами через розподільники. Влада потурбувалася також про «колишніх людей»<sup>172</sup>, яких не брала на роботу, але ця турбота виявилася надто специфічною. В романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита» є сцени викачування прихованих запасів золота й ва-

<sup>172</sup> Це були живі люди, але в документації чекістів їх називали колишніми — представники «чужих» класів і небажаних професій.

люти у колишніх непманів. Чекісти, про яких у романі йшла мова, не змогли запропонувати ефективного методу, а працівники розподільників — змогли. Коли на новобудови першої п'ятирічки були запрошені тисячі іноземних фахівців, для них створили мережу магазинів державної фірми «Торговля с иностранцами» (Торгсин). В них фахівці отоварювали<sup>173</sup> свою зарплату, яку держава виплачувала у валюті. Коли світова економічна криза 1929–1933 рр. пішла на спад, фахівці поступово покидали СРСР, але магазини Торгсину продовжували існувати, пропонуючи товари за валюту вже всім бажаним. Ті, хто був позбавлений карток на хліб, витрачали в них свої золотовалютні нагромадження.

Як виконували свою роль постачальників продовольства селянські господарства? З відповідей свідків Голодомору стає зрозумілим, що за межами України — добре виконували. Пояснювалося це провалом основної мети радянської влади в комуністичному будівництві — спроб увібрати в директивну економіку весь селянський сектор виробництва. Реалізацію цієї мети ми називаємо колективізацією сільського господарства, але створені колгоспи зберегли в командній економіці відособленість. Завдяки цій відособленості залишився вільний ринок, на якому ціни формувалися за законом попиту і пропозиції. Ось цей ринок і бачили свідки Голодомору, коли виїжджали за хлібом в сусідні регіони. Вільний ринок, який в урядових документах назвали колгоспною торгівлею, в Україні тимчасово не функціонував, тому що майже ніхто не міг запропонувати на продаж продовольство.

Критерієм тяжкого голодування з численними смертними випадками у специфічних умовах тогочасного Радянського Союзу було перевищення кількості смертей над кількістю народжень у першій половині 1933 р. Як свідчила статистика, таке перевищення спостерігалось у різних пропорціях в семи регіонах Європейсь-

<sup>173</sup> Термін «отоварювання» зрозумілий усім радянським людям, але в нашій країні підрастає покоління, яке його не зрозуміє. Отоварювання — це процес переведення грошей в товарну форму. В умовах ринкової економіки він не існує як процес, тому що ринок завжди пропонує товар.

кої частини СРСР (УСРР, Північний Кавказ, Нижньоволзький край, Центрально-Чорноземна область, Уральська область, Середньоволзький край, Північний край).

Голод мав три причини. У хлібовиробних регіонах він спалахнув через те, що у селян забрали майже весь урожай зернових культур, у хлібоспоживчих — внаслідок того, що держава скоротила норми видачі хліба або зовсім зняла з централізованого постачання деякі категорії міських жителів. Третя причина голоду стосувалася тільки УСРР і Кубані. Тут у селян спочатку забрали майже весь хліб нового врожаю, внаслідок чого вони почали голодувати — так само, як і в інших регіонах. Але потім у них конфіскували все їстівне, і голод переріс в голодний мор.

Оцю замасковану під хлібозаготівлі конфіскацію всього їстівного не помічають, а над наслідками її у вигляді потворно вищої (в 10–30 разів) смертності воліють не задумуватися. У російській історіографії виник термін «загальноселянський голод». Тим самим український Голодомор виводиться за межі геноциду, а наші твердження про голод-геноцид не сприймаються російською стороною, як правило — цілком широко і з обуренням. «Загальноселянський голод», хай навіть з великою кількістю викликаних ним смертей, кваліфікується як соціоцид, який не підпадає під дію Конвенції ООН про геноцид.

Концепт «загальноселянського голоду» виглядає досить переконливо ще й тому, що причиною голоду 1932–1933 рр. в сільській місцевості України теж були спочатку хлібозаготівлі, а в містах — скорочення норм видачі хліба в централізованому постачанні або зняття з постачання окремих категорій населення. Україна зовнішньо не виділялася від інших голодуючих регіонів. Наявність чекістської операції по конфіскації всього продовольства треба доказувати, а це не так легко. Можна доказати, однак, що український голод, який був на початковому етапі соціоцидом, як і голод в інших регіонах СРСР, переріс в геноцид. Але доведення якісно іншого характеру цього голоду потребує аналізу двох напрямів внутрішньої політики Кремля — соціально-економічного і національного.

*Здійснювати одночасний аналіз двох різних площин кремлівської політики необхідно хоча б тому, що насадження силовими засобами комуністичного ладу здійснювалося в багатонаціональній країні, конституційно побудованій як союз вільних республік.*

Специфіка українського Голодомору—геноциду нерідко заперечується внаслідок того, що голод з не менш катастрофічними наслідками спостерігався у двох регіонах РСФРР — на Кубані і в Казахстані. Казахський голод досить добре вивчений, у тому числі молодим італійським ученим Нікколо Пьянчолою. Наслідки були відносно загальної чисельності населення тяжчими, ніж в Україні, але назвати цей голод геноцидом не можна. Влаштований на Кубані голод мав такий же почерк, як в Україні. Порівняння обох регіонів дає змогу зробити однозначні висновки. УСРР і Кубань об'єднувалися однією об'єктивною обставиною: майже однаковою питомою вагою українців у складі населення (близько двох третин). Роз'єднувалися вони теж однією об'єктивною обставиною: різним адміністративно-політичним статусом. *Це дає підстави стверджувати, що терор голодом спрямовувався не проти етнічних українців поза часом і простором, а проти українців як носіїв державного начала.* Населення Кубані постраждало через те, що виявило намір підвищити свій державний статус возз'єднанням з УСРР.

Всесоюзний перепис населення 1926 р. показав, що за межами УСРР проживало 7975 тис. українців, у тому числі на прикордонних з Росією територіях — 2755 тис.<sup>174</sup> З 11 округів Північного Кавказу найбільшу кількість українців мав Кубанський округ — 915 тис. осіб, тобто 61,5 %. В цілому Північнокавказький край налічував 3107 тис. українців (37,1 %)<sup>175</sup>. З ініціативи М. Скрипника політбюро ЦК КП(б)У 27 травня 1927 р. розглянуло питання «Про приєднання до України земель». Зберігся короткий протокольний запис за підписом Л. Кагановича: «У зв'язку з тим, що

<sup>174</sup> Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людинність в СРСР. — Варшава, 1931. — С. 138–139.

<sup>175</sup> Скрипник М. Статті і промови. — Т. 2. Національне питання. — Ч. 1. — Харків, 1929. — С. 322.

Всесоюзний перепис, що пройшов, дасть вичерпні дані, визнати за необхідне поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України районів з більшістю українського населення, що з нею межують. Просити ЦК ВКП(б) утворити спеціальну комісію»<sup>176</sup>.

Настирливі прохання керівників УСРР привести адміністративно-політичні кордони республіки у відповідність з етнографічними не увінчалися успіхом. Американський дослідник Террі Мартін знайшов документ, який пояснював, чим керувався Кремль, коли ставив остаточну крапку у питанні про кордон. У лютому 1929 р. керівник делегації українських письменників А. Хвиля на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) наважився прямо спитати Сталіна, чому питання не розв'язується. Той відповів відверто: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян»<sup>177</sup>.

М. Скрипник раніше Хвилі зрозумів, що Кремль не захоче збільшувати за рахунок Росії людський і економічний потенціал України. Однак, на його переконання, суть справи полягала не у збільшенні території України, а в тому, щоб дати можливість українському населенню не розчинитися в інонаціональному середовищі, зберегти мову, культуру і традиції предків. Під тиском московської бюрократії, яка відповідала за роботу серед нацменшин, і за показної відстороненості Кремля українізація українських етнографічних масивів у Росії поступово зрушила з місця. У травні 1928 р. Рада Національностей з ініціативи Скрипника почала розслідування стану українізації в РСФРР, зосереджуючи увагу, головним чином, на Північному Кавказі. На адресу місцевої влади, яка гальмувала українізацію, пролунала гостра критика. В Москві зробили висновок, що кампанія коренізації радше сприяє ра-

<sup>176</sup> Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 160.

<sup>177</sup> Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca and London, 2001. — P. 280–281.

дянізації краю, і тому треба перейти до українізації тих частин партійно-радянського апарату, які обслуговують українське населення Кубані<sup>178</sup>. Зрештою, політика коренізації, у тому числі й українізації, з 1923 р. була офіційною національною політикою Кремля. Партія більшовиків урочисто проголошувала право кожної людини навчатися, спілкуватися в державних установах і оволодівати здобутками світової культури, користуючись рідною мовою. Дивіденди від такої політики були вагомими, оскільки вона допомагала укоріненню радянської влади в неросійському середовищі. Проте Кремль враховував і її небезпеку: *така політика сприяла національному відродженню, яке створювало фундамент для розгортання визвольної боротьби*.

Серед українського населення Північнокавказького краю політика українізації зустріла особливо широку підтримку. Незважаючи на саботаж крайової влади, яка не бажала утворення на підпорядкованій їй території другої України, число українців, які навчалися в національних школах, зросло з 12 % в 1928/29 навчальному році до 80 % в 1931/32 році<sup>179</sup>. Українці за межами УСРР з ентузіазмом підтримували зусилля українського уряду, що перешкоджали їхній денационалізації. Національне відродження українського населення в Росії подвоювало для влади небезпеки українізації в самій Україні, і Кремль починав відчувати це все більше.

Ми знаємо постгеноцидну Україну — сумирну, лагідну до владних центрів поза її кордонами етнографічну республіку. Але до Голодомору ця радянська республіка була іншою. Досить вчитатися в заяву, яка надійшла в лютому 1931 р. на адресу президії XII Всеукраїнського з'їзду рад від деяких делегатів і гостей з'їзду — робітників харківських заводів. Вони обурювалися тим, що в 1929 р. УСРР з її 30-мільйонним населенням мала не більший бюджет, ніж

<sup>178</sup> «Українізація» 1920–1930-х рр.: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 260–261.

<sup>179</sup> Terry Martin. Op. cit. — P. 290.

5–мільйонна Московська область<sup>180</sup>. Вони вказували на жахливий стан села («босі, голі, голодні, принижені, придушені, загнані, пограбовані гірше, ніж грабував царський уряд, у сто разів гірше, ніж грабує найбільш жадібна капіталістична країна свої колонії»). Кінцевий висновок цієї заяви був такий: «Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо її тільки розпочато, а в нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»<sup>181</sup>.

Потрібна була громадянська мужність, щоб піддати критиці курс Кремля з політичних, а не з культурницьких позицій. Тому заяви такого змісту виголошувалися не часто. Але поодинокість відкритих виступів не могла слугувати показником непоширеності опозиційних настроїв у суспільстві. *Чим сильніше проявлялася викликана політикою «підхльостування» економічна криза, тим більш імовірним ставав раптовий сплеск антирадянських настроїв у найбільш небезпечних для Кремля формах.*

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, незважаючи на її зростаючу небезпеку для центру. Як «титульна нація» союзної республіки українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних із хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

<sup>180</sup> До речі, у цьому факті не було, як то кажуть, «нічого особистого», тільки відмінність у фінансуванні столиці та периферії, яка виразно проявляється і в сучасній Росії, і в сучасній Україні. Іншими словами, не було згноблення колонії, якою вважалася Україна, з боку «метрополії», під якою мали на увазі Росію. Протиставлення «метрополія-колонія» властиве для суспільств, які розвиваються нормально, тобто для цивілізацій з неконцентрованою приватною власністю на засоби виробництва. Тим часом керівники СРСР стали власниками всіх засобів виробництва після їх одержавлення в різних формах. Вони враховували національний чинник у своїй внутрішній політиці, навіть побудували країну на засадах етнократизму з «титульними націями» кількох рівнів, але між центром і периферією (безвідносно до того, була чи не була периферія національною) не виникало відносин, властивих відносинам між метрополією і колоніями.

<sup>181</sup> Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 426.

22 жовтня 1932 р. на Північний Кавказ була відряджена хлібозаготівельна комісія на чолі з Л. Кагановичем. Треба знати тих, хто входив до її складу — вбивць української Кубані. Це — заступник голови Комітету заготівель СРСР М. Чернов, нарком постачання А. Мікоян, заступник голови ОДПУ Г. Ягода, заступник наркомвоєнмора Я. Гамарник, член колегії наркомату РСІ М. Шкірятов, секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев. Мету комісії сформулював найближчий підручний Сталіна Каганович. У протоколі політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада вона була визначена двома пунктами:

— «доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо — на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

— основне завдання зазначеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»<sup>182</sup>.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч жителів Північного Кавказу. Тому до кожного слова в наведеній тут постанові політбюро ЦК ВКП(б), з якої розпочався відлік жертв, треба поставитися з особливою увагою. Якщо проаналізувати постанову стосовно співвідношення між частиною (Кубанський округ) і цілим (Північнокавказький край у складі 11 округів), то виявиться, що частина явно домінує. Посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив у першому абзаці постанови весь край, хоча і в ньому підкреслювалося: «особливо — на Кубані». У другому абзаці було сформульовано основне завдання «групи товаришів» — злам саботажу сівби й хлібозаготівель. Територія, на якій повинна була розгортатися діяльність надзвичайної комісії, визначалася гранично чітко — Кубань.

*Сталінська команда «інтернаціоналістів» визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці — класовий.* Цього потребувала

<sup>182</sup> Командири великого голоду. — С. 250.

партійна програма. Такий пріоритет чітко простежується і в наведених формулюваннях постанови про утворення надзвичайної комісії: саботаж нібито організували контрреволюціонери-«куркулі», хоч заможних селян, яких радянська влада затаврувала цим недобрим словом, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малопрдатних для життя регіонів СРСР. Усього за ці два роки з Північного Кавказу було виселено 38 404 господарства<sup>183</sup>. Якщо покласти по чотири душі на кожне господарство, виселили до 150 тис. осіб<sup>184</sup>.

Національна складова репресивної політики Кремля ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслив географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснив їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ у цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питаннях чистки»<sup>185</sup>.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не зможемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна, єдина з усіх хлібовиробляючих регіонів, одержала настільки напружений план заготівель, що його виконання супроводжувалося у першій половині 1932 р. смертю від голоду до 150 тис. селян. Так само у нас немає документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів у 1931–1932 рр. істотно перевершувала напруженість планів в інших округах Північнокавказького краю.

Проте прикута до Кубані увага час від часу матеріалізувалася в необережних ремарках керівників високого рангу. Зокрема, 1 листопада 1932 р., одразу після приїзду в адміністративний центр краю

Ростов-на-Дону, Каганович торкнувся теми напливу селян з голодуючої України у першій половині року і не утримався від такого зауваження: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»<sup>186</sup>. «Приїжджих з України» Каганович зачепив і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені «куркулі», заможні селяни, «які перероджувалися в куркулів», втікачі із заслання. Лише четверту позицію він одвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І, насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»<sup>187</sup>. Як бачимо, тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнив лише з приїжджими «петлюрівцями». Місцева інтелігенція мала три різних означення, але української інтелігенції на Кубані він «не помічав». Чи це не дивно? Адже він уже готував за дорученням Сталіна таємну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., яка знищила українську Кубань.

10 грудня, коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі і чомусь у Західній області, яка ніколи не була важливим виробником зерна, Сталін зненацька відхилився від теми і почав звинувачувати головного натхненника українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР Миколу Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами. Звинувачення одного із заснов-

<sup>183</sup> Davies R. W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture. 1931–1933. — P. 490.

<sup>184</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 143.

<sup>185</sup> Командири великого голоду. — С. 281–282.

<sup>186</sup> Командири великого голоду. — С. 254.

<sup>187</sup> Там само. — С. 291–291.



ників ВКП(б) в «буржуазному націоналізмі» було таким же абсурдним з боку генсека, як звинувачення у білогвардійщині. Проте через кілька днів воно мало продовження у постанові, опублікованій 14 грудня 1932 р. Постанова знаменувала собою відмову від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення СРСР XII з'їздом РКП(б). *Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!*

Провал хлібозаготівель у цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою «куркулів», колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради (аналог Центральної Ради). Постанова вимагала від органів влади в Україні і на Північному Кавказі «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних із них»<sup>188</sup>.

Увага відповідальних працівників Північнокавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не пов'язана з культурними інтересами населення, не більшовицька „українізація“ майже половини районів Північного Кавказу за цілковитої відсутності контролю над українізацією школи та друку з боку крайових організацій дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.»<sup>189</sup>.

Цією постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувалися забезпечити «систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації». На думку авторів постанови, такий контроль пов'язувався з «вигнанням петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій»<sup>190</sup>. Сформульована в такій формі вимога започаткову-

вала кампанію боротьби зі «скрипниківщиною», яка у 1933 р. затягла у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

У постанові містилася вимога «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»<sup>191</sup>.

Документ торкався лише Північного Кавказу. Та наступного дня було затверджено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про заборону українізації в усіх інших регіонах СРСР, за винятком УСРР<sup>192</sup>.

Заборона українізації Північного Кавказу відбулася на тлі жорстоких репресій, здійснюваних комісією Кагановича. 4 листопада його комісія підготувала постанову бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані». З текстом постанови Каганович ознайомив Сталіна, котрий вніс свої поправки і розпорядився надрукувати її в крайовій газеті «Молот»<sup>193</sup>. Цією постановою на «чорну дошку» були занесені перші три станиці — Новорождественська, Медведовська і Теміргоївська. Виступаючи в станиці Медведовській (24 тис. жителів) 5 листопада, Каганович заявив: «Ми переселимо на Північ усіх, хто не хоче сіяти»<sup>194</sup>.

Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 15 тис. комуністів (з них на Кубані — 5 тис.). Серед заарештованих був секретар партосередку станиці Отрадн Тихорецького району М. Котов. Уночі він зібрав партосередок і запропонував

<sup>188</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 293–294.

<sup>189</sup> Командири великого голоду. — С. 312–313.

<sup>190</sup> Там само. — С. 43.

<sup>191</sup> Там само. — С. 267.

<sup>188</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 292.

<sup>189</sup> Там само. — С. 292–293.

<sup>190</sup> Там само. — С. 293.

роздати частину хліба колгоспникам на трудодні, не записуючи цього в книгу обмолоту. Тим, хто обмовиться про таке рішення осередку, він погрожував розстрілом. Однак знайшовся сексот, Котова арештували і засудили на 10 років ув'язнення. А. Мікоян опротестував вирок і зауважив, що Котов після суду вийшов з ореолом героя і мученика. На вимогу Кагановича 4 листопада крайком партії прийняв рішення про перегляд усіх вироків крайового суду. 18 листопада Котова і 15 членів станичного партосередку було засуджено до розстрілу<sup>195</sup>.

Одночасно Каганович підготував ще один проект рішення Північнокавказького крайкому — про «чистку» парторганізації краю. Головою крайової комісії чистки був призначений М. Шкірятов. Впродовж двох останніх місяців 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб, а ще 30 тис. без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю<sup>196</sup>.

### Новорічна телеграма вождя

Ми переходимо до безпосереднього розслідування акту геноциду в УСРР і на Кубані. Мають бути обвинувачені п'ятеро осіб: генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін; секретар ЦК ВКП(б) і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії на Північному Кавказі Л. М. Каганович; голова Раднаркому СРСР і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В. М. Молотов; секретар ЦК ВКП(б) П. П. Постишев; заступник голови ОДПУ СРСР і особливоуповноважений ОДПУ по УСРР В. А. Балицький. Перелічені особи, крім Постишева, очолювали в Радянському Союзі всі вертикалі влади — компартійну (Каганович), радянську (Молотов) і чекістську (Балицький). Замкнув їх на собі Сталін.

<sup>195</sup> Командири великого голоду. — С. 43.

<sup>196</sup> *Оскалков Е.* Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 гг. в Украине: причины и наследки. — К., 1995. — С. 120.

Загальне керівництво теж здійснював Сталін. Молотов потурбувався про те, щоб забезпечити законодавчу основу (натуральні штрафи) для операції, суть якої полягала у стягненні з так званих «боржників» по хлібозаготівлях нехлібного продовольства. Балицький забезпечував невтручання компартійно-радянського апарату у здійснення терористичної операції, а також фізичне вилучення продовольства за допомогою комітетів незаможних селян та відряджених на хлібозаготівлі з міст представників підприємств та установ. Найбільш відповідальною була роль Постишева. Після створення несумісних з життям умов у сільській місцевості він повинен був організувати порятунок колгоспників від голодної смерті під гаслом доброякісного проведення кампаній з вирощування урожаю 1933 р. Одночасно він мав здійснити жорстку чистку компартійно-радянського апарату і всього складу півмільйонної КП(б)У під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом» і «націонал-ухильництвом». Обидва завдання вимагали його постійної присутності в УСРР, але на певний час (до чергового партійного з'їзду) за ним залишалася посада секретаря ЦК ВКП(б).

Розподіл ролей між організаторами геноциду в Україні виявляється на підставі документів і свідчень людей, які пережили Голодомор. Свідчення мають ключове значення, тому що пов'язують між собою розрізнені документи, які стосуються геноциду. Деякі з останніх не мають, на перший погляд, стосунку до розглядуваної теми, і лише в контексті з іншими починають «грати». Це стосується насамперед новорічної телеграми Сталіна українському селянству. Вона була опублікована ще у 1990 р., але не привертала уваги дослідників Голодомору, хоч сама форма такого звернення генерального секретаря ЦК ВКП(б) несла в собі елемент сенсаційності.

Злочинні дії п'ятірки керівників СРСР, як свідчать документи, відбувалися у певній, добре продуманій послідовності. Доведеться повторити деякі вже названі факти, бо вони необхідні для встановлення цілісної системи доказів.

Сталін постарався представити голод, що поширювався в Радянському Союзі в результаті його авантюристичної політики

«підхльостування», як наслідок саботажницьких дій куркулів, підбурюваних організованими діями «ворогів народу».

Як можна бачити з наведеного вище листа Кагановичу від 11 вересня 1932 р., генсек покладав вину за саботаж на всю КП(б)У (згадаємо його зловісне «хе-хе» на адресу очолюваної ним партії в кордонах України). Але до часу він не вживав політично загостреного визначення «саботаж». Ми зустрічаємо його вперше у листі Сталіну, який Каганович написав 5 листопада перед поїздкою в кубанські станиці: «Головне завдання тут тепер — це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»<sup>197</sup>. Можливо, з правової точки зору визначення Кагановича не можна приписувати Сталіну. Проте кожний історик, який ознайомиться з листуванням Кагановича і Сталіна за 1931–1936 рр., може переконатися в тому, що цей помічник у листуванні з Хазяїном (як він називав генсека у найближчому оточенні) не мав власної думки.

Далі визначення «саботаж» ми зустрічаємо у виступі самого Сталіна 27 листопада на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). Важливо підкреслити, що на цьому засіданні в колі залежних від генсека людей вироблялася політична оцінка групи російських функціонерів на чолі з О. Смирновим, яка відкрито звинувачувала Сталіна у провалі хлібозаготівель і голоді в СРСР. Відводячи провину від себе, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, — підкреслив генсек, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»<sup>198</sup>.

Нарешті, ми зустрічаємо визначення «саботаж» в оперативному наказі № 1 по ДПУ УСРР від 5 грудня. Відряджаючи В. Балицького в УСРР, Сталін доручив йому зламати саботаж шляхом створення з наступним знищенням лжеконтрреволюційних організацій, пов'язаних для переконливості з іноземними розвідками. Поставимо після цього запитання: чи могли місцеві функціонери радянської влади чинити опір злочинним діям чекістів, які конфіскацією продовольства перетворювали величезну територію на зону, несумісну з життям? Всіх, хто не виконував таких наказів, звинувачували у саботажі і негайно репресували. Щоб унаочнити загрозу репресій, чекісти організували кілька показових процесів (наприклад, так звану «оріхівську справу»). На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано за саботажницькі дії 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня, — 16 тис. осіб, серед них — 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів<sup>199</sup>.

Голод, який поширювався в результаті сталінської політики «підхльостування», слід характеризувати як штучний. Проте на тлі цього штучного голоду створювалася обмежена кордонами України зона якісно іншого голодування, коли услід за хлібом конфісковувалося все їстівне. Як могли повести себе в цій ситуації місцеві органи влади? Сталін передбачав, що може бути по-всякому. *Тому він заборонив вживати слово «голод» навіть у цілком таємній документації партійних органів будь-якого рівня.* Це слово дозволялося уживати тільки в певному сегменті документації — так званих «особых папках». Наявні в них факти можна було обговорювати не вголос, а тільки у письмовому вигляді, оформляючи відповідний документ тільки в цьому сегменті документації. Цим самим відповідальним особам компартійно-радянського апарату закрили рота. Коли хтось з них робив спроби в бесіді з генсеком піднімати тему голоду, той реагував дуже гостро. Один з небагатьох представників керівництва УСРР, який пережив сталінщину і

<sup>197</sup> *Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг.* — С. 299.

<sup>198</sup> *Трагедия советской деревни.* — Т. 3. — С. 559.

<sup>199</sup> *Командири великого голоду.* — С. 316.

помер власною смертю, секретар ЦК, Харківського обкому і міському КП(б)У Р. Терехов на початку грудня зустрівся з Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав до кінця й різко обірвав його тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач — вигдали таку казку про голод, думаете нас залякати, але — не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»<sup>200</sup>. Трохи пізніше, у січні 1933 р. Сталін відкликав Терехова в Москву і призначив на його місце П. Постишева.

Розповідь Терехова часто цитується в історіографії Голодомору. Але при цьому не підкреслюється одна важлива обставина: *той голод, про який Терехов розповідав генсеку, не був Голодомором*. Голодомор уже починався в тих селах, які десятками й сотнями ставилися на «чорну дошку». Але до новорічної телеграми генсека українським селянам він ще не поширився на всю територію України.

Залишається додати, що сталінське табу на слово «голод» протрималося до 25 грудня 1987 р. Керівники КПРС після XX партз'їзду оприлюднили вражаючі факти про індивідуальні сталінські репресії, особливості, які були спрямовані проти керівних державних діячів. Але вони не могли оприлюднити факти, пов'язані з терором голодом, бо не могли признатися в тому, що створена Леніним держава стала абсолютно безпомічною в руках купки злочинців внаслідок конструктивних особливостей політичного режиму.

Голод являв собою на початку 30-х років грубу реальність, від якої не сховатися. Народу треба було пояснити, що відбувається в унісон з урочистими рапортами про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки. *І тому в пропаганді почала інтенсивно використовуватися легенда про підземні «пшеничні міста»*.

Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову десяткам тисяч заготівельників, виходячи з

виконання плану хлібозаготівель за станом на 20 грудня тільки на 70,4 %: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». А 1 січня 1933 р., тобто в день появи звернення генсека до українського селянства у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області. Вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж з селян вдалося вичавлювати не більше як 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле підземне “пшеничне місто”. Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Звичайно, в ці зимові місяці 1932–1933 рр. селяни робили спроби приховати від хлібозаготівельників запаси зерна, щоб можна було дотягти до нового урожаю і врятувати свої сім'ї. Адже навіть за гроші не можна було знайти хліба у пограбованій заготівельниками Україні. Відповідаючи на запитання Л. Герца, жінка, яка свідчила анонімно (1906 р. народження, село Майдан Лабунь Кам'янець-Подільського району), сказала: «*Де ж ти купиш, як там не було нігде нічого?*» (ЛН–07). Анатолій Рожнятовський, 1924 р. народження, з хутора Волосіння Макарівського району Київської області розповідав: «*У цей час у нас була така як кооперація, також такий магазин такий. Там із їжі нічого не було, взагалі. Категорично нічого не було... Там солі, там трохи таке, там якісь там — голка, чи нитка, щось таке коли не коли там діставали. Але щоб їжа, то не було*» (SW–78).

Ховаючи хліб від заготівельників, селяни розуміли, що рятують себе. Параска Желобецька (1898 р. народження, село Овсюки Лубенського району) казала: «*Як були такі люди, що закопували хліб, то потроху брали й так переживали й з другими ділилися, та й так і переживали, і то як то зуміли, то й так пережили. А які нічого не ховали, то з колгоспу нічого не дали, то вони й померли всі*» (SW–32).

<sup>200</sup> Правда, 1964, 26 травня.

Мало хто з жителів міст розумів ситуацію, яка складалася на селі. Їм, напівголодним чи голодуючим, кожна розкрита чекістами схованка з хлібом подавалася як доказ організованого куркульського саботажу з метою знищити голодом героїчний робітничий клас. У ці місяці відчуження міста від села все більше наростало, сприяючи запланованій в Кремлі операції з вилучення всього продовольства у сільській місцевості.

19 грудня з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні», яка складалася з двох пунктів:

1. ЦК ВКП(б) і СНК Союзу ССР вважають, що без негайної організації коренного перелома в хлібозаготовках в Днепропетровской, Одесской и Харьковской областях Украина не в силах виконати навіть той дважда скорочений план, которий явным образом проваливают украинские работники благодаря своему несерьезному отношению к заданиям партии и правительства.

2. ЦК ВКП(б) и СНК Союзу ССР поручают гг. Кагановичу и Постышеву немедленно выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и Совнаркома Союза ССР, разделив труд с Косиором, Чубарем и Хатаевичем, и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок»<sup>201</sup>.

Постанова була актом недовіри Сталіна політичному керівництву радянської України, яке так яскраво проявилось у листі до Кагановича від 11 серпня. Мабуть, на цей час генсек уже продумав в усіх деталях «нищівний удар» по республіці, в якій постійно підвищувався тиск народного гніву. В усякому разі він бажав мати на цей час у Харкові людей, не пов'язаних з Україною. Йому було замало Хатаєвича, який з'явився в УСРР у жовтні, а до того працював близько п'яти років першим секретарем Середньо-Волзького крайкому ВКП(б).

Каганович і Постишев опинилися в Харкові вже через добу. О 10-й годині вечора 20 грудня почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи із щоденника Кагановича, до четвертої ранку. Обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями. Косіор поділився враженнями від поїздки Дніпропетровською областю: тривають повальні обшуки селянських садиб на предмет виявлення прихованого хліба, але це дає в середньому кілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїдки в Одеську область, яка за планом повинна була доздати 26 млн пудів хліба. В області залишалися необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів — С. К.) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних амбарів», — зробив він висновок. — Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це — лише незначна частина прихованого і розкраденого»<sup>202</sup>.

На цьому засіданні Балицький, як уже згадувалося, назвав підсумкові дані (за дві декади) чекістської кампанії з виявлення прихованого зерна: 700 тис. пудів. Вони були мізерні, тому що заготівельники раніше добре «попрацювали» в республіці. Але Хатаєвич і Каганович в один голос оптимістично заявляли, що обов'язково виявлять в Україні «підземне пшеничне місто». Іншими словами, вони вже діяли за сталінським сценарієм, який було реалізовано у січні 1933 р. — конфіскувати все наявне нехлібне продовольство, маскуючись хлібозаготівельною кампанією.

У світлі подальших подій заслуговує на пильну увагу зіставлення висловлювань на цьому засіданні В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи натурою не стягують і вважав це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив, що обшуки повальні, але мало-ефективні. Звідси випливає незаперечний висновок: *на час наради, тобто в третій декаді грудня, натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в цілісну репресивну акцію*. При цьому слід пам'ятати, що

<sup>201</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 295.

<sup>202</sup> Командири великого голоду. — С. 315.

саме така акція уже здійснювалася у селах, поставлених на «чорну дошку».

Члени політбюро ЦК КП(Б)У і надіслані їм на допомогу посланці з Москви ввечері 21 грудня роз'їхалися по областях. Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю. Коцюбинський провели 23 грудня настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими у виявленні прихованого зерна, як колгоспники — у приховуванні. Каганович доповнив вимогу заступника голови Держплану УСРР, сина великого українського письменника М. Коцюбинського такими зловісними тирадами: «У многих секретарей нет ясности — чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года „мамка на перегибах ушибла“. И вот боятся „перекручивания“. Украинская пословица говорит: „Крути, да не перекручивай“. А они решили „зovсім не крутить“. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов — это не перегиб. Нужно село взять в такой „штосс“, чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»<sup>203</sup>.

Цей безмежно цинічний виступ другого за значенням керівника Радянського Союзу, який дійшов до нас через те, що зберігся щоденник його відряджень в Україну і на Кубань, показує всю небезпеку комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія більшовиків стала іграшкою в руках купки карних злочинців, а разом з нею на таку іграшку перетворювалися народи створюваної більшовиками держави-комуни. Українських селян, які у 1919–1920 рр. відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років «брали у великий штосс».

**Тепер перейдемо до головного.** 1 січня 1933 р. керівники УСРР в Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)<sup>204</sup>.

Опублікований в 1990 р., цей документ не привертав уваги дослідників. Якщо розглядати його поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники збірника його не проігнорували, тому що не так багато документів йшло в столицю України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, відчули унікальність телеграми, адресованої безпосередньо селянам. Вони навіть спробували виявити причини звернення Сталіна до українського селянства з такими погрозами і зробили під зірочкою таку примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховування зерна займалися від 85 % до 90 % колгоспників».

У телеграми один сюжет — про розкрадання урожаю. Примітка доповнює сталінську телеграму даними про поширення крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх масштаби. Та ми можемо оцінити міру розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933-м роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Ми можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби вкраденого і обтяжувала виною за голод в Радянському Союзі саме українських селян. Громадяни, яких

<sup>203</sup> Командири великого голоду. — С. 323–324.

<sup>204</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.

держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, не знали, що мова йде про кілограми й навіть колоски.

Хто у кого крав? Держава в опублікованих законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; в зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма складала від чверті до третини збору<sup>205</sup>. Однак у 1930–1932 рр. держава забирала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Постанова обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком. Цим держава визнала, нарешті, власність колгоспів та одноосібників на вирощену ними продукцію, що нормалізувало економічні відносини між містом і селом.

Повертаючись до телеграми, слід зазначити, що чекісти постійно тримали Сталіна в курсі справ щодо виявлення прихованого хліба. Генсек знав, що явних або прихованих запасів хліба в розмірах, які мали значення для держави, в Україні вже не існувало. Отже, прихований зміст телеграми явно не збігався з наявним. В цей час уже готувалася постанова про перехід відносин між державою і колгоспним селом на податкову основу. В Кремлі вирішили, нарешті, реалізувати пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора, які повторювали здійснений В. Леніним у березні 1921 р. перехід від продрозкладки до продподатку. Тож навіщо було генсеку звертатися до українських селян?

Жахливий зміст сталінської телеграми розкривається механічним зіставленням її двох пунктів. Перший пункт був попередженням: здавайте хліб, інакше буде недобре. Другий пункт адресу-

вався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого, крім обшуку. Отже, *сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків*. Під час обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. Які дії Кремль передбачав у другому випадку, не повідомлялося. Зате було відомо, що з листопада 1932 р. почали практикуватися натуральні штрафи. Звідси впливав зрозумілий для всіх висновок: *тих, у кого не знайдуть хліба, треба штрафувати*.

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно вплинути на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? В листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикли, але натуральне штрафування ще не було масовим, хоча теж стало звичним. *Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в одне ціле за сигналом Сталіна якраз і було «нищівним ударом»*.

Яке продовольство хлібозаготівельники забирали у селян, коли не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановках йшлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» — картоплю. Але сталінська акція не розраховувалася на вилучення прихованого хліба, генсек знав, що хліба не було. Йшлося про вилучення всього незернового продовольства, щоб в жахливий спосіб ускладнити ситуацію у вже голодуючому селі. Тому заготівельників не обмежували наявними інструкціями про натуральне штрафування.

Ми не маємо документа, в якому керівники держави давали б розпорядження конфіскувати абсолютно все продовольство в селянських господарствах з метою створити їхнім власникам несутісні з життям умови. Такий документ із зрозумілих причин існувати не міг. Але *наявність усних інструкцій подібного змісту підтверджується узгодженістю дій місцевої адміністрації в межах всієї України*. Про це розповідали свідки Голодомору.

<sup>205</sup> Сборник законов СССР. — 1930. — № 24. — Ст. 256.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби на Полтавщині:  
*«...Я знаю тільки, що 21-го січня, чи то 21-го листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада — і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто що не є. Що знайшли — жменю пшона — забирали, що знайшли — жменю гарбузів — забирали. І в погребях — де капуста була, буряки квашені, картопля була — і там забирали все дочиста» (ЛН-08).*

Анонімний свідок чоловічої статі, 1900 р. народження, село Шишлівка (тепер під Кременчуцьким водоймищем):

*«...Молоді люди, комсомольці ходили, забирали, вибирали всі останні, які були там з продуктів харчових, із зернових, чи хлібні, навіть із печі витягали й з горшків — що ж небудь було і те забрали. У печі» (ЛН-09).*

Анонімний свідок жіночої статі, 1905 р. народження, село Лозове Харківського району:

*«...Квасолю до фунта забрали, де в кого горох, квасолю, все забрали, бо вони наложили на вас такий план до двору, а в вас нема чим, вони приходили, все забирали» (ЛН-12).*

Анонімний свідок чоловічої статі, 1903 р. народження, Зіньківський район, села не назвав:

*«...Хто недобре ховав, той пропав. Тридцять перший, в 32-му ще гірше, а в 33-му, зразу ж восени 32-го на 33-й, то вже забирали все на світі. І так робили, щоби, значить, вже загонуть у колгоспи, то лякали людей, ганяли з хат, хоч він бідний, а противився радянській власті — виганяли його з хати, а хату розбирали. А не розібрали, то дали бідному, а його вигнали з хати і прямо на сніг, і все. Викидали, викидали, викидали там щось то, а те все пропало, він вже не забрав, а його викидали з хати. Це в 33-му на початку. І то вже позабирали той хліб до кінця і почався голод...»*

**Питання:** А чи бувало таке, що брали хліб від людей, то вже видно було, що вони вмирають?

**Відповідь:** А тож спеціально голод робили в тій формі. Забирали, чи він голодний, чи він холодний, що найшли — те забирали. З горшків, у горшках там квасоля стояла або щось то забирали, все забирали, підряд, що найшли, то було все їх» (ЛН-14).

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір в Понорницькому районі на Чернігівщині:

*«Маму нашу засудили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Сестра моя 27-го року народження і ми осталися ще нібито в своїх стінах, і тому покійна бабуся вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася — по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабуся принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, пів стакану пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту шклянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: — Ага, пшоно. — І питався до решти: — Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакану. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі» (ЛН-29).*

Анонімний свідок жіночої статі, 1923 р. народження, неназване село в Дніпропетровській області:

*«...Вже як нас з хати вигнали, тож ми вийшли так, як стояли, що ми нічого не мали. Отже, ми йшли й що нам люди дадуть (щоб ніхто не бачив з активістів), то ми мали їсти. Ну то так нишком хтось там або принесе, або ми підем із дітей. Старі ніде не ходили, навіть до хати — тільки діти. Підуть там, принесуть чи муки чи щось такого — скоренько спекли чи зварили й з'їли. Ну, один був такий випадок, що принесли (чи старша сестра, чи брат, я вже не пригадую, хто приніс) буряки, картоплю, отаке, що можна борщ зварити. Ну, й ми зварили борщ. І в нас же не було вже ні посуду, нічого, то люди дали вже нам якийсь казан. Зварили той борщ, і ми ще його не встигли з'їсти — прийшли активісти. І так як ми були, в якій хаті ми не були — до нас майже щодня приходили активісти. І дивилися — що ми маємо в хаті. І часами подивляться — ну нема ніде, ні крихти! Кажуть: — Чим ви живитеся, що ви ще досі живі? І як ми той борщ зварили й всі ж чекали, бо ось зварим і зараз з'їмо! А тут активісти прийшли. Прийшли, поперекидали там усе, що там було... а тоді один подивився: — Ах, каже, пахне борщ! Тоді взяв той борщ, виніс надвір, вилив на попільнику — а той казан забрав!» (ЛН-46).*



Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині:

*«Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:*

*— Ну чим ти живеш?*

*— Нема нічого.*

*— Ну чим ти живеш?*

*— Ну та як, та живу.*

*— Чого ж ти не здох?» (SW-09).*

Теодора Сорока, по чоловікові Трипляк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині:

*«...Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже починалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду — варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір» (SW-83).*

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав:

*«...В 33-ім році перед самим Різдом в нашому селі ходили бригади на викачці хліба. Забирали все, що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро — найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То на завтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було» (SW-88).*

Марія Панченко, 1924 р. народження, село Кунівка Кобеляцького району Полтавської області:

*«Те, що вродило зібрали, віддали до держави, а людям немає нічого. Свого немає і немає. Ще присадибна ділянка була і щось там посадили: буряків, капусту, огородину, яку то зібрали, але й те прийшли, забрали» (SW-35).*

Анонімний свідок, 1903 р. народження, с. Осича Балка, Звенигородський район:

*«Одна жінка в нашій селі, вона бідна, дуже бідна жінка, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектари города, то вона там собі трошки щось посадила, того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так знайшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали на Колиму» (LH-19).*

Галина Біловус, 1927 р. народження, с. Брагинівка Петропавлівського району на Дніпропетровщині:

*«Ті, що приходили з крючками забирати, то все навіть вишукували, сіни кололи дротами, такими великими і лазили навіть на піч і в тих ляльках, що мама кидала куснички, щось там зернинки чи там якоїсь то забирали й висипали» (SW-62).*

Анонімний свідок жіночої статі, 1921 р. народження, Онуфріївський район (сучасна Кіровоградська область), села не побажала називати:

*«У нас також прийшли й шукали хліба. В нас не було нічого — було трохи муки й там щось стояло, якась крупа. То вони забрали. Мали такий великий мішок зі собою, і все разом — насіння і мука і пшениця — і все в той мішок! То вже було потім хіба ж для свиней можна давати, бо воно так було помішане. І вони все туди зсипали» (SW-97).*

Грицько Сірик, 1918 р. народження, Бабаків хутір Воронізької сільради. Тепер — Кролевецький район Сумської області.

**Відповідь:** *...Як Вороніж грабили, я був на хуторі. А хутір як грабили, десь на Водохрещення, я вже був у школі.*

**Питання:** *Де в школі?*

**Відповідь:** *У Вороніжі.*

**Питання:** *Ага!*

**Відповідь:** *Бо як я приїхав вже по (пропуск у стенограмі, мабуть: по тому — С. К.), прийшов після Водохрещення, то батько кажуть, забрали картоплю, і кобили забрали, горшки (в стенограмі — горки — С. К.) поперекидали, і капусту перекинули. Все забрали, що вони бачили (UFRC-13).*

Анонімний свідок, 1903 р. народження, село Кобеляки на Полтавщині:

**Питання:** *А коли почався голод у Вашій околиці?*

**Відповідь:** *Ой, у 33-ім році. У 33-ому році визначили таку комісію, щоб ходили і забирали все з хат. Де в кого. То навіть у горшках, у кострулях, де насіння було, то позабирали. Де квасоля, де там горох, де там насіння було з гарбузів тощо, то все позабирали. Навіть з печі хліб вибирали (UFRC—18).*

Тут наведено відповіді на головне запитання Мейсівської анкети: що конфіскували, як конфіскували? Комісія Конгресу США бажала знати, як створювалися для селян умови, несумісні з фізичним існуванням, і після вислуховування свідків зробила законічний висновок про геноцид. У мене інше завдання: зіставити наведений вище сталінський документ з відповідями свідків, щоб визначити в деталях, як здійснювався «нищівний удар». Саме через це цитати зі свідчень використовуються в даному разі не як ілюстрація, а як досить представницька вибірка: 16 з двох сотень відповідей. Щоб упевнитися в наявності прямого зв'язку між сталінською новорічною телеграмою і Голодомором, кожний читач може ознайомитися з повною сукупністю відповідей у тритомнику<sup>206</sup> на поставлене Дж. Мейсом запитання, а потім зіставити відповіді «фашистських колабораціоністів» (так називали у нас в добу В. Щербицького людей, які свідчили перед комісією Мейса) з колосальною кількістю інших спогадів, опублікованих в Україні після 1988 р.

Немало людей кажуть нам: ми не віримо, що радянська влада була здатна знищувати голодом власних громадян, покажіть документ! Ось він документ — новорічна сталінська телеграма українському селянству. Чи зможе хто-небудь інтерпретувати її зміст в інший, більш сприятливий для Сталіна спосіб?

Як ми бачимо, свідчення про конфіскацію нехлібного продовольства йшли з усіх куточків України. Власне, й голодний мор

внаслідок цієї конфіскації охопив всю Україну, за винятком розташованих в різних районах колгоспів (близько півтори тисячі), які виконали в 1932 р. хлібозаготівельний план, а також вузької прикордонної смуги на Правобережжі. Менша смертність у сільській місцевості промислових районів Донецької області пояснювалася тільки тим, що пограбовані селяни мали родичів, які працювали на шахтах і металургійних заводах, а в Поліссі — наявністю лісів та водойм, де можна було врятуватися природними дарами.

Закономірно виникає запитання про хронологічну пов'язаність сталінської телеграми з каральною конфіскацією всієї їжі. Свідки Голодомору через півстоліття здебільшого не могли назвати точну дату, хоча в деяких наведених вище свідченнях вона існує. Але ми знаємо, коли з'явилися натуральні штрафи, як вони стали використовуватися в селах, занесених на «чорну дошку». Звідси можемо зробити надійний висновок: конфіскація всієї їжі в листопаді-грудні 1932 р. здійснювалася на обмеженій території. З іншого боку, ми знаємо, що з лютого 1933 р. радянський уряд почав годувати через колгоспи і радгоспи голодуючих селян. Є сотні й тисячі архівних документів на цю тему. До 75-річчя голоду 1932—1933 рр. в СРСР архівісти Російської Федерації випустили в світ збірник таких документів, *покликаний показати власній і міжнародній громадськості, як радянська влада турбувалася про голодуючих.*

Отже, виокремлюється цілком певний період, коли здійснювалася профілактично-каральна акція — січень 1933 р.

## Блокада

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згаданого Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів:

<sup>206</sup> Дж. Мейс. Великий голод в Україні 1932—1933 років: У IV т. — К., 2008.

*«У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували» (ЛН—29).*

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, вони йшли в найближче місто, і там вмирили. Владу найбільше турбували не ті, хто помирав у містах, а ті, хто намагався покинути зону бідування, на яку перетворювалася вся Україна. Грицько Сірик розповідав інтерв'юєру з Українського дослідницького центру по голоду 1932–1933 рр. в Торонто:

**Відповідь:** *І люди з України їхали потягами — товарними, вантажними, переважно вантажними, значить чіплялися на платформу, на дах. І їхали в Росію. От у нашій районі...*

**Питання:** *Так що вони їздили через Вашу частину?*

**Відповідь:** *Так! Бо ж я Вам казав, що залізниця йшла якраз у нас поміж хутором, а коло нашої садиби яких, скажем — через Ямпіль, через Хутор Михайлівський до кордону. Але на Сузенці переважно, а на ... річці на Русі. Там затримували потяги, скидали всіх тих голодних.*

**Питання:** *Хто, значить?*

**Відповідь:** *Ну, хто? Частина війська, НКВД, і навіть активісти, бо не пускали голодних у себе в село. Звичайні люди, звичайні активісти. Не пускали. Кажуть: — Ну хто ты, хохол, едешь — то грабить? І от усі, що скидали їх, які здоровіші, значить, і згоджувалися їхати кудись на північ добровільно на каторгу, то їх позабирали туди. Який немочний, то їх зачиняли в вагони кудись на станції, і скидали там десь далі на Україні. А деколи, деякі розбігалися, розлазилися по Сіверщині (UFRC—13).*

Проф. В. П. Данилов разом з великим колективом російських та іноземних вчених підготував і видав п'ятитомний збірник архівних документів «Трагедия советской деревни». В ньому надруковано три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від влаштовано-

го ним голоду. Основний документ — директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся)<sup>207</sup>.

Цей директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічними зверненнями Сталіна до українського селянства та існуючою документацією про «натуральні штрафи» (яка доповнювалася усними інструкціями про конфіскацію всякої їжі) засвідчують намір Кремля організувати в сільській місцевості України суцільний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих генсеком заходів:

*«До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО<sup>208</sup>, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські і чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році не може бути допущене повторення минулорічної помилки»<sup>209</sup>.*

В. Балицький не випадково одержав ще в кінці 1932 р. завдання організувати низку контрреволюційних організацій. Це допомогло генсеку перекваліфікувати селянські втечі від голоду в очак компартійно-радянського апарату в антирадянську витівку. Директивний лист від 22 січня 1933 р. був логічним продовженням попередніх акцій, спрямованих на фізичне винищення мільйонів громадян України.

Цей лист започатковував блокаду. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і в'їзд в межі цього краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в

<sup>207</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

<sup>208</sup> Центральну Чорноземну область.

<sup>209</sup> Там само. — С. 635.

інші регіони і в'їзд в Україну з Північного Кавказу. Всі селяни (це слово в документі бралось в лапки), які встигли виїхати з України і Північного Кавказу, підлягали поверненню в місця їх проживання (після вилучення з їх середовища «контрреволюційного елемента»).

Керівники регіонів, до яких потрапив директивний лист, реагували оперативно. 23 січня з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаєвича і В. Чубаря, а 25 січня — постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболдаєва. Сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі села. Заборонялася видача проїзних білетів на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. Створювалися на залізничних виходах оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. Чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль ґрунтові шляхи за межами поселень<sup>210</sup>. За даними ОДПУ, які наводив М. Івницький, впродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., в Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. — засуджені, інші перебували у фільтраційних таборах<sup>211</sup>.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» його відповідальний редактор І. Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Його висновок варто навести без купюр:

«Отже, в наявності є якийсь ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації «Великого голоду». У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. — дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопа-

<sup>210</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 637.

<sup>211</sup> *Івницький Николай*. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 114.

да 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства й одночасно програма дій — «відповісти нищівним ударом»); постанова про паспортну систему від 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені<sup>212</sup>.

І. Зеленін був найбільш авторитетним, поряд з Віктором Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він називав директиву від 22 січня 1933 р. одним з небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо в цьому разі сперечатися — усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін висунув також свою версію причин влаштованого голоду, яку теж доцільно процитувати: «Виникає все-таки запитання — якими цілями при цьому керувався генсек — бажанням покарати селян за «італьянку» як спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, або за будь-яку ціну «взяти хліб» для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»<sup>213</sup>.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків зі вступної статті І. Зеленина? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій. До цього долучається також і те, що Зеленін визнав намір Сталіна викликати в селянському середовищі голод.

Під кутом зору міжнародного права питання щодо мотивів Сталіна під час нищення голодом селян (покарання за «італьянку» або бажання взяти хліб) є другорядним. Більш важить визнання Зелениним того, що заздалегідь сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селян. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не передбачає розкриття причин геноциду. Міжнародний закон вимагає

<sup>212</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 33.

<sup>213</sup> Там само. — С. 32.

іншого: доведення наміру знищення, а сам геноцид кваліфікує як «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство належить до непередбаченої Конвенцією ООН соціальної групи, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом на користь визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Значущим є поки що тільки те, що цей учений визнав намір Кремля нищити людей.

Зупинимося тепер на недоліках аналізованої позиції, залучаючи до розгляду, крім зазначеної вище публікації, й спільну статтю В. Данилова та І. Зеленіна, надруковану в 2004 р. у 5-му числі журналу «Отечественная история». Цю статтю було написано після обговорення в Москві книги великого колективу українських вчених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки», виданої Інститутом історії України НАН України до 70-ої річниці Голодомору (відп. ред. — В. Литвин). Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, російські вчені не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. Тож Данилов і Зеленін у згаданій статті висловилися щодо цього так: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як „цілеспрямований геноцид українського селянства“, на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»<sup>214</sup>.

Невдовзі після цього наших опонентів не стало. Це велика втрата для російської історичної науки і всієї світової наукової спільноти. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за розробку «суперечливих тем».

Продовжимо, однак, аналіз аргументів І. Зеленіна стосовно загальноселянської трагедії початку 1930-х рр., відтворених з буквальною точністю в їхній спільній з В. Даниловим статті в журналі

<sup>214</sup> Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004. — № 5. — С. 109.

«Отечественная история». Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. стосувався всього радянського селянства, хоч був ініційований подіями в Україні. Обіцянка відповісти на саботаж селян, які не бажали задурно працювати в громадському господарстві колгоспів, «нищівним ударом» також стосувалася всього радянського селянства. Сталін цілком відверто роз'яснив свою позицію в листі М. Шолохову від 6 травня 1933 р.: «Уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили „итальянку“ (саботажи!) и не прочь были оставить рабочих, Красную Армию — без хлеба. Тот факт, что саботажи были тихий и внешне безобидный (без крови), — этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы, по сути дела, вели „тихую“ войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»<sup>215</sup>.

Позиція Сталіна зрозуміла. Ми знаємо, як він прореагував на конкретне прохання Шолохова після повідомлення останнього про голодування на початку 1933 р. 49 тис. козаків у Вьошенському районі з наявного 50-тисячного населення. Тоді генсек написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова целиком, т. е. дать дополнительно вешенцам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, «общенародную» огласку, и мы после всех допущенных там безобразий — можем только выиграть политически. Лишних 40–50 тыс. пудов для нас значения не имеют, а для населения этих районов — имеют теперь решающее значение»<sup>216</sup>.

Ми знаємо також, як Сталін прореагував на небажання всього радянського селянства працювати в колгоспах без оплати праці. Звинувачення в саботажі призначалися для широкої публіки, щоб відвести від себе звинувачення в авантюристичній політиці «підхльостування». Селяни вели себе цілком природно, і цю прос-

<sup>215</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 720.

<sup>216</sup> Ивницкий Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків, Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 116. Курсив Й. Сталіна.

ту істину генсек уже збагнув, у всякому разі — з моменту появи постанови про запровадження натурального податку з колгоспників та одноосібників. Звинувачення селян у саботажі суперечило логіці переходу від продрозкладки до продподатку, який мусили здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін — у січні 1933 р.

Проте одночасно з відступом у січні 1933 р., який визначив автономний статус колгоспів у загальній системі директивної економіки і збереження в Радянському Союзі в урізаному вигляді ринкових відносин, Сталін завдав «нищівний удар» по УСРР і Кубані. «Нищівний удар» матеріалізувався теж у січні 1933 р. у вигляді операції з вилучення у селян (після попередньої конфіскації хліба) всього нехлібного продовольства, після чого був перенесений на українську інтелігенцію і весь склад КП(б)У. Отже, загроза завдати «нищівний удар» стосувалася всього радянського селянства (хоча була ініційована конкретною ситуацією в Україні), а реалізація цієї загрози торкнулася якраз України.

Ми можемо назвати голод 1932–1933 рр. в СРСР загальноселянською трагедією. Проте є різні форми голодування. Поміркуємо: проти кого конкретно з показовою метою був спрямований «нищівний удар»? Показовість — це головна ознака терору: знищувати одних, щоб залякати інших. Відповідь про спрямованість «нищівного удару» дає сталінська директива від 22 січня 1933 р.: проти УСРР і Кубані. Тільки 16 лютого директиву було поширено на Нижньоволзький край, звідки теж почали масово виїжджати селяни, у яких конфіскували весь хліб<sup>217</sup>.

Переліченому І. Зеленіним ланцюгу сталінських акцій бракує найважливішої ланки — новорічної телеграми Сталіна українським селянам... Це й не дивно, адже телеграма пов'язана з акцією, документально не підтвердженою, а саме — із запровадження суцільних обшуків селянських садиб з одночасною конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов

про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Проте, за свідченнями тих, кому пощастило вижити, репресії вийшли за межі, дозволені наявним на той час каральним законодавством, й перетворилися на акцію, що позбавляла селян усякого продовольства, тобто створювала для них умови, несумісні з життям.

Дмитро Корнієнко з Чернігівщини розповідав, що у них до хати прийшли з кількома торбами і по-хазяйському висипали півсклянки пшоно у торбу з пшоном. Жінка з Кіровоградщини повідомила, що до них «заготівельники» прийшли з одним мішком, куди зсипали все підряд, так що суміш можна було згодувати хіба що тільки свиням. Та в усіх випадках те, що відбирали у селян, не було потрібно ні місту, ні армії. Так само не варто приписувати Сталіну намір карати селян за «італьянку», хоча, як пізніше буде показано, каральна акція здійснювалася під гаслом «Хто не працює, той не їсть!» Генсек своїх мотивів не розкривав, але історики мусять зрозуміти, що він турбувався про збереження свого становища на владному Олімпі. Він добре розумів, що голодні селяни можуть висупити проти влади, але зовсім голодні стають безпечними.

Не слід обмежуватися твердженням, що всі сталінські конфіскаційно-каральні акції були спрямовані тільки проти українського селянства. Викачування зерна здійснювалося в усіх хлібовиробних регіонах і спричинило голод, від якого селяни намагалися рятуватися втечею до інших регіонів. Так було в Поволжі 1933 р., так було і в Україні за рік до Голодомору. Проте масова акція викачування незернового продовольства в січні 1933 р. обмежилася рамками УСРР і Кубані.

Чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження внутрішніх паспортів, яка була опублікована раніше за директиву від 22 січня 1933 р.? Безумовно, паспорти з обов'язковою пропискою для населення міст і новобудов мали на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обгрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване

<sup>217</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 644.

переміщення країною величезних мас сільського населення»<sup>218</sup>. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в УСРР і на Кубані в перші місяці 1933 р., введення паспортів аніскільки не вплинуло. Паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або місяці. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». У ній підкреслювалося, що сільські мешканці «паспортизації не підлягають»<sup>219</sup>. Оскільки жити в містах можна було тільки за наявності паспорта, жителі сіл фактично прикріплювалися до колгоспної землі.

### Причини Голодомору очима свідків

Зіставляючи документальні джерела з розповідями свідків Голодомору, ми встановили час здійснення терористичної операції чекістів, а також причетність до неї зовсім вузького кола осіб — Сталіна та кількох його підручних. Тим часом вчені, які вивчають історію комуністичного будівництва в багатонаціональній країні, дійшли висновку, що від жовтневого перевороту більшовиків і до смерті Сталіна головним методом державного управління залишався масовий терор. Звідси випливає, що корені Голодомору апіорі слід шукати у переплетенні політичних, соціальних і національних процесів, які вирували в Радянському Союзі — багатонаціональній державі, побудованій на засадах етнократизму. Залежно від завдань, які ставили керівники країни, а також від проблем, які виникали перед ними, масовий терор спрямовувався проти певних соціальних, етнічних або національних груп суспільства.

Потрібно констатувати, що природа Голодомору відрізнялася від інших форм геноциду хоча б внаслідок неможливості укласти більшовицький експеримент в рамки історії людства, яка розвивалася природним шляхом. Не підлягає сумніву, що це був різновид

масового терору, а не етнічної чистки. Говорячи про Голодомор, можна користуватися неологізмом, запропонованим Робетром Конквестом — терор голодом.

Ці висновки не оспорюються серйозними вченими, якщо вони залишаються на науковій платформі. Однак історія дослідження Голодомору від початку стала ареною боротьби, в основі якої перебувають ідеологічні і національні інтереси. Не заглиблюючись в цю проблему, подивимося, як уявляли собі причини Голодомору ті, хто свідчив перед комісією Конгресу США. Треба віддати належне організації опитування: учасники Гарвардського проекту мали давню сформовані судження про «імперію зла», як охрестив Р. Рейган Радянський Союз, але не нав'язували свої переконання свідкам. Вони прагнули одержати неспотворений результат.

Опитування виявило різні судження щодо причин Голодомору. На них, як не дивно, мало відбилися роки перебування свідків у Північній Америці. Це пояснюється, мабуть, їхнім похилим віком, який заважав інтеграції в американське суспільство. Досить вказати, що тільки окремі з них спілкувалися англійською мовою. В три-томнику свідчень панувала українська мова. Він навіть може бути використаний як джерело діалектологічного дослідження. Свідки походили з різних районів України, і їхня жива мова з абсолютною точністю відтворювалася на папері. Судження свідків про причини Голодомору істотно різнилися. Одні з них висували на передній план причини національного, інші — соціального характеру. Розглянемо таку підбірку суджень:

*...То все було штучно, щоб знищити людей українських (Марія Се-нишин, 1925 р. народження, Коростенський район на Житомирщині, ЛН-01).*

*...Тепер кажуть, що вони не хотіли йти в колгоспи, то за те голод зробили. Ні, вони (селяни — С. К.) вже були в колгоспі, вони (влада — С. К.) мучили, вони мусили їх вимучити, бо то українець, він хотів свою державу, він хотів вільно жити, він хотів, щоб його ніхто не чіпав, то українці хотіли цього (Анонімний свідок жіночої статі, 1905 р. народження, з Дніпропетровська, ЛН-12).*

<sup>218</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 32.

<sup>219</sup> Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 632.

...Ті твердження, що людей було загнано в колгосп, що для того зробився голод, для того щоб людей загнати до колгоспу, то не відповідає факту, правді. Отже, то було спеціально зроблено владою, лише щоб покарати українську націю, а навіть знищити її до тла. Можливо це за те, що в свій час українці спротивлялися радянській владі (Костянтин Степовий, рік народження не зазначений, з Полтавщини, села не назвав, ЛН-16).

...Їхня мета була просто зруйнувати Україну й вирішити, що нема України. О, це їхня мета тільки була. Видушити, щоб всі вимерли, всіх людей, Україну. А Україна така — вона кріпко стояла і тепер стоїть. Вони били їх, а вони вставали і не покорялися (Анонімний свідок жіночої статі, 1906 року народження, село Гоголів під Києвом, ЛН-21).

**Питання:** Чи Ви думаєте, що голод був проти заможних селян чи проти українців як нарід?

**Відповідь:** Я думаю, що й так й так. То все приймалося до уваги. Бо спочатку вони об'явили ворогів заможних селян. Пізніше вони об'явили ворогів тих, що були незаможні селяни. Тих заможних селян вони називали — куркулі. Тих незаможних вони називали — підкуркулі. Тих незаможних вони називали — підкуркульник. А тоді вже й за бідних взялися. Так що то була тільки система. Спочатку заможних, а тоді менше, а тоді менше. Я думаю, їхня остання ціль була проти України, зламати спротив, зробити рабами, щоб можна було мати, що хочеш з України й скільки хочеш. Я думаю, що то було для того зроблено, щоб справді поставити Україну на коліна (Семен Овечко, 1925 р. народження, село Володимирівка Мелітопольського району, SW-59).

...Вони навмисне то зробили — вони хотіли цю націю цілком знищити. То все. То було винищення людей. Не то що там, а щоб їх не було зовсім. Бо, бачите, вони без України не можуть жити, бо наша країна — це є багата земля. Там усе росте. Там усе є. То є чорнозем. Навіть німці, Ви знаєте, що брали такі траски-и й возили до вагонів і везли в Німеччину землю нашу чорну. Правду Вам кажу. І Росія не могла без нас жити, бо вона є бідна, то вона не хотіла нас пусти. І то

вона на те робила, щоб тільки зігнати цих людей, винищити, а своїх населити. То навмисно все робилося (Ольга Йосипенко, 1918 р. народження, село Гапонівка на Полтавщині, SW-72).

...На Україні це було зроблено спеціально штучний голод, для того, щоб винищити українців, зрусифікувати, як до сьогоднішнього дня йде русифікація України, до сьогоднішнього дня! (Анонімний свідок чоловічої статі, 1909 р. народження, Іллінці на Вінниччині, SW-76).

У наведеній підбірці панує мотив етнічної чистки, але переважно у специфічному вигляді. Етнічна чистка, як правило поєднує дві нації: ту, що зникає під час геноциду або етноциду, і ту, що здобуває вигоду від її зникнення. Але свідки, за одним винятком, не палали ненавистю до росіян і в організації голоду звинувачували тільки владу. Влада в Радянському Союзі, як вони розуміли, не залежала від волі людей будь-якого етнічного походження.

В українських діаспорах Америки чисельно переважали вихідці із західного регіону, які не пережили Голодомору. Вони прийняли концепцію терору голодом, яку розробляли в своїх публікаціях Р. Конквест і Дж. Мейс, але дивилися на Голодомор очима тих свідків, які вважали його етнічною чисткою. Та етнічну чистку вони розуміли традиційно — як насильство пануючої нації над пригнобленою. Після 1991 р. таке розуміння Голодомору перейшло в Україну не без допомоги тих політиків, починаючи з Л. Кравчука, які бажали якомога далі відійти від Росії. Так народилося українсько-російське протистояння у проблемі Голодомору.

Лише один свідок заявив, що українці постраждали внаслідок того, що бажали жити вільно і утвердити свою державу. До такого судження наближався й висновок С. Овечка. Він вважав, що метою Голодомору був злам спротиву українців, які не бажали бути рабами у будованій більшовиками державі-комуні.

В сучасній Україні причинно-наслідковим зв'язком між українським Голодомором та голодом початку 30-х рр. у СРСР і комуністичним будівництвом не надається належної уваги. Політичні сили, які спираються на Росію, не вбачають регіональної відмінності у загальносоюзному голоді і стараються взагалі не зачіпати цю враз-



ливу для союзників-комуністів тему. Політичні сили прозахідного спрямування проходять повз соціально-політичні аспекти Голодомору, щоб уникнути небезпеки його трактування як соціоциду. Як і їхні суперники, вони керуються прагматичними цілями, в даному разі — бажанням уникнути ускладнень під час визначення Голодомору геноцидом. Тому цікаво придивитися до аргументів політично незаангажованих свідків Голодомору. Розглянемо таку підбірку суджень:

*...Це був голод політичний для знищення передового клясу українського населення, яке було 70 % проти комунізму, бо хотіли жити без комунізму. І комунізм як влада був зроблений не українським населенням, не українським народом взагалі, чи російським. Комунізм був збудований зараз в Радянському Союзі силами, які були запуснені в ту російську імперію з усіх кінців країн світу. Це є причина. І сьогодні, живучи в Америці, ми тратимо мільйони доларів з тим, що колись помагали зробити те. То в нас по-українському кажуть: — Вашим салом і по вашій шкірі. Я вірю, що Бог спас мене, ніхто не спас мене, Бог спас. Тут було спрямовання знищити український нарід, і то було зроблено навмисне комуністами в той час, як при владі українців комуністів було в Києві, й і то не всі були, дуже малий процент — 26 %. Більше, решта були не українці, так само як і при Сталіну було в Москві, не всі росіяни там були при Сталіну (Іван Касіяненко, 1924 р. народження, село Ковалівка Гребінківського району на Київщині, SW-61).*

*...Українське селянство, нарід спротивився колективізації, був найбільше противником комуністичної системи взагалі, український нарід. А тим більше, що був спротивився, проти, пасивно робив спротив колективізації. І політично українці були завжди проти комунізму й економічно такий пасивний спротив робили. І Сталін побачив що нема, що нема, як кажуть з цими українцями, як їх зломити. То їх зломити голодом (Анатолій Рожнятовський, 1924 р. народження, хутір Волосіння в Макарівському районі, Київська область, SW-78).*

*...Я думаю, що тільки причиною в тому що наші спротив робили комуністичній системі. Бо так, як я Вам розказую, що і в нас, ось, розумієте, вони хотіли цю систему запровадити. Люд противився стра-*

*шенно, бо наш нарід не привикший до колективної такої праці. Це є індивідуалісти, господарі. Ну, а в цьому було те, що раз ви противитися, значить, ви є буржуазія, ви хочете буржуазної системи, а це є противне радянській системі. І разом вони вбили, як кажуть, два зайці: хлібороба позбавляли власності, запровадили систему — й разом нагадували йому й буржуазного націоналіста (Григорій Самійленко, 1915 р. народження, село Тулиголови Кролевецького району на Сумщині, SW-74).*

Ми бачимо, що деякі свідки визнавали самодостатність соціально-політичних аспектів голодомору, але все-таки не відділяли їх від національних. Їх не дивувало, що Кремль обрав для упокорення українців найбільш жахливу форму терору — терор голодом. Вони були переконані в тому, що радянська влада не справилася б іншими засобами з волелюбним українським народом:

*...Коли чоловік голодний, він втратив всі чуття. Не тільки національні, гуманітарні чуття. Ти йдеш, переступаєш через труп і абсолютно в тебе голови немає, що той чоловік умирає! Він ще дихає, а в тебе ніякого чуття немає. То що Ви хочете про національне тоді говорити? (Олександр Гончаренко, 1913 р. народження, м. Сміла, LH-38).*

*...Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли — як був Петлюра і так далше — хотіли відділитися від Росії (Анонімний свідок, 1922 р. народження, Ставище Київської області, SW-34).*

*...Вони вже винищили спротив, вже не було кому противитися, вже воля людей була зломлена тим голодом, вони не могли вже ті люди, що лишилися. Вони вже були згідні на все (Валентина Законів, 1924 р. народження, Київ, SW-57).*

Отже, деякі селяни розуміли, що терор голодом був превентивним ударом, який мав попередити повстання проти влади.

Про голод було заборонено говорити. Проте тим, хто голодував, треба було щось сказати. Практично одразу після здійснення січневої акції в країні розгорнулася пропагандистська кампанія, справжній зміст якої позначається двома словами: виховання вбивством. Пропагандисти подавали породжений діями влади голод як

важку продовольчу ситуацію, спричинену небажанням селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспах. Виступаючи в лютому 1933 р. на з'їзді колгоспників-ударників, нарком землеробства СРСР Я. Яковлев звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі.» «Шкода урядові» полягала в невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»<sup>220</sup>.

Секретарі ЦК КП(б)У в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. 3 березня 1933 р. М. Хатаєвич писав: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель»<sup>221</sup>. Більш песимістичним був С. Косіор, який 15 березня написав Сталіну: «Те, що голодування не навчило ще дужче багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»<sup>222</sup>.

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов відвідав на початку 1933 р. ряд районів Київщини. Він побачив там, як писав у звіті, «звірино-голодних людей, у яких немає іншого бажання, окрім єдиного — будь-що і за яку ціну з'їсти». Проте висновок з поїздки нарком зробив у найбільш цинічній формі: «Зростає свідомість людей, і зокрема, голодуючих, і злість проти ледарів і злодіїв. Сумлінні колгоспники — за смерть від голоду ледарів і злодіїв»<sup>223</sup>.

Подібні висловлювання не друкувалися у широкій пресі. Врешті-решт, не визнавався сам факт голоду в СРСР. Проте давнє гасло комуністів «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквального значення. Зламавши в жадливий спосіб пасивний опір українських селян, держава почала годувати їх через колгоспи і радгоспи. Однак годувала тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати на сівбі. Мільйони селян, у яких держава конфіскувала за невиконання хлібозаготівельного плану все їстівне, не дожили до врожаю 1933 р.

<sup>220</sup> Правда, 1933, 19 лютого.

<sup>221</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 403.

<sup>222</sup> Там само. — С. 443.

<sup>223</sup> *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ. 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. — К., 1995. — С. 102.

## ПІСЛЯМОВА

Голод 1932–1933 років в Україні був визнаний геноцидом в кінці 80-х років Р. Конквестом і Дж. Мейсом на підставі свідчень людей, які пережили цю трагедію. Більшість професійних радянологів не погодилася з таким висновком. Посилаючись на висловлену 27 листопада 1932 р. обіцянку Сталіна завдати нищівного удару по українських колгоспниках, які не виконували плану хлібозаготівель, видатний англійський фахівець в галузі економічної історії СРСР Алек Ноув занотував незгоду таким чином: «Це скоріше „нищівний удар“ по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян»<sup>224</sup>.

Думку Ноува поділяли ті фахівці повоєнного часу, для яких Радянський Союз був монолітною державою. Виходячи з постулатів класової боротьби, покладених в основу побудови СРСР, радянологи не могли собі уявити, щоб Кремль організовував переслідування власних громадян за іншою, ніж соціальна, ознакою. Триразове вторгнення військ радянської Росії в УНР вони тлумачили виключно в категоріях громадянської війни.

Формула А. Ноува, яка стала класичною, показувала, що радянологи підходили до розгляду питання про геноцид в Україні з уявленнями про геноцид, сформованими гітлерівською політикою нищення євреїв. Однак безглуздо звинувачувати Кремль у винищенні українців тільки через те, що вони були українцями. Так само безглуздо звинувачувати сталінську команду в Кремлі у нищенні селян тільки через те, що вони були селянами. Отже, формула Ноува не працює. Причини геноциду в СРСР можна пояснити тільки конкретними обставинами місця й часу.

Здавалося б, після відкриття доступу до архівів Кремля дискусії про природу Голодомору будуть швидко розв'язані. Однак 20 років архівних пошуків не дали потрібного результату. Вчені пересвідчилися тільки в тому, що навіть у найпотаємнішому листуванні Сталін спілкувався з найближчими підручними езопівською мовою. В архівах дослідники знайшли інше: жакливі результати злочинних дій кремлівської команди.

Найбільш ґрунтовним після книги Р. Конквеста, яка побачила світ у 1986 р., є дослідження голоду 1932–1933 рр. в СРСР, здійснене лідером бірмінгемської школи радянологів Робертом Девісом і його учнем, австралійським професором Стефеном Віткрофтом. На відміну від книги Конквеста, це дослідження базується на радянських архівах. Автори книги, яка була опублікована в 2004 р., вказали на те, що рівень смертності в Україні безперервно зростав з листопада 1932 р. до червня 1933 р., коли він перевищив нормальний в 13 разів. Вони зазначили, що голодом були уражені всі області України, але найбільше постраждали Київська і Харківська. Причини меншої смертності в північних районах УСРР пояснювалися тим, що там можна було знайти в більших кількостях незернове продовольство (where food other than grain was available in greater quantities)<sup>225</sup>. Таке пояснення найпереконливіше свідчило про те, що Девіс і Віткрофт не побачили якісної відмінності між голодом у багатьох регіонах СРСР, викликаним конфіскацією зерна, і Голодомором в УСРР та на Кубані, викликаним конфіскацією всіх продовольчих запасів.

Автори цієї книги заявили, що вони привернули на свій бік навіть Р. Конквеста, який відмовився від твердження про Голодомор як геноцид. Судячи з усього, Конквест після ознайомлення ще в рукопису з їхнім дослідженням не зміг зрозуміти, чому в першій половині 1933 р. УСРР і Кубань одержали переважну частку продовольчої допомоги, наданої Кремлем голодуючим регіонам СРСР.

<sup>224</sup> Nove Alec. *An Economic History of the U.S.S.R.* Penguin Books, 1989. — P. 170.

<sup>225</sup> Davies R. W., Wheatcroft Stephen. *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933.* — Palgrave Macmillan, 2004. — P. 410.

Він не розумів, як можна укласти в єдине ціле одночасне нищення людей голодом і рятування їх від голоду.

Не хотів би, щоб у читачів склалося уявлення про зміни в позиції Р. Конквеста щодо Голодомору в Україні тільки на підставі інформації з книги Р. Девіса і С. Віткрофта. У червні 2006 р. в Стенфордському університеті (США) відбулася зустріч Конквеста з українською делегацією. На пряме запитання, чи не змінив він висловлену в книзі «Жнива скорботи» думку про голод 1932–1933 років в Україні як геноцид, вчений відповів так: «Краще використовувати термін „Голодомор“, тому що селяни помирали внаслідок соціально-економічних причин, а не внаслідок стихійного лиха»<sup>226</sup>.

Р. Девіс і Р. Конквест є найавторитетнішими у західному світі фахівцями з історії СРСР. Буде непросто переконати міжнародну громадськість в обґрунтованості вердикту Верховної Ради України про Голодомор як геноцид. Однак за всіх умов потребує пояснень сам факт смертності в українських селах, яка не в 13, як засвідчено радянською демографічною статистикою, а щонайменше в три десятки разів (як встановлено реконструкцією цієї статистики) перевищувала нормальну. Якщо наведена в цій книзі система доказів не переконає наших опонентів, хай вони спробують дати інше пояснення цьому жахливому факту. У науковому обороті вже знаходиться величезний фактичний матеріал про Голодомор, який є надійним фундаментом для дискусій.

Наведені в цій книзі докази підтверджують сталінський намір створити для громадян України життєві умови, розраховані на їх часткове знищення. Внаслідок цього Голодомор в Україні підпадає під юридичні визначення Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього».

Чому у Сталіна виник такий намір, якими мотивами він керувався? Питання про мотиви не є важливим для Конвенції ООН, але воно поєднує в єдине ціле систему доказів. У цій книзі обґрунтовуються дві сюжетні лінії, що пов'язані з мотивами злочину — «виховання вбивством» і прагнення ліквідувати конфіскацією продо-

вольства повстанський потенціал голодуючого українського села. Якій з них надати перевагу?

Існує об'єктивна логіка розвитку подій. Керуючись нею, читачі можуть зробити власні висновки. А в післямові варто підкреслити, що «виховання вбивством», яке поєднувало в собі одночасне нищення селян голодом і рятування їх від голоду, слугувало, головним чином, пропагандистським прикриттям терористичної акції. Легенда виглядала так: не тримаючи зла на несвідомих селян, які під впливом антирадянської пропаганди поставили своїм саботажем під загрозу не тільки постачання хлібом робітничого класу і армії, а й власне продовольче становище, держава знаходила ресурси, щоб рятувати їх. Врятовані селяни мусили після цього сумлінно працювати в колгоспах.

Мета терористичної акції полягала в іншому. Маючи певні запаси продовольства, селяни стали вкрай небезпечні для влади, яка третій рік підряд реквізувала у них практично весь урожай зернових. Навпаки, позбавлені не тільки хліба, а й нехлібних запасів, вони потрапляли у цілковиту залежність від держави, яка охоче погоджувалася годувати сумлінно працюючих в колгоспі. Отже, вже голодуючих селян треба було налякати перспективою абсолютного голоду. Щоб ця перспектива переконливо проявилася, певний відсоток сільського населення мусив загинути. Терор голодом, як будь-який інший терор, спрямовувався на показове винищення великої кількості людей, щоб залякати всіх інших. Він відрізнявся від розкуркулення тільки технологічною неможливістю визначити наперед відсоток людей, які мусили стати жертвами.

Спроби українських націоналістів переконати світову громадськість в тому, що Голодомор був доказом наявних в СРСР переслідувань за етнічною ознакою, дали зворотний результат. У побудованому на етнократичних засадах Радянському Союзу українці займали друге місце після росіян, тобто перебували на привілейованому становищі. Заштовхування проблеми Голодомору в етнічну площину не наближає, а віддаляє нас від формулювань Конвенції ООН про геноцид. Обґрунтовуючи цю помилкову тезу, ми не знайдемо доказів. І, навпаки, для її спростування в радянській дійсності можна знайти безліч переконливих фактів.

<sup>226</sup> День (Київ), 2006, 17 червня.

Заштовхування проблеми Голодомору як геноциду в етнічну площину небезпечно ще й тим, що протиставляє українців росіянам — як нашим власним, так і громадянам РФ. Замість жменьки злочинців у Кремлі відповідальною за Голодомор стає Москва, тобто Росія.

Кого ж насправді нищив Сталін? Дж. Мейс першим з науковців заявив, що сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або певного роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою загибель, відродившись у вигляді радянської держави. Цю тезу Мейс сформулював задовго до того, як став виконавчим директором комісії Конгресу США з українського голоду. На міжнародній конференції з Голокосту в Тель-Авіві у 1982 р. 30-річний вчений визначив мету цього різновиду сталінського терору короткою формулою: знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм<sup>227</sup>. Ця сама формула нищення голодом української спільноти як національної, а не етнічної (to destroy them as political factor and as a social organism), міститься і в доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка мала місце в Монреалі (Канада) у 1983 р.<sup>228</sup>

При належному обґрунтуванні це положення цілком вписується в параметри Конвенції ООН. Конвенція не випадково використовує два споріднених, але різних визначення: етнічні і національні спільноти.

Наведений в цій книзі доказовий матеріал засвідчує, що Голодомор був конкретною подією, а не генеральною лінією керівників партії. Тлумачення причин застосованого проти України терору голодом слід шукати на перетині соціально-економічної і національної політики Кремля, наслідки якої стали очевидними на початку 30-х років. Якщо цю постановку питання конкретизувати, то можна сказати так:

— голод 1932–1933 рр. в СРСР став наслідком авантюристичної соціально-економічної політики «підхльостування»;

— Голодомор 1932–1933 рр. в Україні став наслідком терору голодом, застосованого з метою утримати в Радянському Союзі розташовану на кордоні з Європою національну республіку.

Термін «підхльостування» винайшов сам Сталін, характеризуючи ним політику, яка тривала впродовж першої п'ятирічки<sup>229</sup>. У місті «підхльостування» відбувалося шляхом встановлення неможливо високих темпів промислового зростання з репресуванням тих, хто опинявся в задніх лавах. У селі «підхльостування» здійснювалося у вигляді вилучення максимальної частки вирощеного врожаю. Хлібозаготівлі припинялися лише навесні кожного наступного року, і тоді держава приходила на допомогу селянам з широко розрекламованими насінневими і продовольчими позичками. «Генеральна лінія на соціалістичну індустріалізацію» супроводжувалася зростаючою кількістю смертних випадків від голоду серед селян, а також серед міських жителів, яким знижували норми видачі хліба по картках або взагалі позбавляли їх централізованого постачання. Такі дії можуть кваліфікуватися як соціоцид, але не підпадають під Конвенцію ООН про геноцид, яка приймалася в сталінські часи з активною участю радянських представників.

Сільський варіант політики «підхльостування» використовувався впродовж трьох років (1930–1932), і до нього звикли, як звикають до всього, що довго триває. В січні 1933 р. Сталін змушений був під впливом кризи відмовитися від такої політики. На селі ця відмова ознаменувалася переходом від безрозмірних заготівель до фіксованих державних закупок зерна на податковій основі. Це означало, що держава визнала право власності колгоспів і колгоспників на вирощений урожай. Новий закон змінював відносини між містом і селом так само радикально, як закон про продподаток у березні 1921 р.

Одночасно з відмовою від продрозкладки, тобто в січні 1933 р., Сталін здійснив терористичну акцію у вигляді конфіскації всього продовольства в сільській місцевості України. Конфіскація здійснювалася в рамках хлібозаготівельної кампанії і під прикрит-

<sup>227</sup> Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 198.

<sup>228</sup> Famine in Ukraine 1932–1933. — Edmonton, 1986. — P. 12.

<sup>229</sup> Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.

тям хлібозаготівель. Майже одночасно, як і в попередні роки, на село почала надходити державна продовольча допомога.

В своїй книзі про голод 1932–1933 рр. Р. Девіс і С. Віткрофт не знайшли місця для висвітлення не відображеної в документах конфіскації незернового продовольства. Натомість вони перелічили 35 постанов ЦК ВКП(б) і РНК СРСР в період між 7 лютого і 20 липня 1933 р., якими надавалася продовольча допомога голодуючим регіонам країни (загальний обсяг допомоги — 320 тис. тонн зерна, з них для УСРР і Кубані — 265 тис. тонн)<sup>230</sup>. Не дивно, що замість терору голодом в Україні і на Кубані вони побачили тільки голод, викликаний соціально-економічними причинами.

Конфіскація незернового продовольства вибірково, але в досить широких масштабах здійснювалася в українських і кубанських селах, поставлених у листопаді-грудні 1932 р. на «чорну дошку». Ця форма репресії нерідко застосовувалася і в інших округах Північного Кавказу, а також в Республіці Німців Поволжя. У січні 1933 р., як можна зрозуміти зі свідчень свідків Голодомору, вона відбулася в масштабах всієї України. Тільки цим пояснюються потворно високі показники смертності в українських селах.

Соціально-економічна криза була наслідком політики «підхльостування» і спостерігалася в усій країні. Чому ж Кремль застосував в Україні з метою виходу з кризи не тільки економічні заходи (різке скорочення темпів капітального будівництва у промисловості, скасування продрозкладки у сільському господарстві), а й терор голодом? У книзі це пояснюється побоюванням Сталіна «втратити Україну», яке зафіксоване документально. Генсек боявся того, що внаслідок загострення соціально-економічної кризи в Україні спалахнуть селянські заворушення ще більшого масштабу, ніж на початку 1930 р. Він боявся й того, що українізована компартійно-радянська номенклатура скористається новим соціальним вибухом, щоб скинути з себе ярмо кремлівської диктатури.

У книзі приділено достатню увагу наслідкам десятирічної (з 1923 р.) політики коренізації в УСРР і на Кубані. Здійснювана з

метою укорінення радянської влади в національних республіках і районах, ця політика супроводжувалася вкрай небажаними для влади побічними наслідками — національним відродженням. Національне відродження в УСРР і на українізованій Кубані було для Кремля особливо небезпечним.

Спрямованість сталінського терору на українське село спричинила полеміку щодо визначення характеру Голодомору: геноцид чи соціоцид? Однак паралельно з Голодомором розпочався терор проти КП(б)У, що розтягнувся на шість років і переполовинив її кількісний склад. Сталінський терор був різноспрямованим, але Україна завжди перебувала в його епіцентрі. Репресії 30-х років затопили в крові національне відродження 20-х років.

Українські націоналісти нерідко обтяжують виною за Голодомор та інші репресії головну республіку Радянського Союзу — Росію. Але народ не може нести відповідальність за неконтрольований ним політичний режим. Ленінсько-сталінський тоталітарний режим створював «державу-комуну» засобами терору, від якого страждали більшою або меншою мірою всі народи СРСР. Масовий терор був одночасно і основним важелем комуністичного будівництва, і єдиною можливим способом виживання політичного режиму. Мабуть, одним з перших ще у 1942 р. цю закономірність сформулював американський професор Й. Шумпетер: «Справді страшна річ у сталінському режимі — не те, що він заподіяв мільйонам жертв, а факт, що він мусив це заподіяти, якщо хотів вижити»<sup>231</sup>.

Давно вже немає тих політиків, які кинули Україну у вир жахливих репресій. Від 1991 р. не існує держави, вищі політичні інститути якої відповідальні за Голодомор. Ми чекаємо від міжнародної громадськості визнання цього злочину геноцидом. Передусім чекаємо цього від керівництва Російської Федерації, мільйони громадян якої теж стали жертвами сталінських репресій.

<sup>230</sup> Davies R. W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. — P. 481–484.

<sup>231</sup> Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995. — С. 448.

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**  
Алексеев М. 68
- Б**  
Бабьонишев О. (Максудов) 33, 94  
Балицький В. 31, 160, 177–179, 193, 195, 199, 211  
Баллоні Н. 62  
Барнс Р. 30  
Берлусконі С. 62  
Берчелл Ф. 30  
Білецький М. 103–104  
Біловус Г. 207  
Бредлі Б. 33–35  
Булгаков М. 180  
Бур'ян Л. 6, 28  
Бухарін М. 80, 101, 126, 139–141, 165
- В**  
Вилцан М. 61  
Винницька І. 111  
Віола Л. 61, 148
- Віткрофт С. 60, 227–228, 232  
Ворошилов К. 147, 162
- Г**  
Гамарник Я. 187  
Герец Л. 36, 111–112, 155–156, 175, 197  
Гітлер А. 27, 100  
Гончар О. 113–114  
Гончаренко О. 223  
Горбачов М. 41, 65, 101, 107  
Граденіго С. 27  
Граціозі А. 10, 12, 27  
Гриневич Л. 15, 149  
Гулевський М. 85  
Гутник Й. 165
- Д**  
Данилов В. 41, 56, 60, 210, 213–214  
Девіс Р. 60, 150, 227–228, 232  
Денікін А. 74, 128  
Джонс Г. 30  
Джордж Л. 30

- Дзержинський Ф. 113, 134  
Драч І. 54  
Дюранті У. 30
- Е**  
Ейсмонт М. 167  
Ерріо Е. 31–32
- Є**  
Євдокимов 31  
Ельцин Б. 103  
Єнуکیدзе А. 217
- Ж**  
Желобецька П. 155, 197
- З**  
Законів В. 223  
Зеленін І. 55–56, 212–214, 216–217  
Зімон Г. 12, 62, 96
- І**  
Івашко В. 46  
Івницький М. 55, 61–62, 212
- Й**  
Йосипенко О. 221
- К**  
Каганович Л. 29–31, 90–91, 95–96, 112, 153, 155–156, 159–164, 167–168, 171, 174, 177, 179, 183, 187–189, 191–194, 198–200
- Калінін М. 80, 147, 149  
Калманович М. 171  
Капелюшний Л. 54  
Капуста Ф. 203  
Касіяненко І. 222  
Кентій А. 45  
Кіров С. 113  
Коваленко Л. 44, 54  
Коваленко Ф. 175  
Ковальов С. 54  
Комарова І. 45  
Кондрашин В. 55, 61–62, 92, 94  
Конквест Р. 12, 35, 59, 92, 108–110, 219, 221, 226–228  
Кордан Б. 27  
Корнієнко Д. 205, 209, 217  
Косарев О. 187  
Косіор С. 91, 95, 144, 152–153, 159, 165–166, 174–175, 198–199, 202, 224  
Костирко М. 122  
Котов М. 192  
Коц М. 28  
Коцюбинський М. 200  
Коцюбинський Ю. 200  
Кравченко Б. 33  
Кравчук Л. 51, 54, 221  
Кузнецов 165  
Кульчицький С. 43  
Куропась М. 34  
Кучинський В. 11
- Л**  
Лао Цзи 92  
Лемкін Р. 12  
Ленін В. 19, 65–66, 69–75, 77–81, 95, 97, 99, 117–118, 124–129,

131–138, 140–142, 157, 159, 169,  
170, 196, 202, 216

Лисяк-Рудницький І. 97, 161

Литвин В. 214

Лозицький В. 45

Лук'яненко Л. 17–18

Луцюк Л. 27

Любченко П. 86, 146, 150

## М

Маггерідж М. 29

Максудов — див. Бабьо-  
нишев О. 33, 94

Малінкович В. 100–104

Маннінг Р. 61

Мануїльський Д. 143

Маняк В. 43–44, 54

Маркс К. 124–125

Мартін Т. 184

Махно Н. 170

Мейс Дж. 6, 14, 22, 25, 33, 35–36,  
42, 43, 46–48, 51–52, 59, 109–113,  
208, 221, 226, 230

Мерль Ш. 92, 94

Микола II 68

Михайличенко Г. 44

Мікоян А. 147, 187, 192

Молотов В. 8, 29, 31, 44–45, 84,  
90, 147, 153, 155–156, 168, 171,  
174, 176, 193, 215

Мороз Г. 206

Мотика В. 28

Мошков Ю. 61

Мусієнко О. 42

Мусоліні Б. 27

## Н

Нечаєв Ф. 85

Ніколаєнко 165

Ноув А. 226

## О

О'Нілл 34

Овечко С. 220–221

Одинцов О. 224

Олійник Б. 42

Ольшанівський І. 33

Орджонікідзе Г. 162

Осколков Є. 55, 61

## П

Пайпс Р. 63, 121

Палмер Р. 34, 36

Панченко М. 206

Персі Ч. 34

Петлюра С. 134, 223

Петровський Г. 86, 98, 113, 146,  
154–155

Пиріг Р. 45, 52

Пілсудський Ю. 91, 134, 159

Понс С. 10

Постишев П. 90, 193, 196, 198–199

Пріцак О. 32, 108–109

Проді Р. 62

Пьянчола Н. 183

## Р

Раковський Х. 95, 134, 143

Реденс С. 91, 159, 166, 177

Рейган Р. 34–35, 219

Риков О. 139, 147, 165

Рікун І. 6, 28

Рожнятовський А. 197, 222

Рот Д. 34

Рудзутак Я. 153, 202

Рузвельт Ф. 27

## С

Самійленко Г. 151, 223

Сандберг Дж. 15

Саркісов С. 171

Семенко Ю. 32

Сенишин М. 123, 156, 219

Сербин Р. 33

Симоненко П. 18

Сирцов 147

Сірик Г. 207, 210

Скрипник М. 96, 98, 183–184, 189

Смирнов О. 167, 194

Смолій В. 56

Солженіцин О. 108

Соловйова А. 45

Сонипул О. 206

Сорока (Трипляк) Т. 206

Сталін Й. 6, 8, 11, 17, 19–20,  
24–25, 27, 29–32, 36–37, 39–40,  
42, 45, 47, 49–51, 53, 60–61,  
65–67, 75–77, 80, 81, 83–84,  
86–88, 90–92, 94–101, 103,  
106–107, 112, 119–120, 129–130,  
139–141, 143–148, 152–153,  
155–164, 165, 167–173, 175, 177,  
179, 184, 186–187, 189, 191–195,  
198, 200–203, 208, 210–211,  
213–218, 222, 224–228, 230–232

Степанищев 85

Степовий К. 220

## Т

Теліга О. 52

Терехов Р. 196

Ткаченко Г. 165

Толмачов В. 167

Тольц М. 41

Томський М. 139, 165

Троцький Л. 71, 79

## Ф

Фаббрі Ф. 62

Флоріо Дж. 33

## Х

Хатаєвич М. 158, 177, 198–199,  
201, 212, 224

Хвиля А. 184

Хлевнюк О. 11, 112

Хрушов М. 26–27, 51, 106, 119

## Ц

Царинник М. 27

## Ч

Чернов М. 187

Черномірдин В. 58

Чубар В. 155, 159, 198–199, 212

Чубар'ян О. 56

Чуковська Л. 20



**Ш**

Шаталіна Є. 44  
Шеболдаєв Б. 212  
Шервуд Е. 31  
Шкірятов М. 187, 192  
Шолохов М. 215  
Шпорлюк Р. 109  
Шумпетер Й. 233  
Шумук В. 176

**Щ**

Щедрин 165  
Щербак Ю. 43  
Щербицький В. 18, 33, 41–42, 46,  
107, 208

**Ю**

Юркін 147  
Ющенко В. 23, 36, 102

**Я**

Ягода Г. 31, 187  
Яковлев О. 41, 48  
Яковлев Я. 84, 143, 147, 224  
Янчук О. 51  
Яцик П. 111

**Кульчицький, С. В.**

**К90** Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів,  
очима свідків / С. В. Кульчицький. — К.: Наш час, 2008. — 239 с.

**ISBN 978-966-1530-19-4**

Книга складається з двох розділів. У першому Голодомор 1932–1933 рр. висвітлено на основі документів, а в другому — головним чином через розповіді людей, які пережили його. Несхожі між собою види джерел подають картини Голодомору, що збігаються навіть у деталях. Обидві картини відповідають формулюванням Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р.

**ББК 63.3(4УКР)615**

*Науково-популярне видання*

**Кульчицький Станіслав Владиславович**

**ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ  
ЯК ГЕНОЦИД:  
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ, ОЧИМА СВДІКІВ**

*Відповідальна за випуск Н. І. Слюсаренко  
Художнє оформлення, дизайн В. В. Кузнєцов  
Художній редактор О. Г. Баршинова*

Здано до набору 05.03.08. Підписано до друку 05.05.08.  
Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.  
Ум. друк. арк. 13,95. Ум. фарбовідб. 14,41. Обл.-вид. арк. 12,76.  
Наклад 3000 прим. Вид. № 125. Зам. № 8-1037.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція „Наш час“»  
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 72  
Тел./факс: 8 (044) 569-10-72  
Електронна адреса: [nc\\_prodata@mail.ru](mailto:nc_prodata@mail.ru),  
[www.nash-chas.com.ua](http://www.nash-chas.com.ua)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи  
ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року.

ВАТ «Харківська книжкова фабрика „Глобус“»  
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.